

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 9

Умань
Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
2022

Засновник видання:

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання засновано у 2015 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 21635-11535Р видано Міністерством юстиції України від 13.10.2015 року

Адреса редколегії:

20300, Черкаська обл., м. Умань
вул. Садова, 28

Тел.: (04744) 3-40-44,
(067) 459-02-18
(093) 811-99-09

E-mail: umanska.starovyna@ukr.net,

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 6 від 6 грудня 2022 р.)

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Уманська старовина» обов'язкове.

Головний редактор:

Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, заступник головного редактора;

Скус Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, відповідальний секретар редколегії.

Редакційна колегія:

Біляєва Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Епштейн Тадеуш – доктор габілітований, професор Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві (Республіка Польща);

Срогош Тадеуш – доктор габілітований, професор Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Республіка Польща).

У52 Уманська старовина: Науковий журнал. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» 2022. – Вип. 9. – 121 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, загальної історії, історіографії історії, історії історичної науки в Україні, методики навчання історії, спеціальних історичних дисциплін, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Статті друкуються в авторській редакції.

ЗМІСТ

Історія України

Гоцловські Яцек

ВИСВІТЛЕННЯ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ЛАДУ НА СТОРІНКАХ
ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН» 5

Скрипник Олена, Друганов Віталій

ІДЕЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І
СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО ТА ПЕРСПЕКТИВИ СЬОГОДЕННЯ 16

Всесвітня історія

Марченко Олег

РИСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
ПОЧАТКУ XVIII СТ. 27

Комар Володимир

СПІВПРАЦЯ ПОЛЬЩІ І УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 20-Х РОКАХ XX
СТОЛІТТЯ 39

Zbigniew Wójcik

KOŃ W TRADYCJI POLSKIEJ 48

Регіональна історія

Священко Зінаїда, Голобородько Валентина

РОЗВИТОК ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ НА УМАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е
..... 62

Лісовська Ольга, Скус Ольга

КРАСЗНАВЧА, МУЗЕЙНИЦЬКА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ
БЛЯШІВСЬКОГО 71

Стецик Юрій, Паньків Богдан

БРОНИЦЬКА ПАРАФІЯ В ОПИСАХ ДЕКАНАЛЬНОГО ВІЗИТАТОРА ТА ПАРОХА 1908 р
..... 81

Опацький Ігор

ВСТАНОВЛЕННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА УМАНЩИНІ (ЗА
МАТЕРІАЛАМИ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ) 90

Горохівський Петро

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ В 30-Х РОКАХ
МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ 100

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Бабій Людмила

РУМУНСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ВІННИЧЧИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 109

CONTENT

History of Ukraine

Gocłowski Jacek

COVERAGE OF THE CRISIS OF THE FEUDAL-SERFY SYSTEM ON THE PAGES OF THE «UKRAINIAN PEASANT» MAGAZINE 5

Skrypnyk Olena, Druhanov Vitalii

THE IDEA OF THE BLACK SEA FEDERATION: THE VIEWS OF MYKHAIL HRUSHEVSKY AND STEPAN RUDNYTSKY AND TODAY'S PERSPECTIVES 16

World History

Marchenko Oleg

FEATURES OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE XVIIIth CENTURY 27

Komar Volodymyr

COOPERATION BETWEEN POLAND AND THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE 20S OF THE 20TH CENTURY 39

Zbigniew Wójcik

KOŃ W TRADYJCJI POLSKIEJ 48

Regional history

Svyaschenko Zinaida, Holoborodko Valentyna

THE DEVELOPMENT OF FERROUS METALLURGY IN UMAN REGION IN THE FIRST HALF OF THE 2000S AD 62

Lisovska Olga, Skus Olga

MYKOLA BILASHIVSKYI'S LOCAL STUDIES, MUSEUM AND MONUMENT PROTECTION ACTIVITIES 71

Stetsyk Yuriy, Pankiv Bogdan

BRONYTSKA PARISH IN DESCRIPTIONS OF THE DEAN'S VISITOR AND PASTOR 1908 81

Opatskyi Ihor

THE ESTABLISHMENT OF THE BOLSHEVIK OCCUPATION AUTHORITY IN THE UMAN REGION (BASED ON EGO-DOCUMENTS)..... 90

Horokhivskiy Petro

ANTI-RELIGIOUS PROPAGANDA ON THE PAGES OF THE LOCAL PRESS IN THE 1930s OF THE LAST CENTURY 100

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Babii Liuda

THE ROMANIAN OCCUPATION REGIME IN VINNYCHINA DURING THE WORLD WAR II IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY 109

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«2001/2021»:070(477)

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269841

Яцек ГОЦЛОВСКИ,
orcid.org/0000-0002-4640-7135
аспірант кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)
jacek.goclowski@msz.gov.pl

ВИСВІТЛЕННЯ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ЛАДУ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

Автор аналізує статті, присвячені дослідженню кризи феодално-кріпосницького ладу, які були опубліковані на сторінках наукового часопису «Український селянин» у 2001–2021 рр. З'ясовано, що у публікаціях знайшов відображення процес занепаду заснованого на примусовій праці селян-кріпаків сільського господарства і показано наростання зумовлених цим кризових явищ. Наукові напрацювання авторів обґрунтовують висновок про назрілі у той час докорінні зміни у виробничих відносинах в українському селі і приведення їх у відповідність з капіталістичними продуктивними силами.

Ключові слова: українське селянство, дореформений період, феодално-кріпосницький лад, кріпосне право, українська історіографія.

Jacek GOCLOWSKI,
orcid.org/0000-0002-4640-7135
graduate student of the Department of Archaeology
and special branches of historical science
Cherkasy National University
named after Bohdan Khmelnytskyi
(Ukraine, Cherkasy)
jacek.goclowski@msz.gov.pl

COVERAGE OF THE CRISIS OF THE FEUDAL-SERFY SYSTEM ON THE PAGES OF THE «UKRAINIAN PEASANT» MAGAZINE

The article is devoted to the study of the crisis of the feudal-serf system based on the analysis of materials that were published on the pages of the scientific journal «Ukrainian Peasant» in 2001–2021. It was found that the process of decline of agriculture based on the forced labor of serfs was reflected in the publications and the growth of crisis phenomena caused by this is shown. The scientific work of the authors substantiates the conclusion about the radical changes in production relations in the Ukrainian countryside that were ripe at that time and bringing them into line with the capitalist productive forces.

The author has researched that the main part of the magazine's publications on the history of the pre-reform Ukrainian village is concentrated under the heading «Agrarian aspects of economic and political transformations of the 19th – early 20th centuries.» In addition, this topic was also reflected in other thematically and chronologically related sections of the magazine – «Problems of source studies and historiography of the agrarian history of Ukraine», «Spiritual world and worldview of the peasantry», «Socio-economic development of medieval Ukraine and the Ukrainian Cossack state XVII – XVIII century», «Landlords of Ukraine: little-known pages of life», «Agrarian history in names» and others.

Analyzing the articles included in the journal, the author tentatively grouped them into the following areas: historiographical studies, studies of the peculiarities of land ownership (mainly on the example of individual regions), processing industries (sugar making, milling, distilling), religious life, some aspects of national minorities and demography, as well as intelligence on agronomy and selection.

It has been found that scientists working on the mentioned issues have submitted more than 30 publications to the issues of the magazine, which can tentatively be grouped into the following areas: historiographical studies, studies of various aspects of land ownership (mainly on the example of individual regions), processing industries (sugar making, milling, distilling), religious life, some subjects of national minorities and demography, as well as intelligence on agronomy and breeding. On the other hand, such relevant, in our opinion, aspects of the history of the peasantry as socio-political movements, public self-government and law, and rural education still remain outside the attention of the magazine's authors.

It was concluded that the problems of the crisis of the feudal-serf system and the Ukrainian village of the pre-reform period presented on the pages of the magazine «Ukrainian Peasant» are quite diverse in terms of subject and plot. At the same time, it is noted that the coverage of this issue, which began on the pages of «Ukrainian Peasant», requires further research.

Key words: *Ukrainian peasantry, pre-reform period, feudal-serf system, serf law, Ukrainian historiography.*

Постановка проблеми. У виробленні сучасної концепції об'єктивного дослідження сутності процесів, що відбувалися в українському селі на різних історичних етапах важливу роль відіграють наукові періодичні видання селянознавчого спрямування. Серед них вирізняється заснований у 2001 р. журнал «Український селянин», який став першим спеціалізованим науковим часописом, тематика якого повністю присвячена висвітленню історії селянства України. Його зміст і тематика охоплює проблеми аграрної історії України від найдавніших часів до сучасності.

Одним із з чільних місць у тематиці журналу «Український селянин» посідає дослідження кризового характеру феодально-кріпосницького ладу та аналіз стану аграрних відносин напередодні реформи 1861 р. Як показує аналіз, у вміщених на сторінках часопису публікаціях проблематика кризи феодально-кріпосного ладу і українського села дореформеного періоду доволі різноманітна тематично і сюжетно. Водночас, позитивно оцінюючи звернення авторів до означеної проблематики, все ж таки слід визнати, що при їх розкритті у більшості випадків переважає фрагментарність та описовість. Це свідчить про те, що розпочате на сторінках «Українського селянина» висвітлення кризових явищ українського дореформеного села потребує, на наш погляд, більш активних і скоординованих дослідницьких пошуків у подальшому.

Аналіз досліджень. У процесі історіографічного аналізу висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» проблем аграрної історії України з'ясовано, що її у своїх наукових працях дотично торкалися лише окремі дослідники. Ними вибірково характеризувалося обмежене коло тематичних напрямів часопису. Зокрема, до розкриття теми аграрної реформи 1861 р. на сторінках «Українського селянина» звертався О. А. Бундак (Бундак, 2010). Висвітлення аграрних проблем доби революційних подій 1917 – 1921 рр. торкалися В. О. Кирєєва (Кирєєва, 2018), А. Г. Морозов (Кирєєва, Морозов, 2018), О. А. Житков (Житков, 2010), аграрної політики П. Скоропадського – О. М. Тараненко (Тараненко, 2009). Історію селянства в іменах розглядав В. В. Гоцуляк (Гоцуляк, 2006). Однак ці розвідки не носили комплексного характеру і охоплювали лише окремі періоди випуску часопису. Щодо висвітлення теми кризи феодально-кріпосницького ладу на сторінках «Українського селянина», то вона теж комплексно не досліджувалася.

Метою статті визначено аналіз наукового доробку сучасних дослідників

аграрної історії українського дореформеного села на сторінках фахового періодичного видання «Український селянин».

Виклад основного матеріалу. Досліджено, що основна частина матеріалів журналу «Український селянин» з історії українського дореформеного села зосереджена під рубрикою «Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій ХІХ – початку ХХ ст.». Окрім того ця тематика знайшла також відображення і в інших тематично та хронологічно дотичних до проблеми рубриках журналу – «Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України», «Духовний світ та світогляд селянства», «Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Української козацької держави ХVІІ–ХVІІІ ст.», «Поміщики України: маловідомі сторінки життя», «Аграрна історія в іменах» та інших.

Історіографічний доробок авторів на сторінках журналу причин кризових явищ в українському дореформеному селі доволі скромний і торкається переважно дорадянського періоду. Ґрунтовністю вирізняється стаття В. В. Масненка «Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського», у якій зазначається, що проблема місця та ролі селянства у науковій спадщині вже має певну історіографічну інтерпретацію (О. Пріцак, Л. Винар, Л. Зашкільняк, В. Дудка та інші). Однак автор вважає, що її методологічна значущість вимагає подальших студіювань, передусім у площині концептуально-теоретичних узагальнень.

На думку В. В. Масненка, базисною тезою для цієї проблеми є визначення багатьох дослідників про те, що для М. Грушевського основоположними поняттями (ідеями) для розуміння історичного процесу були: «народ», «держава», «герой в історії» (за Пріцаком) чи «народ», «українська державність», «єдність території (українських земель)» (за Винаром). У будь-якому випадку, одним із пріоритетних залишається поняття «народу».

За наслідками опрацювання текстів наукових та публіцистичних праць М. Грушевського автор робить висновок, що селянство посідало одне з провідних місць у його історичній концепції. Для нього селянство було практично єдиним репрезентантом української етнічності (Масненко, 2004: 47). При цьому наводиться думка О. Пріцака, який звертає увагу на те, що «селоцентрична» візія М. Грушевського українського народу і його бачення України були сформовані особливими умовами його власного соціального досвіду – українського села (Сестринівка, єврейського містечка Бердичів) та зросійщеного міста (Київ). В. В. Масненко зазначає, що згідно з міркуваннями О. Пріцака, ідея «селянства» як самотнього носія ідеї «народу», не була видумкою Грушевського, а взята із творів його політично «значного» учителя М. Драгоманова, зокрема, із його концепції українців як «плебейської нації».

Розглядаючи «Історію України-Руси», В. В. Масненко наголошує, що у цій фундаментальній праці М. Грушевського селянська проблематика представлена у найрізноманітніших аспектах. Так, при аналізі еволюції суспільної організації, в результаті якої виникає село, М. Грушевський вважає, що в основі формування локальної сільської організації лежав територіальний принцип та перехід від родових відносин до сусідських і громадських. У своїх студіях він

виділяє також різновиди сільських заселень – дворища, хутори, села.

Дослідницькі інтереси М. Грушевського, як зазначає В. В. Масненко, охоплювали практично усі періоди історії селянства. Зокрема, історичний процес у XV – XVI ст. розглядався ним у напрямі нівеляції селянських верств до рівня безземельних, обтяжених панщиною робітників. При цьому М. Грушевський зауважував, що процес закріпачення селянства не мав суто місцевого характеру, а був поширений і в інших регіонах: Московському князівстві, Західній Європі. Проте у власне українських землях вчений відмічав певні регіональні особливості, притаманні, головним чином, на Наддніпрянщині та Поділлі, які відрізнялися від Волині (Масненко, 2004: 48).

Щодо новітньої історії, у тому числі і дореформеної історії села, то у цей час українське селянство набуває визначальної соціальної ваги. У статті йдеться про те, що саме селянство, на переконання М. Грушевського, було єдиною соціальною базою для українського відродження і формування модерної нації. На підтвердження цього В. В. Масненко цитує вченого: «головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України» (Грушевський, 1918: 36).

Дві історіографічні розвідки на сторінках «Українського селянина» присвячені науковому доробку істориків-аграрників радянського часу. Автор однієї з них – В. М. Мельниченко, розглядає на сторінках «Українського селянина» аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І. О. Гуржія (Мельниченко, 2001: 87-89).

Автор констатує, що напрацьований і узагальнений О. І. Гуржієм величезний матеріал, попри певні ідеологічні нашарування часу створення праць, зберігає актуальність для сучасних досліджень аграрної історії України. Оперуючи ретельно підібраними статистичними викладками, вчений переконливо показує разючу диспропорцію у розподілі землі між поміщиками і селянами. Наприклад, наведені у його працях дані дають можливість підрахувати, що 5449 поміщиків Правобережжя були власниками 63,3 % придатної землі (з лісом), а 484 135 належних їм селян володіли лише 36,7 % землі. Таке становище стало однією з причин кризи кріпосного права (Гуржій, 1954: 52-66).

Предметом наукової розвідки Л. М. Товстопят стали наукові студії І. Г. Шульги щодо розвитку сільського господарства Закарпаття у кінці XVIII – на початку XIX ст. Вона зазначає, що науковий доробок вченого дає цілісну картину сільського господарства регіону наприкінці епохи феодалізму. До нього ці питання висвітлювалися фрагментарно як зарубіжною (в основному, угорською), так і радянською історіографією.

Авторка з'ясує, що у працях І. Г. Шульги на значній документальній основі відображено розвиток сільського господарства Закарпаття у добу пізнього феодалізму. Він доводив, що і на Закарпатті, яке перебувало тоді у складі Австро-Угорської імперії, діяли ті самі закони суспільного розвитку, що

й на інших українських землях та європейських країнах того часу. У першій половині XIX ст. на Закарпатті почався розклад натурального господарства, а просте товарне виробництво поступово замінювалось складним капіталістичним і відбувалося накопичення капіталу. Становлення капіталістичних відносин на Закарпатті розглядалося І. Г. Шульгою у нерозривному зв'язку з буржуазними революціями на Заході, війнами Наполеона та «континентальною блокадою». Ці та інші зроблені І. Г. Шульгою висновки опираються на широкий опрацьований ним фактичний матеріал (Товстопят, 2004: 42-44).

Історіографічний аналіз журнальних публікацій засвідчує, що одним із перших на сторінках «Українського селянина» до висвітлення аграрної історії періоду кризи феодально-кріпосницького ладу у 2005 р. звернувся І. В. Довжук, присвятивши свою публікацію особливостям регіонально-галузевого розвитку сільського господарства Наддніпрянської України у першій половині XIX ст. Характеризуючи загальний стан аграрної галузі регіону, він зазначає, що у цей час тут ще продовжувала домінувати феодально-кріпосницька система господарювання.

Однак, як стверджує автор, із економічної структури феодального суспільства поступово викристалізовувалися і формувалися капіталістичні (ринкові) засади, що зумовлювалося посиленням товарно-грошових відносин та іншими факторами буржуазної модернізації. Зокрема, під впливом попиту на хліб, сировину для промисловості сільське господарство на українських землях починає поступово еволюціонувати шляхом капіталізації, набуваючи все чіткіших рис торговельного, підприємницького характеру, окреслюється тенденція до зростання товарності, поглиблюється галузева спеціалізація, удосконалюються системи обробітку землі та знарядь праці.

Щодо власне регіональних особливостей розвитку аграрних галузей, то І. В. Довжук, досліджуючи дореформений період у Наддніпрянській Україні, доходить висновку, що у цьому важливому регіоні інтенсивного розвитку набули такі галузі господарства, як тонкорунне вівчарство, вирощування цукрових буряків і хліба. Наддніпрянщина на середину XIX ст. стала значним експортером пшениці і, поряд з центрально-чорноземними губерніями Росії, головною житницею імперії (Довжук, 2005: 103). При цьому Правобережна Україна (Київська, Волинська і Подільська губернії) була пов'язана з чорноморськими портами. Туди вивозився хліб та сплавлявся ліс по Дніпру і Дністру.

Розглядаючи Наддніпрянську Україну у контексті інших українських регіонів, І. В. Довжук зазначає, що найбільш успішно нові капіталістичні відносини розвивалися на Півдні України, який на початку XIX ст. був малозаселеним краєм. Високі темпи господарського освоєння і сприятливі умови збуту сільськогосподарської продукції, завдяки близькості чорноморських і азовських портів, сприяли тут розвитку торгового землеробства.

У господарському відношенні автор вирізняє Південну Україну (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) серед інших частин

України. Вона передусім виступала як експортер вовни і продуктів тваринництва. Розвиток землеробства гальмували транспортні труднощі та досить велика конкуренція з боку центрально-чорноземних губерній Росії. Через транспортні проблеми у лісостеповій смузі найбільша частина сільськогосподарських продуктів перероблялась у фабрикати й напівфабрикати.

Поміщики у першій половині XIX ст., використовуючи безкоштовну працю кріпаків, почали приділяти більше уваги розвитку таких галузей харчової промисловості, як винокуріння, пізніше цукроваріння, у меншій мірі – тютюнової та олійної промисловості. Відповідну продукцію збували переважно за кордони імперії (Довжук, 2005: 100).

Помітне місце серед публікацій «Українського селянина» займають наукові розвідки, присвячені вузьким проблемам суспільного та економічного життя українського селянства доби занепаду феодально-кріпосницького ладу. Одну з таких проблем – соціально-демографічні особливості українського дореформеного села на прикладі Правобережжя розглядає В. М. Мельниченко. Характеризуючи сільське населення цього важливого регіону України, він зазначає, що у цей період воно було роздроблене на різні за чисельністю, правовим і майновим становищем соціальні групи, серед яких виділялися поміщицькі селяни (кріпаки), чисельність яких станом на 1 січня 1859 року становила 3 026 274 осіб (57,9 відсотка усього населення Правобережної України).

Автор доводить, що основна маса поміщицьких селян Правобережжя страждала від прогресуючого обезземелення, яке підривало їхні господарства і поглиблювало майнове розшарування сільського населення. При цьому мала місце разюча диспропорція у розподілі поміщицької землі між поміщиками і селянами. На одну ревізку душу у Подільській губернії в середньому припадало 1,23 десятин, в Київській – 1,94, в Волинській – 2,85 десятин. Це позбавляло більшість поміщицьких селян навіть прожиткового мінімуму, оскільки за висновками фахівців для сплати податків та забезпечення потреб селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну ревізку душу (Мельниченко, 2001: 51-53).

У контексті кризи феодально-кріпосницької системи у журналі «Український селянин» були розглянуті також специфічні проблеми ведення сільського господарства. Так, Х. М. Піпан опублікувала розвідку про зародження в Україні народної селекції культури озимої пшениці до середини XIX ст. У її статті йдеться про те, що місцеві українські сорти озимої пшениці були цінним вихідним матеріалом не тільки у господарствах України, а й за кордоном.

Наприклад, англійський сорт пшениці Юман відібрано із західноукраїнської озимої пшениці, завезеної до Англії у 1842 р. А індивідуальним відбором із цієї ж пшениці, завезеної до Канади теж у 1842 р., був створений сорт Ред Файф. В Австралії із цієї ж пшениці відібрані сорти Федерация, Аврора, Буніп, Мереди. Озима пшениця під назвою Синя з Одещини дала початок французькому сорту Ное, що був виведений селекціонером Планте ще в 1826 р. (Піпан, 2010: 254-259).

У полі зору авторів «Українського селянина» перебувала також релігійна тематика. Зокрема, з'ясуванню особливостей ідейної кризи православ'я як одного із чинників поліконфесійності в українському селі середини ХІХ ст. присвятила свою публікацію І. В. Рудакова. Вона зазначає, що «український селянин середини ХІХ ст. відзначався специфічним релігійним світоглядом, адже його вже не вдовольняла офіційна церква, він бажав реалізувати свої релігійні шукання за її межами» (Рудакова, 2001: 82).

Таку ситуацію автор пов'язує із соціальним становищем селянина в суспільстві та своєрідними взаємовідносинами з православною церквою і духовенством. А головними чинниками, що вели до ускладнень стосунків між селянами та представниками офіційної церкви, на думку І. В. Рудакової були, передусім політизація церкви та її прислужництво російському царатові і участь у репресивних заходах.

Серед інших чинників називаються криза церковного життя, катастрофічне зниження рівня релігійної пропаганди та місіонерської діяльності, формалізація культу, бюрократизація ієрархії, зменшення кількості кліриків з місцевого населення, перехід на російську мову у богослужінні, поступове відсторонення служителів культу від потреб народного життя. Все це зумовлювало поступове розчарування частини освіченого і «думаючого» селянства в православ'ї і підштовхували його до пошуків нових релігійних напрямків для задоволення власних духовних потреб.

Авторкою робиться висновок, що пореформений період був одним з основних етапів в становленні релігійності українського селянства. Саме в середині ХІХ ст. було закладено підґрунтя для розвитку принципу світоглядного та релігійного плюралізму, що виявився у зародженні та діяльності на селі релігійних течій та сект, таких як штундизм, баптизм, євангельське християнство, п'ятидесятництво, єговизм та інші, а поліконфесійність стала характерною рисою українського села (Рудакова, 2001: 83).

На виокремлення заслуговують наукові розвідки, в яких автори на сторінках «Українського селянина» роблять спроби дослідити особливості ведення сільського господарства на українських землях представниками національних меншин. Зокрема, М. В. Бармак у своїй статті висвітлює господарське життя німецьких колоній на Волині, зазначаючи, що волинські німці, на відміну від своїх співвітчизників, що проживали в Польщі і були зайняті у промисловості, віддавали перевагу аграрній колонізації краю.

При цьому тільки незначна частина німецьких колоністів, яка мала певний капітал, могла придбати землю у приватну власність. Іноді лише після кількох років господарювання на умовах оренди німецька громада викупувала оброблювану землю. Купували землю, зазвичай, гуртом, а потім ділили між собою, відповідно до грошового вкладу. Одним із основних джерел добробуту німців було землеробство. У середньому 84 % загальної колоністів займалося рільництвом, решта садівництвом, городництвом і вирощуванням хмелю. У їхніх господарствах найбільші площі посівів займала озима та яра пшениця, значно менше сіяли жита, гречки, проса, конюшини. Другою найбільш вживаною

культурою була картопля.

Як зазначає М. В. Бармак, німецькі колоністи, на відміну від місцевого українського населення, багато уваги приділяли удобрюванню ґрунтів гноєм і компостами. Тому врожаї на їхніх землях були дещо вищими, ніж у цілому в Україні. У німецьких господарствах було досить розвинуте тваринництво – вирощували породистих коней-вагозовів для потреб власних господарств і дуже рідко на продаж. Вирощування великої рогатої худоби мало молочну спрямованість.

У статті М. В. Бармака з'ясовано, що для німецьких колоній в Україні був притаманний замкнутий (общинний) характер ведення господарства. Вони оселялися на нових землях із власними традиціями господарювання, а також переймали досвід українців (Бармак, 2006: 219-222).

Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.) стали предметом розвідки Ю. П. Присяжнюка. Він, посилаючись на історичні джерела, констатує наявність досить інтенсивних господарських контактів селян-українців і сільських євреїв, зауважуючи при цьому, така співпраця здебільшого була обтяжливою для пересічних українських сімей.

Так, у середині XIX ст. у гужовій діяльності брало участь багато селян. Візникуючи, вони по суті нічим не відрізнялися від пересічних хліборобів і традиційно тяжіли до землеробського способу господарювання, навіть тоді, коли вдавалося розбагатіти. Натомість «спеціальним візникуванням» займалися виключно євреї. Такий своєрідний поділ праці у торгівлі між українцями і євреями не був випадковим, оскільки він зумовлювався «ціннісним» ставленням до роботи. За свідченням очевидців, єврей «робив усе акуратно, своєчасно, добросовісно, але за великі гроші», а селянин часто все навпаки» (Присяжнюк, 2002: 236).

Підсумовуючи короткий аналіз україно-єврейських відносин у XIX ст., Ю. П. Присяжнюк зазначає, що «в умовах низького рівня національної самосвідомості, відсутності національних держав, етнічна окремішність (ідентичність) українських селян і євреїв забезпечувалася насамперед завдяки збереженню традиційних форм життєбуття». Психологічний бар'єр, на його думку, зумовлювався різницею соціального становища та історично сформованих типів господарювання обох народів, що сукупно посилювало відмінності їхньої етнонаціональної вдачі. А крайні форми ненависті, котрі виявилися під час єврейських погромів, що мали місце, значною мірою були спровоковані великодержавною політикою росіян, спрямованою на забезпечення імперських інтересів в Україні (Присяжнюк, 2002: 237-239).

Серед публікацій «Українського селянина» з висвітлення кризи феодално-кріпосницького ладу значна увага приділяється регіональним особливостям аграрної історії цього періоду. Так, окрім І. В. Довжука, який досліджував Наддніпрянську Україну, відразу кілька авторів присвятили свої розвідки різним аспектам періоду кризи феодално-кріпосницької системи ще в одному історичному регіоні України – Волині.

Привертає увагу стаття О. А. Бундак, у якій вона робить історіографічний

аналіз наукової розробки проблеми селянського землекористування і землеволодіння на землях Волині у першій половині XIX ст. Вона констатує, що ця актуальна проблема до цього ніколи не була предметом спеціального історіографічного дослідження (станом на 2002 р. – *авт.*). Лише окремі її аспекти розкривались у загальних працях з економічної історії, історії народного господарства, селянського руху та загальної історії України.

У дорадянський період з'явилося кілька невеликих статистичних та описових досліджень О. Лазаревського, Ю. Самаріна, А. Братчикова, Ф. Брокгауза і Ефрона, допомагають сформуванню і скорегувати початкові уявлення про природні та кліматичні особливості регіону, що мало значення для розподілу землі між поміщиками і селянами. Окремі дослідники дотично звертали увагу на релігійну ситуацію на Волині, політичну та соціально-економічну історію з наголошенням на поміщицькому землеволодінні і констатації державних заходів щодо його збереження.

Як з'ясувала О. А. Бундак, питання селянського землекористування на Волині залишилося невирішеним і в радянській історіографії. Розвиваючись під тиском компартійних ідеологем, основна увага в ній зверталася на боротьбу селян проти феодальної експлуатації, що давало спотворене відображення реальності з марксистсько-ленінських позицій.

Хоча з невеликих розвідок навіть у 1920 – 1930-х рр. можна скласти загальну картину життя селян на землях Волині. Як приклад, автор характеризує працю М. Корниловича, у якій описується волинський кріпацький селянський двір у першій половині XIX ст. із наведенням розмірів селянських садиб, повсякденне життя селян. Показується засилля польсько-католицького елемента серед заможної верстви сільського населення.

Варто зазначити, що у цей час з'явилася низка узагальнюючих за змістом і значних за обсягом збірників документів, присвячених селянським рухам на Україні. Це археографічні роботи з систематизованою публікацією документів, більшість яких друкувалась вперше.

Аналізуючи селянське землекористування і землеволодіння на землях Волині у доробку українських істориків повоєнного періоду, О. А. Бундак виокремлює також праці А. Й. Барановича, який специфічною рисою Волині як економічного регіону визначає переважаючу польсько-поміщицького господарства, наводячи при цьому деякий фактичний матеріал, який характеризує становище селянства в магнатських поміщицьких латифундіях, применшуючи роль підприємницької діяльності селян, що впливало на розвиток товарно-грошових відносин (Бундак, 2011: 25-32).

Висновки. Таким чином, представлена на сторінках журналу «Український селянин» проблематика кризи феодально-кріпосного ладу і українського села дореформеного періоду доволі різноманітна тематично і сюжетно. Однак, позитивно оцінюючи сам факт звернення авторів до означеної проблематики, все ж таки слід визнати, що при їх розкритті у більшості випадків переважає фрагментарність та описовість. Це свідчить про те, що розпочате на сторінках «Українського селянина» висвітлення кризових явищ українського дореформеного села потребує активних і скоординованих

дослідницьких пошуків у подальшому.

З'ясовано, що вчені, які працюють над зазначеною проблематикою, подали до номерів журналу понад 30 публікацій, які умовно можна згрупувати у такі напрямки: історіографічні студії, дослідження різних аспектів землеволодіння (переважно на прикладі окремих регіонів), переробні галузі (цукроваріння, млинарство, винокуріння), релігійне життя, деякі сюжети національних меншин та демографії, а також розвідки з агрономії та селекції.

Натомість поза увагою авторів журналу все ще залишаються такі актуальні, на наш погляд, аспекти історії селянства як суспільно-політичні рухи, громадське самоврядування та право, сільська освіта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бармак, 2006 – Бармак М. В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) // *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 219–222.
- Бундак, 2010 – Бундак О. А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина» // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України*, 2010 р. Випуск XVIII. С. 25–32.
- Гоцуляк, 2006 – Гоцуляк В. В. Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина» // *Український селянин*. Вип. 10. 2006. С. 87–90.
- Грушевський, 1918 – Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. К. : Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.
- Гуржій, 1954 – Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Дерполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
- Довжук, 2005 – Довжук І. В. Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. // *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 100–104.
- Житков, 2010 – Житков О. А. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917–1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин» // *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Вип. 13. Серія: Історичні науки. 2010. С. 230–241.
- Кіреєва, 2018 – Кіреєва В. О. Висвітлення революційних потрясінь 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина» // *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія Історичні науки. 2018. Вип. 2. С. 46–56.
- Кіреєва, Морозов, 2018 – Кіреєва В. О., Морозов А. Г. Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках «Українського селянина» // *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 90–95.
- Масненко, 2004 – Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського // *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50.
- Мельниченко, 2001 – Мельниченко В. М. Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І.О. Гуржія // *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 87–89.
- Мельниченко, 2001 – Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз) // *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 51–53.
- Піпан, 2010 – Піпан Х. М. Зародження селекції культури пшениці озимої (до середини XIX ст.) // *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 254–257.
- Присяжнюк, 2002 – Присяжнюк Ю. П. Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.) // *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 234–239.
- Рудакова, 2001 – Рудакова І. В. Ідейна криза православ'я як один із чинників поліконфесійності в українському селі (середина XIX – початок XX ст.) // *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 81–83.
- Тараненко, 2009 – Тараненко О. М. Аграрна політика П.Скоропадського на сторінках «Українського селянина» // *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. Т.104. Вип. 91. 2009. С. 39–44.
- Товстоп'ят, 2004 – Товстоп'ят Л. М. Розвиток сільського господарства Закарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. в оцінці І. Г. Шульги // *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 42–44.

References

- Barmak, 2006 – Barmak M. V. Hospodarske zhyttia nimetskykh kolonii Volynskoi hubernii (KhKh – pochatok KhKh st.) [Economic life of the German colonies of the Volyn province (19th – early 20th centuries)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2006. Vyr. 10. S. 219–222 [in Ukrainian].
- Bundak, 2010 – Bundak O. A. Selianska reforma 1861 r. na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Peasant reform of 1861 on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Problemy istorii Ukrainy KhKh – pochatku KhKh st. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy*, 2010 r. Vypusk KhVIII. S. 25–32 [in Ukrainian].

- Hotsuliak, 2006 – Hotsuliak V. V. Ahrarna istoriia v imenakh na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Agrarian history in names on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 10. 2006. S. 87–90 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, 1918 – Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii [On the threshold of New Ukraine: Disgusts and dreams]. K. : Drukarnia Akts. T-va «Petro Barskyi u Kyivi», 1918. 120 c. [in Ukrainian].
- Hurzhiy, 1954 – Hurzhii I. O. Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. [Schedule of the feudal-serf system in the agriculture of Ukraine in the first half of the 19th century]. Kyiv: Derpolitvydav URSR, 1954. 451 c. [in Ukrainian].
- Dovzhuk, 2005 – Dovzhuk I. V. Rehionalno-haluzevyi rozvytok silskoho hospodarstva Naddnyprianskoi Ukrainy v pershii polovyni KhIKh st. [Regional and sectoral development of agriculture in Dnipro Ukraine in the first half of the 19th century] // *Ukrainskyi selianyn*. 2005. Vyp. 9. S. 100–104 [in Ukrainian].
- Zhytkov, 2010 – Zhytkov O. A. Vysvitlennia problematyky ahrarnoi istorii 1917–1918 rr. na storinkakh naukovoho vydannia «Ukrainskyi selianyn» [Coverage of the issues of agrarian history in 1917–1918 on the pages of the scientific publication «Ukrainian Peasant»] // *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*. Vyp. 13. Serii: Istorychni nauky. 2010. S. 230–241 [in Ukrainian].
- Kirieleva, 2018 – Kirieleva V. O. Vysvitlennia revoliutsiinykh potriasin 1917–1921 rr. na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Coverage of the revolutionary upheavals of 1917–1921 on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Serii Istorychni nauky*. 2018. Vyp. 2. S. 46–56 [in Ukrainian].
- Kirieleva, Morozov, 2018 – Kirieleva V. O., Morozov A. H. Ahrarna polityka Hetmanatu P. Skoropadskoho ta Dyrektorii UNR na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Agrarian policy of the Hetmanate of P. Skoropadskiy and the Directorate of the Ukrainian People's Republic on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Ukrainskyi selianyn*. 2018. Vyp. 19. S. 90–95 [in Ukrainian].
- Masnenko, 2004 – Masnenko V. V. Selianstvo v istorichnii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of Mykhailo Hrushevskiy] // *Ukrainskyi selianyn*. 2004. Vyp. 8. S. 47–50 [in Ukrainian].
- Melnychenko, 2001 – Melnychenko V. M. Ahrarni vidnosyny na Pravoberezhnii Ukraini naperedodni vidminy kriposnogo prava u pratsiakh I. O. Hurzhiia [Agrarian relations in Right-Bank Ukraine on the eve of the abolition of serfdom in the works of I.O. Georgia] // *Ukrainskyi selianyn*. 2001. Vyp. 2. S. 87–89 [in Ukrainian].
- Melnychenko, 2001 – Melnychenko V. M. Osnovni sotsialni hrupy silskoho naseleння Pravoberezhnoi Ukrainy v seredyni KhIKh st. (porivnialnyi analiz) [The main social groups of the rural population of Right Bank Ukraine in the middle of the 19th century (comparative analysis)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2001. Vyp. 1. S. 51–53. [in Ukrainian].
- Pipan, 2010 – Pipan Kh. M. Zarozhzhennia selektsii kultury pshenytsi ozymoi (do seredyny XIX st.) [The origin of the selection of winter wheat culture (until the middle of the 19th century)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2010. Vyp. 12. S. 254–257 [in Ukrainian].
- Prysiashniuk, 2002 – Prysiashniuk Yu. P. Tradytzii hospodariuvannia yak mirylo ukraïno-yevreïskykh vidnosyn na seli (XIX – pochatok XX st.) [Farming traditions as a measure of Ukrainian-Jewish relations in the countryside (19th – early 20th centuries)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2002. Vyp. 5. S. 234–239 [in Ukrainian].
- Rudakova, 2001 – Rudakova I. V. Ideina kryza pravoslavlia yak odyñ iz chynnykiv polikonfesiinosti v ukrainskomu seli (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Ideological crisis of Orthodoxy as one of the factors of multi-confessionalism in the Ukrainian village (mid-19th – early 20th centuries)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2001. Vyp. 1. S. 81–83 [in Ukrainian].
- Taranenko, 2009 – Taranenko O. M. Ahrarna polityka P.Skoropadskoho na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Agrarian policy of P. Skoropadskiy on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu im. Petra Mohyly*. T.104. Vyp. 91. 2009. S. 39–44 [in Ukrainian].
- Tovstopyat, 2004 – Tovstopyat L. M. Rozvytok silskoho hospodarstva Zakarpattia v kintsi KhVIII – na pochatku KhIKh st. v otsyntsi I. H. Shulhy [The development of agriculture in Transcarpathia at the end of the 18th – the beginning of the 19th century. in the assessment of I. H. Shulga] // *Ukrainskyi selianyn*. 2004. Vyp. 8. S. 42–44 [in Ukrainian].

УДК 94(477)«1917/1921»:94(477)(092)
DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269850

Олена СКРИПНИК,
orcid.org/0000-0003-1904-3468
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)
olena-skripnik@meta.ua

Віталій ДРУГАНОВ,
orcid.org/0000-0002-3040-9013
студент III курсу історичного факультету
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)
vitalijdruganov@gmail.com

ІДЕЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО ТА ПЕРСПЕКТИВИ СЬОГОДЕННЯ

У статті показано основні політико-ідеологічні засади геополітичного проєкту «Чорноморської федерації», що був створений в працях українського історика М. Грушевського та його учня С. Рудницького в період Національно-визвольних змагань та Інтербелума, а також похідні ідеї цього проєкту що існують в ХХІ столітті. Проаналізовано передумови, які викликали необхідність розробки концепції співпраці різних країн Балтійсько-Чорноморського регіону на початку ХХ ст. Окреслено основні перспективи імовірності розвитку співпраці в межах регіону у майбутньому. Зроблено висновок про те, що щоб бути міцною та незалежною державою, Україна повинна міцно триматися за ті геополітичні переваги, які має, а винайдення нового формату співробітництва між європейськими державами означеного регіону не може відбуватися без освоєння досвіду попередників.

Ключові слова: Чорне море, геополітика, М. Грушевський, С. Рудницький, політична арена, Українська революція 1917-1921 рр.

Olena SKRYPNYK,
orcid.org/0000-0003-1904-3468
Candidate of Historical Sciences,
Associate docent of world history and methods of teaching,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
(Uman, Ukraine)
olena-skripnik@meta.ua

Vitalii DRUHANOV,
orcid.org/0000-0002-3040-9013
student of the 3rd year of the Faculty of History
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University,
(Uman, Ukraine)
vitalijdruganov@gmail.com

THE IDEA OF THE BLACK SEA FEDERATION: THE VIEWS OF MYKHAIL HRUSHEVSKY AND STEPAN RUDNYTSKY AND TODAY'S PERSPECTIVES

The article shows the main political and ideological principles of the geopolitical project of the «Black Sea

Federation», which was created in the works of the Ukrainian historian M. Hrushevskiy and his student S. Rudnytskyi during the period of the National Liberation Struggle and the Interbellum, as well as the derivative ideas of this project that exist in the XXI century.

The main thesis of the article is that during the revolutionary events of 1917-1921, various state-building projects were substantiated in Ukraine, among which the idea of the Black Sea Federation stands out. Its emergence among Ukrainian revolutionaries was associated with attempts to establish a new model of interstate relations in Eastern Europe, taking into account the destructive processes in the Austro-Hungarian, German, and Russian empires.

The purpose of the study is to reconstruct the ideas of the Black Sea Federation of M. Hrushevskiy and S. Rudnytskyi in the context of the periods of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and the interwar period, as well as an attempt to interpret it on the basis of geopolitical and civilizational factors of today.

The main idea of the article is that at the beginning of the 20th century, among Ukrainian politicians there was a concept of the Black Sea orientation of Ukraine, which is characterized by a special understanding of the place of this direction in the structure of its geopolitical priorities and contains a certain way of substantiating its prospects for establishing independence.

The prerequisites that caused the need to develop the concept of cooperation of different countries of the Baltic-Black Sea region at the beginning of the 20th century were analyzed. The main prospects for the likely development of cooperation within the region in the future are outlined.

It was found out that the idea of the Black Sea Association of M. Hrushevsky envisaged the creation of a federation in this mega-region. According to it, the Black Sea Federation would not deny the state sovereignty of the Ukrainian people, but would only consolidate Ukraine's international cooperation with other Eastern European nations.

It was determined that S. Rudnytsky considered the creation of the "Baltic-Black Sea Federation" to be the best option for coexistence and interaction between various enslaved peoples who sought to create their own states on the ruins of former empires.

It was concluded that in order to be a strong and independent state, Ukraine must hold fast to the geopolitical advantages it has, and the invention of a new format of cooperation between the European states of the specified region cannot take place without mastering the experience of its predecessors. And if today a return to the ancient ideas of the "Baltic-Black Sea Union" or "Mizhmor" as a geopolitical block of states located between the Baltic and Black Seas is not relevant, is not possible and is not safe in view of the military actions in Ukraine, then familiarization with the best geopolitical concepts, the authors of which were Ukrainians, in particular Stepan Rudnytskyi, remains relevant and necessary.

Key words: Black Sea, geopolitics, M. Hrushevskiy, S. Rudnytskyi, political arena, Ukrainian revolution of 1917-1921.

Постановка проблеми. Період Української революції 1917 – 1921 рр. був часом реалізації багатьох «національних проєктів», що виникали як результат політичного й соціокультурного розвитку «неісторичних» націй на теренах Східної Європи. У цьому контексті розпад Росії став причиною процесів визвольної боротьби народів її колишніх так званих «західних окраїн». Саме під час революційних подій 1917 – 1921 рр. в Україні було обґрунтовано різноманітні проєкти державотворення, серед яких виділяється ідея чорноморської федерації. Її виникнення у середовищі українських революціонерів пов'язувалося зі спробами утвердження нової моделі міждержавних стосунків на Сході Європи, урахування руйнівних процесів в Австро-Угорській, Німецькій та Російській імперіях. Генеалогія концепції чорноморської орієнтації була реакцією на відновлення централізму в фоні зародження більшовизму, різку зміну геополітичної карти Європи, посилення серед українських революціонерів антиросійського чинника. Під поняттям «ідея чорноморської орієнтації» у сучасному історичному дискурсі слід розуміти систему поглядів української еліти щодо політики між Балтикою і Чорним морем. Чорноморська орієнтація України характеризується особливим розумінням місця цього напрямку у структурі її геополітичних пріоритетів і містить певний спосіб обґрунтування його перспектив для утвердження незалежності (Домащенко 2008: 1). Фактично з цього поняття виділяються

дефініції – чорноморська проблема та чорноморська федерація. Перша окреслюється як ідеологічний дискурс у розвитку державності, а друга – як конкретна програма та форма втілення.

Аналіз досліджень. Історіографія проблеми є малодослідженою. Більшість праць, в яких прямо чи опосередковано розглядається ідея чорноморської федерації, тяжіють до пояснення її сутності на основі колоніальних уявлень історичного процесу. При цьому виділяється ігнорування більш широкого погляду на цю концепцію як суспільно-політичну парадигму (Левенець, 2001). Питання створення Чорноморської федерації частково висвітлені у працях Я. Дашкевича (Дашкевич, 1997), Л. М. Домашенка (Домашенко, 2008).

Метою дослідження є реконструкція ідей чорноморської федерації М. Грушевського та С. Рудницького у контексті періодів Української революції 1917 – 1921 рр. та міжвоєнного періоду, а також спроба її інтерпретації на основі геополітичних і цивілізаційних факторів сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Генезис концепції чорноморської федерації у творчості М. Грушевського позначений парадоксом цивілізаційної орієнтації. А саме: чорноморська орієнтація не може бути, не дивлячись на чорноморський статус України, витлумачена буквально, як кінцева мета для української держави і сповідування ідей таласократії у своїй геополітиці. Сенса чорноморської орієнтації полягає у замиканні в Україну морських і сухопутних комунікацій світового значення (Домашенко, 2008: 1). Фактично українські землі – це простір між Заходом і Сходом, Європою та Росією, Балтикою й Чорним морем. Однак, інтерпретуючи українські землі як ареал східного православного слов'янства, учений при цьому обґрунтовує їх належність до Заходу через конструювання пов'язаності з «германським» світом. Адже аналогічну антиросійську та транснаціональну генеалогію має концепція Еугеніуша Ромера і Юзефа Пілсудського «Міжмор'я». Обидва постімперські проекти єднає антиросійський напрямок, який характеризується геополітичним і цивілізаційним змістом. Одночасна поява та репрезентація цих ідей в політичному середовищі Польщі й України була викликана схожими передумовами та характером визвольної боротьби.

Степан Рудницький, який окрім щирого і завзятого відстоювання необхідності проголошення самостійної української держави в етнічних межах, першим почав говорити й писати про пошук союзників, з якими б українцям було «по дорозі» до своєї незалежності. Відтак він став першим, хто з українських інтелектуалів озвучив необхідність створення Балтійсько-Чорноморського союзу як гарантії незалежності української держави. Мета цього союзу повинна була полягати у тому, аби стати буферною зоною між Німеччиною та Росією і сприяти формуванню спільних підходів держав блоку до проблеми протидії німецьким та російським імперіалістичним впливам. Це питання було доволі актуальним як напередодні, так і під час Першої світової війни. Розробка концепції Балтійсько-Чорноморської федерації, здійснена Степаном Рудницьким у цілій низці праць протягом 1914 – 1923 років, заслуговує на особливу увагу, оскільки вона спиралася не лише на традиції спільного життя та пережитого досвіду тих народів, які здавен-давен мешкали у

великому регіоні «від Балтійського до Чорного моря», а й на глибокі знання вченого-географа, який прагнув використати не лише історичні особливості країн регіону, а й чіткі географічні межі. Такий ракурс дозволяє інтерпретувати ці ідеї як базові моделі організації східноєвропейських державностей на ґрунті інтернаціональних інтенцій їхніх еліт.

Політичний світогляд М. Грушевського, що формувався в умовах імперського суспільства, базувався на інтерпретації Росії як «тюрми народів». Тому, його ідея чорноморської інтеграції була нерозривно пов'язана з прагненням утвердити державність свого народу (Корольов, 2011). Чорноморська перспектива для України – це євроцентрична модель, своєрідне заперечення слов'янського союзу, тобто відмова від етнічних/расових конструкцій. На українських землях мало відбутися повернення до киево-руської спадщини, ідеологема «Київ – другий Єрусалим» стає геополітичним втіленням України. За таких умов розділення України між імперіями починає відігравати позитивну роль. Галичина відіграє роль містка до Європи, а Велика Україна – до Росії. Україна обирає шлях, спрямований на розвиток відносин у балтійсько-чорноморському регіоні, враховуючи територіальний, технологічний, людський ресурс займає місце регіонального лідера. Але ці сентенції відтворюють лише вірогідний напрямок розвитку, а історія, як відомо, не має умовного способу.

Скептичне і негативне ставлення до більшовизму в голови Центральної Ради на початку 1918 р. посилилося. Важливо відзначити, що після проведення за його ініціативою в Києві З'їзду народів Росії (21 – 28 вересня 1917 р.) політик уважав доконаним фактом перетворення Центральної Ради на орган боротьби за перебудову федеративної Російської Республіки. Однак динамічний наступ більшовиків і репресії стосовно лідерів українського руху стали визначальною причиною трансформації уявлень М. Грушевського від москвофільських федералістських позицій до жорстких антиросійських заяв. Слід констатувати, що він звинувачував більшовиків і «Московщину» в усіх труднощах українського державного будівництва. Саме тоді з-під пера голови Центральної Ради виходить ряд праць, зведених у трактат «На порозі Нової України» (Грушевський, 2007: 225-267). Він став відображенням переосмислення вченим і політиком основних ідейних гасел Центральної Ради, фактично ставши програмою нових революційних і політичних пріоритетів українського руху.

Звернення М. Грушевського до ідеї самостійності було закономірним, враховуючи, що перш за все народницька ідеологія визначила його особливий інтерес до проблем народності й національного питання (Потульницький, 1992: 46). Даючи характеристику своїм політичним переконанням, учений писав: «Як демократ і соціаліст все своє життя стояв на сторожі прав національностей – не тільки своєї національності» (Грушевський, 1991: 135). Такі інтернаціональні думки М. Грушевського були реакцією на швидку зміну політичної карти Східної Європи.

Статті зі збірника «На порозі Нової України» характеризуються державницькою перспективою поза москвофільським контекстом та

конструюванням федералістських моделей. На початку 1918 р. М. Грушевський займається пошуком можливих союзників Української Народної Республіки та обґрунтуванням її нового геополітичного вибору. Виділяється декілька характерних формулювань, відтворених у його тодішній публіцистиці, – це констатація «кінця московської орієнтації», визнання необхідності рівняння на західну цивілізацію, розробка чорноморської перспективи державного майбутнього України. Ці вихідні позиції у М. Грушевського не були самостійними концепціями, а виступали як ідеологічна цілісність лише в комплексному розгляді. Обрання самостійницького курсу в державному будівництві Центральної Ради після прийняття IV Універсалу, який проголошував незалежність УНР, не означало повної відмови від ідеї федералізму. Відбулося лише переосмислення вченим її сутності в геополітичному і цивілізаційному контекстах (Грушевський, 1991: 135).

У статті «На переломі» історик чітко визначив перспективи попередніх ідей визвольного руху і революційного часу, вказуючи, що «сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп просування, але й викривляє його хід, і це особливо буває небезпечно в такі відповідальні і критичні моменти, як нинішній» (Грушевський, 1917: 136). Аналіз політичного і морального становища визвольного руху в період військового протистояння з більшовиками привів голову Центральної Ради до важливості визначення нових державницьких перспектив. Для цього потрібно було обґрунтувати антиросійську переорієнтацію політики Центральної Ради.

М. Грушевський, як один із творців українського історичного нарративу, виступив проти проекту «Великої Росії». При цьому вчений однозначно переорієнтував Україну від Московщини в бік Європи. Саме східний простір останньої став полем побудови М. Грушевським державної перспективи своєї Вітчизни. Історик відразу почав обґрунтовувати базові характеристики моделі можливого федеративного союзу за участю України, що викладені в його програмних публікаціях «Наша західна орієнтація», «Орієнтація чорноморська» і «Нові перспективи». У цих статтях відображено трансформації федеративної концепції М. Грушевського. В їх основі лежить розуміння «Нової України», тобто такої, що має відійти від безмежної віри в організацію загального державного організму з Росією.

Вдалу реалізацію проекту «Нової України» М. Грушевський пов'язував із наявністю культурних та економічних підстав, а також із появою чорноморської, європейської чи світової федерації. Він відзначав історичне значення діяльності Центральної Ради, спрямованої на побудову «Нової України», в якій співіснували демократичні принципи, ідеї національної злагоди та гармонії. Роль і місце селянства у соціально-класовій структурі українського суспільства було для нього основним розумінням історичного поступу – «підставою сеї Великої України» (Грушевський, 1991: 162). Така світоглядна і наукова позиція виходила з народницьких поглядів ученого. Сутність цієї ідеї полягала не в розумінні України як великої «території» або «панування» над іншими, а у соборному єднанні етнографічних українських земель.

Варто виділити особливість нових політичних наголосів М. Грушевського після Першої світової війни. Він робить уже інший цивілізаційний вибір для України в бік саме західного суспільства. При цьому історик намагається знайти підстави для українського месіанізму й територіально окреслити сферу політичного впливу для майбутнього України. Такі конструкції вченого обумовлені суто російським ментальним розумінням призначення і ролі держави на світовій арені, що саме по собі приводить до пояснень євроцентристської риторики постімперських процесів у Росії. М. Грушевський писав, що український народ належить до західної культури, при цьому визнаючи великий орієнтальний вплив на нього (Грушевський, 1918: 13-16). Україна є історично спорідненою з Німеччиною та Італією, перебуває в постійному зв'язку із Заходом, живучи його ідеями. В українському народі з'єдналися візантійські традиції та їх комбінація, а також «участь у переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси» (Грушевський, 1918: 14).

Центральною публікацією, яка формулює ідею федеральної України поза російським контекстом та обґрунтовує наявність історичного зв'язку із західною цивілізацією, є есе «Нові перспективи». Саме в ньому М. Грушевський намагався подати своє бачення нових державницьких перспектив України в умовах проголошення самостійності та війни з більшовиками. Варто підкреслити, що в тексті цієї статті фігурує думка, згідно з якою історик пише про близькість українського народу до «німецького світу». Поява проницецької орієнтації пояснюється особливостями формування політичного світогляду вченого, невизнанням державами Антанти незалежності України, відмовою в організації допомоги в боротьбі з більшовизмом, успішним наступом кайзерівської армії на Східному фронті. Ідея самостійності в розумінні вченого залишалася другорядною у системі його політичних переконань, навіть після переорієнтації у бік Заходу. «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету – федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно» (Грушевський, 2017: 151). Першим кроком до такої федерації М. Грушевський вважав економічне і культурне співробітництво між народами Чорного моря (Грушевський, 2017: 152).

У статті «Нові перспективи» вчений моделював новий цивілізаційний вектор розвитку української державності. М. Грушевський безповоротно орієнтував УНР у бік Заходу, закликаючи вчитися в Німеччині та США. При цьому він підкреслював значення України, як центру чорноморського мегарегіону: «Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна виростили у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікацій і різних культурних і політичних взаємин» (Грушевський, 2017: 150). На практиці незалежність УНР залишалася актом, детермінованим різкою зміною геополітичної ситуації у Центральній та Східній Європі. Недарма учений зазначав: «Не вважаю як перед тим, як і тепер самітнього державного

відокремлення за політичний ідеал. Я був і залишаюся і далі федералістом» (Грушевський, 2017: 151). Проект федерації сприймався М. Грушевським не тільки як кінцева мета для українського народу, але і як теоретичне формулювання, у межах якого вміщуються його соціалістичні ідеали й народницькі ідеї (Грушевський, 2005: 65).

Степан Львович Рудницький, один із ідеологічних послідовників М. Грушевського, дещо модернізував ідеї свого учителя. У своїх геополітичних працях вчений обґрунтував цілу низку важливих тез. Головними серед них були такі: 1) український народ, розділений між Австро-Угорською та Російською імперіями, є народом поневоленим, що впливає на його економічне та соціальне становище, рівень освіти та свідомості; 2) війна дає шанс українцям, загальна кількість яких на той час становила 40 млн населення (за свідченнями самого Рудницького ця цифра включала не лише мешканців підавстрійської України та населення 9-ти підросійських губерній, але й українців, які проживали поза межах цих земель), проголосити власну соборну державу; 3) єдиним принципом визначення кордонів майбутньої держави повинен бути лише етнічний, а не політичний; 5) при усіх спільних рисах матеріальної і духовної культури між українцями, білорусами, поляками та росіянами, відмінностей між ними значно більше, ніж може здаватися; 6) український народ – це цілком самостійний народ з унікальною і неповторною власною мовою, культурою, традиціями, історією; 7) український народ здавна жив, живе і житиме, навіть якщо хтось буде заперечувати цей факт; 8) внаслідок «окрайного положення» Україна мусить йти своїм власним, своєрідним шляхом розвитку, цілком відмінним від шляху держав Європи й Азії (Ковалевська, 2017: 33).

Прикладом того, як Степан Рудницький пропонував вирішувати існуючі проблеми налагодження взаємовідносин з сусідами, не шкодячи інтересам самих українців, стали його багаторазові заяви про необхідність розвитку національної освіти, науки і релігійної толерантності, про обов'язок кожного «інтелігентного і свідомого українця» бути спроможним відстоювати державну самостійність і окремішність українського народу, спираючись на поважні наукові аргументи. Найкращим варіантом співіснування та взаємодії між різними поневоленими народами, які прагнули створення власних держав на уламках колишніх імперій, С. Рудницький вважав саме створення «Балтійсько-Чорноморської федерації».

Вперте небажання вченого включати Польську державу до складу Балтійсько-Чорноморського блоку було викликано цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. З одного боку, С. Рудницький підходив до проблеми створення такого геополітичного блоку як класичний географ, обґрунтовуючи існування чітких природних кордонів між регіонами Центральної та Східної Європи. Крім того, на його думку, Польща заздалегідь повинна була бути виключена зі складу федерації через небезпеку з боку «польського імперіалізму» не лише для українців, але й для білорусів, литовців і латишів (Ковалевська, 2017: 426). З іншого – існувала ціла низка причин суто особистого характеру, які мали значення для вченого і заважали йому бути

неупередженим. По-перше, це була війна Польщі проти ЗУНР. По-друге, закріплення польської влади у Львові та як наслідок цього – еміграція С. Рудницького. По-третє, постійні контакти та тісна співпраця з представниками західноукраїнських еміграційних кіл, які обумовили не лише особливості його політичних переконань, але й деякі наукові висновки (Новікова, Трибус, 2016: 27-30)

М. Грушевський мав іншу думку стосовно Польщі, зауважуючи, що між народами балто-чорноморського регіону не буває будь-яких серйозних конфліктів, кожен із цих народів проживав на своїй етнічній території, і національно перемішані кордони були незначними; це три сусідніх національних території, які мали загальні зовнішні відносини та інтереси, «всі троє – прийомні діти історичної Польщі» (Потульницький, 1992: 86-87).

Саме тоді М. Грушевський висунув концепцію чорноморської орієнтації України, яка передбачала створення федерації у цьому мегарегіоні. У той час він написав статтю «Орієнтація чорноморська», в якій виклав свою позицію стосовно історичних основ нової моделі федерації – чорноморської (Грушевський, 1992: 144-146). Ця праця є логічним продовженням попередньої статті «Наша західна орієнтація», в якій чорноморська орієнтація конструюється на засадах західних уявлень про державу. Їх об'єднує загальний ідеологічний знаменник, що характеризується тим, що «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід» (Грушевський, 1991: 144), проте географічні – орієнтували та орієнтують на південь, на Чорне море (Потульницький, 1992: 87). У ній обґрунтовується історичне право домінування українського народу в чорноморському регіоні, що у свою чергу визначає особливу роль Україні у східноєвропейській історії. «Узагалі, коли обставини тому сприяли, – писав М. Грушевський, – Україна ішла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут твердою ногою» (Грушевський, 1992: 146).

Чорноморська федерація не заперечувала би державного суверенітету українського народу, а лише скріплювала б міжнародне співробітництво України з іншими східноєвропейськими націями (Винар, 1995: 55). Месіанські інтерпретації М. Грушевського вказують на відсутність чіткого проекту організації чорноморського союзу, який в історичних реаліях початку ХХ ст. виявився досить примарним. Уже перебуваючи в еміграції М. Грушевський намагався розробити варіант державного статусу України в новій міжнародній архітектурі Східної Європи після укладання Версальського договору. Він писав, що «Україна могла б щось виговорити собі в Антанти, тільки прийнявши федеративний принцип для нових відносин» (Грушевський, 1920: 51).

М. Грушевський пробував розробити конкретну програму чорноморської федерації у середовищі українських політиків, де обмірковувалися реальні плани «утворення федерації на інших, ширших підставах, скажімо, федерації слов'янської, до котрої увійшли б західнослов'янські і балканські землі, або федерації чорноморської в ширших розмірах» (Грушевський, 1920: 51). У широкому контексті ідея чорноморської федерації в розумінні М. Грушевського конструюється як організація «кооперації чорноморських народів», що, по-перше, забезпечить Україні участь у відновленні «старих природних торгових

шляхів», а по-друге, дозволить українській державі «емансипуватися», випрямиться з тим, щоб «потім уложитись в найбільш вигідній позі». Крім цього, М. Грушевський не виключав можливості використання чорноморської орієнтації для протиставлення ідеї «слов'янської єдності» шляхом розробки для України власного варіанта цієї ідеї, яка б передбачала створення федерації українського, білоруського і литовського народів на балтійсько-чорноморських шляхах. Шлях ученого від ідей створення світової, чорноморської до соціалістичної федерації виявився нереалізованим. У кінцевому результаті тільки ідея організації «кооперації народів Чорного моря» стала його найбільш умовною конструкцією та найменш теоретично обґрунтованою. Формування такої конфедерації у системі Східної Європи не відповідало особливостям історичного розвитку «іншої» Європи, а більше західним уявленням про «неісторичні» нації.

Підкреслюючи роль і значення Чорного моря, С. Рудницький зазначав, що воно є «єдиним добрим природним кордоном України» (Рудницький, 2017: 392). Щоб вести діалог із Заходом (зокрема, з Польщею) та Сходом (з Росією) і відстоювати власні інтереси, Україна має спертися на своє чорноморське узбережжя. Тому, вважав він, самостійність української держави не мислима без Криму (Рудницький, 2018: 389, 511).

Від 2014 р. ідея «Міжмор'я» почала набувати нового змісту у зв'язку з кремлівською агресією на сході України та анексією Криму. У 2015 р. президент Польщі Анджей Дуда заявив про намір запропонувати главам держав Центрально-Східної Європи створити «партнерський альянс держав» від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів. Ідею нового політичного діалогу країн, які розташовані між Адріатикою та Балтикою підтримала і президент Хорватії Колінда Грабар Кітарович. Однак при ґрунтовнішому аналізі висловлювань різних сучасних європейських політиків, стає зрозумілим, що їхнє бачення суттєво відрізняється від концепції «Балтійсько-Чорноморського союзу» С. Рудницького. Якщо класичне «Міжмор'я» за С. Рудницьким мало включати Фінляндію, Балтію, Білорусь і Україну, то його сучасний варіант, мав би виключити Білорусь, натомість включити Польщу.

Висновки. Отже, щоб бути міцною та незалежною державою, Україна повинна міцно триматися за ті геополітичні переваги, які має, і використовувати їх для блага своїх громадян. Водночас з пошуком вірогідних союзників та утворенням нових геополітичних блоків та об'єднань, політики країн Балто-Чорноморського регіону не полишали й саму ідею створення оновленого союзу між Балтійським та Чорним морями. І якщо на сьогодні повернення до давніх ідей «Балтійсько-Чорноморського союзу» чи «Міжмор'я», як геополітичного блоку держав, розташованих між Балтійським та Чорним морями, не є актуальним, не є можливим і безпечним з огляду на воєнні дії в Україні, то ознайомлення з кращими геополітичними концепціями, авторами яких були українці, зокрема Степан Рудницький, залишається актуальним та необхідним. Винайдення нового формату співробітництва між європейськими державами означеного регіону не може відбуватися без освоєння досвіду попередників. Тяглість цього процесу може бути лише

запорукою успіху та взаємовигідного партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Винар, 1995 – Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: статті і матеріали. Київ; Нью-Йорк; Торонто: Фундація ім. О. Ольжича. 1995. 302 с.
- Грушевський, 1920 – Грушевський М. В першій делегації Української партії соц. революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // *Борітеся – поборете! Відень*. 1920. №3. С. 47–60.
- Грушевський, 1918 – Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ: Друк. акц. т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.
- Грушевський, 2007 – Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки та мрії // *Твори у 50 томах*. – Т.4 (1). Львів. 2007. С. 225–267
- Грушевський, 1917 – Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ. Т-во «Знання» України. 1991. 240 с.
- Грушевський, 2005 – Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.. Львів. Видавництво «Світ». Т 3. С. 65–68.
- Дашкевич, 1997 – Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному // *Шлях перемоги*. К., Мюнхен, Нью-Йорк, 1997. – 26 червня (№ 26), С. 6.
- Домащенко, 2008 – Домащенко Л. М. Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття. Київ. 2008. 204 с.
- Ковалевська, 2017 – Ковалевська О. Степан Рудницький та його науковий доробок // *Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія*. Т. 1. Київ. 2017. С. 7–69.
- Корольов, 2011 – Корольов Г. Український пірует над Балтійсько-Чорноморським Міжмор'ям URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2011/06/8/6247374/>
- Левенець, 2001 – Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Київ. Стислос. 2001. 285 с.
- Новікова, Трибус, 2016 – Новікова К., Трибус В. Архітектори Міжмор'я // *Український тиждень*. 2016. № 36 (460). URL: <https://tyzhden.ua/History/173436>
- Потульніцький, 1992 – Потульніцький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ. Либідь, 1992. 232 с.
- Рудницький, 2017 – Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія. В 5-х кн. Кн. 2. Київ: Темпора. 736 с.

REFERENCES

- Vynar, 1995 – Vynar L. Mykhaylo Hrushevs'kyu: istoryk i budivnychyy natsiyi: statyi i materialy [Mykhailo Hrushevs'kyi: historian and nation builder: articles and materials]. Kyiv; N'yu-York; Toronto: Fundatsiya im. O. Ol'zhycha. 1995. 302 s. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyu, 1920 – Hrushevs'kyu M. V pershiy delehatsiyi Ukrayins'koyi partiyi sots. revolyutsioneriv (kviten' 1919 r. – lyutyu 1920 r.) [In the first delegation of the Ukrainian Socialist Party. revolutionaries (April 1919 - February 1920)] // *Boritiesya – poborete! Viden'*. 1920. №3. S. 47–60. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyu, 1918 – Hrushevs'kyu M. Na porozi novoyi Ukrayiny: hadki i mriyi [On the threshold of a new Ukraine: ugliness and dreams]. Kyiv: Druk. akts. t-va «Petro Bars'kyu u Kyyivi», 1918. 120 s. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyu, 2007 – Hrushevs'kyu M. Na porozi Novoyi Ukrayiny. Hadky ta mriyi [On the threshold of New Ukraine. Abominations and dreams] // *Tvory u 50 tomakh*. – T.4 (1). L'viv. 2007. S. 225–267. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyu, 1917 – Hrushevs'kyu M. Khto taki ukrayintsi i choho vony khochut' [Who are Ukrainians and what do they want?]. Kyiv. T-vo «Znannya» Ukrayiny. 1991. 240 s. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyu, 2005 – Hrushevs'kyu M. Ukrayina, Bilorus', Lytva. [Ukraine, Belarus, Lithuania]. Tvory: u 50 t.; redkol.: P. Sokhan', YA. Dashkevych, I. Hyrych ta in.. L'viv. Vydavnytstvo «Svit». T 3. S. 65–68. [in Ukrainian].
- Dashkevych, 1997 – Dashkevych YA. Chornomors'ki problemy v mynulomu i suchasnomu [Black Sea problems in the past and present] // *Shlyakh peremohy*. K., Myunkhen, N'yu-York, 1997. – 26 chervnya (№ 26), S. 6. [in Ukrainian].
- Domashchenko, 2008 – Domashchenko L. M. Kontseptsiyi chornomors'koyi oriyentatsiyi Ukrayiny u vitchyznyaniy politychniy dumtsi pershoyi polovyny XX stolittya [Concepts of Ukraine's Black Sea Orientation in the National Political Thought of the First Half of the 20th Century]. Kyiv. 2008. 204 s. [in Ukrainian].
- Kovalevs'ka, 2017 – Kovalevs'ka O. Stepan Rudnyts'kyu ta yoho naukovyy dorobok // *Stepan Rudnyts'kyu (1877–1937). Istorya. Neopolityka. Neohrafiya* [Stepan Rudnytskyi and his scientific achievements // Stepan Rudnytskyi (1877–1937). History. Geopolitics. Geography]. T. 1. Kyiv. 2017. S. 7–69. [in Ukrainian].
- Korol'ov, 2011 – Korol'ov H. Ukrayins'kyu piruet nad Baltiys'ko-Chornomors'kym Mizhmor'yam [Ukrainian pirouette over the Baltic-Black Sea]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2011/06/8/6247374/> [in Ukrainian].
- Levenets', 2001 – Levenets' YU. A. Teoretyko-metodolohichni zasady ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky: problemy stanovlennya ta rozvytku (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittya) [Theoretical and methodological foundations of Ukrainian social and political thought: problems of formation and development (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Kyiv. Styslos. 2001. 285 s. [in Ukrainian].
- Novikova, Trybus, 2016 – Novikova K., Trybus V. Arkhitektory Mizhmor'ya [Architects of the Mediterranean]

// *Ukrayins'kyi tyzhden'*. 2016. № 36 (460). URL: <https://tyzhden.ua/History/173436> [in Ukrainian].

Potul'nyts'kyi, 1992 – Potul'nyts'kyi V. A. *Istoriya ukrayins'koyi politolohiyi (kontseptsiyi derzhavnosti v ukrayins'kiy zarubizhniy istoryko-politychniy nauksi)* [History of Ukrainian political science (concepts of statehood in Ukrainian and foreign historical and political science)]. Kyiv. Lybid', 1992. 232 s. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyi, 2017 – Rudnyts'kyi S. *Istoriya. Neopolityka. Neohrafiya* [History. Geopolitics. Geography]. V 5-kh kn. Kn. 2. Kyiv: Tempora. 736 s. [in Ukrainian].

УДК 94 (470)«17»

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269855

Олег МАРЧЕНКО,

orcid.org/0000-0001-5720-0976

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнський державний педагогічний університет

*імені Володимира Винниченка *

(Україна, Кропивницький)

o_marchenko2008@ukr.net

РИСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ XVIII СТ.

На основі аналізу історичних досліджень поданий неупереджений погляд на передумови, хід, наслідки спроб Петра I модернізувати Російську державу й суспільство на початку XVIII ст. Аналізується еволюція поглядів істориків різних епох щодо особистості Петра, причин, умов, характеру, мотиваційних чинників, що впливали на прийняття ним тих чи інших рішень щодо проведення реформ.

У результаті проведеного дослідження визначені основні риси суспільно-політичних трансформацій в Російській імперії першої половини XVIII ст., акцентовано увагу на спростування радянських та сучасних російських міфів щодо розвитку імперської, самодержавної моделі Росії, показані тенденції в економіці, державному управлінні, характері влади, взаєминах між владою та її підданими, у культурі, ментальності, які визначали поведінку тодішньої «еліти» та населення країни, і надалі є характерними для сучасної Росії (імперське мислення, неповага до закону, обмеження прав і свобод громадян, панування в суспільстві страху, насилля, віри в непогрішність влади, культурне невігластво тощо).

Ключові слова: *Російська імперія першої половини XVIII ст., реформи Петра I, самодержавство, абсолютна монархія, мілітаризм.*

Oleg MARCHENKO,

orcid.org/0000-0001-5720-0976

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine

and World History Department,

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

(Ukraine, Kropyvnytskyi)

o_marchenko2008@ukr.net

FEATURES OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE XVIIIth CENTURY

As a result of the conducted research, the main features of socio-political transformations in the Russian Empire of the first half of the XVIIIth century, which were the result of complex reforms carried out during the reign of Peter I, which had a decisive influence on the entire further course of the country's historical development, were highlighted.

The defining goal of the article was the analysis of the reforming activities of the Russian emperor, the clarification of the following questions: Did Peter I have a plan for transformation or not? Were the reforms aimed at modernization of the country or did they solve situational problems caused by the course of the Northern War? Did Peter I contribute to the Europeanization of Russia or did he not have such a goal? In principle, is it possible to talk about Europeanization or, perhaps, only about the imitation of European peoples? Was it possible to carry out the modernization of the country at that time in an evolutionary way, and not by violent methods? What legacy did the emperor leave after his death in 1725? Do the results of the reforms justify the price that Russian society paid for them?

The analyzed works of imperial, Soviet, modern Russian, foreign, and domestic authors testify to the ambiguity of assessments of both Peter I himself and the reforms he carried out. The majority of modern researchers advocate the point of view of the chaotic and inconsistent nature of Peter I's attempts to modernize Russia according to the Western model, which nevertheless significantly changed the country, brought it closer to the elements of Western culture.

At the same time, in the conditions of serfdom, the lack of proper education of the majority of the population, the ruling circles being conservative in spirit, the inertia of the population, the use of violent methods of reform, the reliance for solving the political, economic, social, and cultural problems of the country not so much on the knowledge and experience of intelligent people (the emperor attracted foreigners, representatives of the Ukrainian elite to the implementation of reforms), but much on the creation of new management structures, the introduction of an atmosphere of terror in the country, the regulation of all aspects of the life of society, in which human life was worth nothing, which turned Russia into a military-police, centralized, autocratic empire.

The main summary of attempts to modernize the Russian Empire at the beginning of the XVIIIth century lies in the fact that Peter I did not lead the state on the path of accelerated economic, political, and social development (except, perhaps, the army, navy, industry, and culture), his actions were historically unjustified, led to a split in society (only a small part of the nobility accepted European standards, the majority of the population remained traditionalists) and in general the reforms slowed down the country's progressive development, strengthened political and economic lack of freedom, and laid the foundations for a catch-up type of social development. The methods of carrying out reforms by the emperor were unacceptable to the ruling elite, which led after the death of the ruler to the emergence of constitutional projects aimed at limiting the power of the sovereign and transferring part of the power to the nobles.

Key words: The Russian Empire of the first half of the XVIIIth century, reforms of Peter I, autocracy, absolute monarchy, militarism.

Постановка проблеми. У роки правління Петра I в Російській державі було проведено низку модернізаційних перетворень, які суттєво змінили країну, перетворивши її на імперію, на одну з провідних європейських держав. Реформи, прозахідні за своїм змістом, були спричинені потребами зміцнення військової могутності Росії під час Північної війни та мали на меті максимальне посилення централізації управління державою та вирішення зовнішньополітичних завдань насамперед перемозі у війні зі Швецією. Ідея служіння державі, ідея загального блага, як мети цього служіння, була суттю життя Петра, пронизувала всі його починання (початком цієї служби він вважав 1695 рік). Його діяльність пронизували практицизм і раціональність. Реформи зачепили практично всі сфери життя Росії, мали визначальний вплив на весь подальший хід історичного процесу.

Аналіз досліджень. Постать Петра I та його реформи в історіографії оцінюються неоднозначно. Ще в першій чверті XVIII ст. розпалася дискусія навколо змісту реформ та їхнього значення. Наприклад, віцепрезидент Синоду Ф. Прокопович так вихваляв Петра: «Всю Росію, яка вже є, зробив і створив», а пішовши на той світ, «Дух свій залишив нам» (Прокопович, 1831: 8). Водночас старовіри Петра I та його діяльність сприймали негативно, вважаючи, що царя під час подорожі за кордон підмінили, і до Росії під ім'ям Петра приїхав антихрист.

Дворянський історик М. М. Щербатов усі негаразди в державі, які спостерігалися в період царювання Катерини II, пов'язував із правлінням Петра I. В автора симпатії були в допетровській епосі: виступав за патріархальний спосіб життя бояр, затворництво дружин, дочок, яке було порушене введенням асамблей та іншими нововведеннями імператора (іноземний одяг, зачіски, манери). Усе це вимагало багато грошей, звідси й хабарництво, казнокрадство чиновників. І для моральності народу краще було б взагалі обійтися без реформ, – резюмує історик (Щербатов, 2010: 465). Водночас Щербатов не сумнівався в користі реформ. Позитивно він оцінював пророблену роботу у військовій сфері, налагодженні мануфактурного виробництва, у зовнішній торгівлі, у сфері культури тощо.

Негативно оцінював діяльність Петра I М. М. Карамзін. Наприклад,

незадовільною, на його думку, була соціальна політика царя, який робив акцент лише на дворянах через надання їм привілеїв, встановленні стандартів у одязі та поведінці, що в такий спосіб порушувало народну єдність держави (Карамзин, 1991: 32). Також були марними запровадження нових органів управління, що копіювали західні зразки та впровадження нових звань, вважав їх безглуздими. Не доречними були деякі перетворення в галузі культури, які насаджувалися насильно, оскільки для Росії головне – це традиції, а, отже, запозичення іноземних інновацій не мало супроводжуватися зміною власних звичаїв та традицій. Менш тісними ставали родинні зв'язки. Водночас історик відзначав реформаторський хист Петра I і його прагнення до змін у країні: «Великий муж дозрів уже в юнакові й дужою рукою схопив стерно держави» (Карамзин, 1991: 36).

У середині XIX ст. виникла полеміка між демократами та слов'янофілами щодо діяльності Петра I. Наприклад, В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов зазначали, що петровські реформи зміцнили військову могутність Росії, але водночас укріпили самодержавство і кріпосництво. Модернізація країни відбувалася без планування, хаотично, реформи носили локальний характер. На думку Добролюбова, завдяки насильницьким методам, царю вдалося зменшити казнокрадство та корупцію в лавах чиновників і країна в такий спосіб набула обрисів європейськості (Добролюбов, 1962: 99).

Слов'янофіли (О. Хом'яков, І. Кірієвський, П. Кірієвський, І. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін, І. Беляєв та ін.) у 40-х роках XIX ст. прийшли до висновку, що Петро I, «звернувши» Росію з природного шляху розвитку, завдав російському народу непоправної шкоди, позбавивши його національної своєрідності та задушив останні паростки свободи. Вони протиставляли Росію Петра й допетровську Русь. В останній народ працював, торгував, боронив державу, а царі забезпечували мир і злагоду. Реформи Петра I грубо й безтактно втрутилися у це мирне життя і знищили єдність російської громади, її самобутність і вони мали антинаціональний характер.

Історик «державної школи» С. М. Соловйов писав про особистість та реформи Петра в захоплених тонах, приписуючи йому всі успіхи, досягнуті як усередині країни, так і в зовнішній політиці Росії й що реформи царя були органічними та обумовленими (Соловьев, 1984: 140). На думку В. О. Ключевського, усі перетворення Петра I вітіювато спліталися між собою, утворюючи причинно-наслідкові логічні зв'язки, наприклад, військова реформа тісно пов'язувалась із фінансовою. Загалом розробленого плану щодо реформ не було, лише після поразки під Нарвою государ усвідомив їх необхідність. Війна вказала порядок реформ, надала їм темп та підштовхнула на підбір підходящих прийомів (Ключевский, 2005: 651).

Історик П. М. Мілюков необхідність проведення реформ пов'язував насамперед із військових потреб, які стимулювали царя на подальше часткове, а згодом більш повне реформування всіх ланок державного розвитку. На його думку, перетворення Петро I робив від випадку до випадку й «ціною розорення країни Росія була піднесена в ранг європейської країни» (Мілюков, 2006: 185).

Радянські історики (М. І. Павленко (Павленко, 1990), В. І. Буганов

(Буганов, 1989) та ін.), продовжуючи традицію «державної школи», вважали, що в результаті петровських перетворень Росія зробила великий стрибок уперед прогресу, трансформувалася в європейську державу. Створений Петром I автократичний режим нічим істотно не відрізнявся від абсолютистських режимів Заходу (необмежена влада монарха, регулярна армія, розвинений бюрократичний апарат, централізована система податків). В основі економічної політики лежав меркантилізм, сприяння розвитку промисловості, ремесел, торгівлі. Модернізація країни, – на думку радянських вчених, – була проведена через посилення експлуатації трудящих.

Сучасні історики так оцінюють модернізаційні процеси першої половини XVIII ст. Російський вчений Є.В. Анісімов, хоча й називав правителя «великим реформатором», намагався осмислити значення петровської епохи з позиції історичного досвіду. Історик стверджує, що оскільки Росія XVII ст. перебувала в стані системної кризи (відсталість та ізоляція країни від Європи, відсутність міжнародного престижу, ряд поразок у війнах XVII ст., династична криза (переворот Милославських), церковний розкол, нестача коштів, застарілий уклад державного та суспільного життя, економіки та культури), то реформи були обов'язковими (Анісімов, 1989). На його думку, початок XVIII ст. – це час формування тоталітарної держави, впровадження в маси культури сильної особи, запуску бюрократичної машини, системи контролю, страху, мілітаризму, імперського духу. Росія перетворювалася на мілітаристську державу у всіх її сферах, що позначилось як на збільшенні числа полководців та армії, так і на повсюдній регламентації, бюрократизації, системі покарань. Головне – ціна й моральна сторона реформ. У законах, адміністративному апараті петровської епохи панувало насилля, доноси. Автор виділяє низку етапів, через які Росія пройшла модернізацію: з кінця XVII ст. до 1711 року реформи мали рваний, хаотичний характер; до 1717 року йде коригування реформ; пізніше – осмислення, врахування європейської філософії, законів, державного будівництва (Анісімов, 2017).

Російський історик О. Б. Каменський наголошує, що за Петра I була здійснена грандіозна за своїм масштабом трансформація всієї системи управління, фінансів, соціальної сфери. Дії урядовців мали більш усвідомлений, продуманий, послідовний і завершений характер, ніж у попередні часи. Постійний фінансовий дефіцит заставляв Петра поспішати і створювати політичні інститути раніше, ніж суспільство дозрівало до їх сприйняття. Як результат, їхня ефективність була нижчою за очікування (Каменський, 2001: 147).

Російський історик С. О. Нефьодов розглядає реформи Петра I з позицій технологічної інтерпретації історії. Модернізація країни відбувалася під дією випадкових особистісних факторів (перебування правителя в Німецькій слободі, «велике посольство» до Європи, знайомство з інженером Андрієм Вініусом, який наштовхнув царя на війну зі Швецією, привив любов до кораблів, моря, Голландії, ініціював промислову модернізацію та ін.), що впливали на рішення царя і визначали його ірраціональний підхід до реформ (Нефёдов, 2001: 52). Науковець зауважує, що перші реформи правителя носили емоційний

характер. Надалі запозичення насамперед шведсько-голландських зразків були впроваджені доволі швидко: зброя, військова організація, проведення податкової реформи, будівництво Петербурга, адміністративні зміни та ін. Загалом С. Нефьодов негативно оцінює реформи Петра I і вважає, що соціальний синтез та модернізація за європейським зразком, взаємодія нових явищ із традиціями минулих епох не призвів до змін, а породив глибокий розкол російського народу (Нефёдов, 2001: 70).

Американський вчений Р.Е. Пайпс, визнаючи заслуги Петра I в справі європеїзації країни, перетворення її в передову державу, наголошував на насильницьких формах і методах його діяльності, обмеженні свободи людини рамками державних інтересів. У результаті «сліпого» запозичення, на російському ґрунті утвердився не абсолютизм, а азійський деспотизм, лише зовні схожий на західні абсолютистські монархії (Пайпс, 1993: 128).

На схожих позиціях стоїть англійський вчений М. С. Андерсон, який зазначав, що Росія до кінця царювання Петра представляла військово-поліційну державу з монополізованою кріпосницькою економікою (Андерсон, 1997: 78).

Представник фолк-хісторії (псевдоісторії) А. М. Буровський вважає, що реформи Петра I (він його називає «цар-антихрист», «окаянний імператор») не створили, а загубили російський флот, призвели до розвалу економіки, неймовірного хаосу в управлінні та загибелі мільйонів людей. Автор стверджує, що, якби не звірства «коронованого ката-маніяка» багата й демократична Московія поступово еволюціонувала б до європейських стандартів, зберігши традиційні риси життєвого укладу, а не виродилася в «злиденну примітивну рабовласницьку державу», у якій відбувся розкол між служивим дворянством і тяглим населенням, що мало надалі негативні наслідки для Російської державності (Буровский, 2013: 74).

Українсько-американський історик С. М. Плохій урядування Петра I розглядає в контексті його взаємин із козацькою старшиною та повстанням гетьмана І. Мазепи 1708 року проти Московії. Взаємовідносини московитів та українців, – на думку історика, – мали попервах взаємовигідний характер. Надалі, через союз І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII, докорінно змінилися доля Гетьманщини та України в цілому. За словами С. М. Плохія «Україна вже не розглядалася як автономний або окремих від Росії суб'єкт і українська історія та культура трактувалася як частина російської» (Плохій, 2016: 170). В Україні вийшла низка навчальних посібників під редакцією М. Вітенко (Вітенко, 2013), В. М. Мордвінцева (Мордвінцев, 2013), у яких загалом повторюються оцінки сучасних російських і зарубіжних вчених щодо реформ початку XVIII ст. та неоднозначної ролі в них Петра I.

Мета статті. Висвітлення особливостей суспільно-політичних трансформацій у Російській імперії під час правління Петра I, які проходили в умовах формування абсолютної монархії та мілітаристської моделі розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Дискусії щодо реформ періоду урядування Петра I початку XVIII ст. продовжуються досі. Головними проблемами, які потребують ґрунтовного, неупередженого розгляду, можна назвати такі: Чи був

у Петра I план перетворень чи ні? Реформи мали на меті модернізацію країни чи вирішували ситуативні завдання, зумовлені перебігом Північної війни? Петро I сприяв європеїзації Росії чи такої мети він не мав? Чи можна в принципі говорити про європеїзацію чи, можливо, лише про наслідування європейських народів? Чи можна було проводити модернізацію країни в той час еволюційним шляхом, а не насильницькими методами? Яку спадщину залишив за собою імператор після смерті 1725 року? Чи виправдовують результати реформ ту ціну, яку заплатило за них російське суспільство?

Реформаторська діяльність Петра I, на думку багатьох дослідників, носила сумбурний і непослідовний характер. Багато нововведень запроваджувалися поспіхом, без належної підготовки, без врахування ментальності населення Росії, яке сприймало європейські інституції та правила поведінки як «видумки», «забави» царя, а не нагальну необхідність для країни. Деякі з петровських нововведень виявилися життєздатні, інші зазнали невдачі й були не раз змінені ще за життя государя. Для вирішення політичних, економічних, соціальних, культурних проблем країни Петро I не стільки залучав знання й досвід розумних людей (власних навчальних закладів, які б готували професійних управлінців не було, тому для прийняття державницьких рішень часто залучалися іноземці, у тому числі і представники української еліти), скільки створював усе нові державні органи як в центрі, так і на місцях, які ставали міцною опорою для царя. Сучасні дослідники стверджують, що Петро I не вивів Росію на шлях прискореного економічного, політичного, соціального розвитку (крім, можливо, армії, флоту, промисловості та культури), його дії були історично не виправдані й не відповідали інтересам Росії й загалом реформи загальмували прогресивний розвиток країни, укріпили політичну та економічну несвободу, заклали основи доганяючого типу розвитку російського суспільства.

У концепціях реформ, у шараханнях з однієї крайності в іншу, Петро I чітко виходив з ідеї, що в Росії з її (як він вважав) ледачим, невдячним народом, з її величезними неосвоєними просторами єдиним і головним джерелом руху вперед, основою прогресу, перемог і добробуту є не те, що він бачив на Заході – парламентаризм, система станових прав і виборних органів влади, правова захищеність власності, а самодержавна влада. Захід був потрібен йому лише для того, щоб взяти максимально більше в сенсі технології, прагматичного знання, використовувати досвід західних фахівців у техніці, медицині, будівництві, військовій справі, але не в політичних та інших гуманітарних науках, не цікавився духовними, ментальними та цивілізаційними особливостями Західної Європи, що надалі матиме свої результати. Петро зробив наступний висновок: щоби зробити свою країну багатою, сильною та успішною, потрібно швидко, не втрачаючи часу, перейняти із Заходу все, що для цього потрібно: промисловість, закони, звичаї, книги, одяг, зброю, техніку. Йй, цій своїй державній мрії, він присвятив усе своє життя. І заради здійснення цієї мрії він не шкодував ні часу, ні грошей, ні себе, ні людей, ні Росії.

Петровські реформи створили перед російською державою та суспільством парадоксальну реальність паралельного існування двох, здавалося б взаємовиключних тенденцій. З одного боку, формувалася сильна воєнізована

поліцейська держава, з іншого – народжувалася нова модель взаємин влади й суспільства, яка ґрунтувалася на певному усвідомленню станами (дворянами, міщанами) своїх прав і можливостей через органи самоврядування, станові корпорації, поширення освіти та інше відстоювати власні інтереси й суперничати з інститутами влади за розширення своїх станових привілеїв (встановлених і контрольованих державою, досить обмежених, у порівнянні з країнами Західної Європи), і поступового впливу на суспільні й політичні процеси. Боротьба цих засад – державницьких, які виражали інтереси самодержавної монархічної влади, і ліберальних (апеляція до поваги станових прав, індивідуалізація інтересів, їх представляли окремі кола дворянства, купецтва, представників інтелігенції) стане змістом наступних десятиліть.

За правління Петра почала формуватись абсолютна монархія. Для абсолютизму характерно максимальне зосередження влади в руках однієї особи як і монополії на насильство, наявність сильного розгалуженого бюрократичного апарату, сильної регулярної армії, ліквідація всіх станово-представницьких органів. Тенденція переходу від станово-представницької монархії до абсолютизму починає розвиватися в Московській державі з другої половини XVII ст. У першій чверті XVIII ст. перехід до абсолютизму був прискорений Північною війною й отримав своє завершення.

Для російського абсолютизму були характерні такі особливості. Якщо абсолютна монархія в Західній Європі формувалася в умовах розвитку буржуазних відносин, то абсолютизм у Росії збігся з остаточним юридичним закріпленням кріпосного права. Якщо соціальною базою західноєвропейського абсолютизму був союз дворян із містами, то російський абсолютизм спирався переважно на дворянство та чиновників. Головним її завданням була охорона кріпосницького ладу та забезпечення його функціонування. Але водночас доводилося враховувати інтереси купецтва, заводчиків, фабрикантів.

З другої половини XVII ст. поступово припинялося скликання Земських соборів, які вироджувалися в наради царів із представниками станів із тих чи інших питань. Посилювалася влада царя, а Боярська дума втрачала своє значення. Реальні функції Думи здійснювалися палатою «ближніх» людей (близькі царю особи). Поступово змінювалася формула законів, раніше: «цар вказав, і дума засудила», зараз акти стали видаватися від імені одного царя. Петро I став власноручно підписувати укази. Актом про скасування місництва (1682 рік) аристократичне походження втрачало значення під час призначення на керівні державні посади. Його замінювали вислуга, кваліфікація та особиста відданість государю та системі.

Для абсолютних монархій характерним було поєднання внутрішньої та зовнішньої політики, що виражалось щодо Росії в постійній підтримці конкурентоспроможності країни на міжнародній арені через розв'язання зовнішньополітичних завдань. Військова загроза з боку Османської імперії, Кримського ханства, Речі Посполитої та Швеції призводила до мілітаризації країни, потребувала значних зусиль на утримання регулярної армії, мобілізації сил у країні, централізації й абсолютизації влади.

Потреби в державних коштах, необхідних для ведення воєн, призвели до

значного збільшення податків, повинностей селян і посадських людей. А це вело до соціального невдоволення та повстань, що водночас вимагало консолідації дворян, посилення влади царя, централізації державного апарату.

Прагнення вибудувати регулярну державу, яка б працювала чітко як годинниковий механізм (це була ідея німецького філософа Г.В. Лейбніца), в умовах економічної слабкості Росії (наявність великих незаселених територій, специфічні природно-кліматичні умови, переважання аграрного сектору), її соціальної нестабільності (значне розшарування населення, слабкість буржуазії, наявність кріпосництва, неосвіченість люду), нестачі кваліфікованої бюрократії, дієвого законодавства залишалося нездійсненим. А тому реформування країни проходило силовими методами, часто в «ручному» режимі, з огляду на власне бачення імператора. І тільки дворянська імперія, що сформувалася в результаті реформ Петра I, з її крайнім авторитаризмом, централізацією, потужними силовими структурами у вигляді регулярної армії та поліції, міцною ідеологічною системою у вигляді церкви, підпорядкованої державі, ефективною системою контролю за діяльністю державного апарату (генерал-прокурор та прокурори на місцях, інститут фіскалів, таємна канцелярія), виявилася здатною розв'язати ці проблеми, змогла мобілізувати значні матеріальні й духовні ресурси країни на реконструкцію економіки та самого укладу життя, створити в стислі терміни військово-промисловий комплекс, регулярну армію і флот. Отже, Петро I, формуючи сильну державу, ставку зробив не на потенціал людей, їхню ініціативність, творчу енергію, створення належних умов життя для більшості населення країни, а на жорстке державне управління, що ґрунтувалося на беззаперечному виконанні наказів і страху покарання.

Підсумуємо петровські реформи, які призвели до радикальних перетворень Російської держави та суспільства на початку XVIII ст.

Була подолана системна криза традиціоналізму, що охопила російське суспільство наприкінці XVII ст. Країна стала сильною, впливовою, мала потужну армію, флот, здобула вихід до Балтійського моря, частково подолала технічну відсталість від Західної Європи. Модернізація країни відбувалася через мілітаризацію всіх сфер життя.

Відбулася модернізація (часткова європеїзація) політичних інститутів, системи управління та життя. Так, дворяни, городяни, армія стали носити новий одяг, жити в кам'яних будинках, отримали модерні манери, кухню, дозвілля, більш європейський менталітет, новітню систему цінностей (російське суспільство стало більш динамічним, сприймало все нове, пов'язане з правами людини, громадянським суспільством, що люди є суб'єктом історії). Але швидкість реформ призводило до відмови від традиційної культури, що мало негативні наслідки для російської свідомості та культури.

Запроваджувалися західноєвропейські принципи організації управління: назви нових державних установ, посад, раціоналізація діловодства, система ієрархії установ, організація контролю за їх діяльністю, висунення на перший план принципу особистої вислуги, заробітна плата, як основний тип жалування, створення правової основи державної служби. Водночас створена Петром I

система державного управління сприяла максимальному контролю та регламентації різних сфер життя суспільства. Існувала ілюзія, що для розв'язання складних політичних, економічних, соціальних, духовних проблем достатньо реформувати державний апарат, створити новий орган влади, посилити державний контроль над певною сферою життя суспільства. Тобто, государ був прихильником концепції «регулярної» держави, за якої ідеальний соціальний порядок формувалася через максимальну раціоналізацію та регламентацію управління: мудрий монарх (Петро іменував себе «Батьком Вітчизни») видає «розумні» настанови, слухняний народ справно їх виконує.

Перетворення в галузі права полягали в створенні нових нормативних актів – артикулів, статутів, регламентів і в загальному піднесенні законодавчої діяльності уряду Петра I, який використовував досвід своїх попередників, а також вважав за можливе запозичувати норми й термінологію з іноземного законодавства: шведського, датського, голландського, французького та ін. при умові, що вони підходили до російських умов. Часто реформаторські зміни руйнували традиційні російські устої і призводили до правового хаосу, суперечливості нових норм минулому законодавству. Поширеним явищем було недотримання правових норм, хабарництво. Систематизацією законодавства імператор намагався зміцнити державний лад у Росії.

Інститути, створені Петром I, проіснували досить довго: рекрутські набори – майже 170 років (1705–1874), подушний податок – понад 160 років (1724–1887), Сенат – понад 200 років (1711–1917), Синод – майже 200 років (1721–1918), поділ на губернії – понад 200 років та ін. З одного боку, це може свідчити про ефективність цих інституцій та прозорливість государя, з іншого боку, функціонування Російської імперії впродовж XVIII–XIX ст. на практиці показало нерідко недієздатність державного апарату країни оперативно реагувати на виклики та розв'язувати складні завдання, що стояли перед Росією в модерний час. Отже, державний російський апарат влади, побудований на регламентації, жорсткій централізації, відсутності впливу громадськості на владу насамперед дворянської та підприємницької російської еліти на прийняття управлінських рішень правителем, призвів до відсталості Росії від західноєвропейських держав.

Петровські перетворення принесли Росії значні демографічні втрати та масове зубожіння населення. За різними даними істориків, чисельність населення країни скоротилася від однієї сьомої до чверті. Основна частина втрат – це військові, під час зatoryної Північної війни зі Швецією, померлі на будівництві Санкт-Петербурга й десятків інших міст і фортець, померлі від голоду й розорення через непосильні податки (прямі та непрямі податки за петровський час зросли, за різними підрахунками, від трьох до п'яти раз).

Формувалася соціальна структура російського суспільства. Вона була спрощена через ліквідацію низки соціальних категорій. Через закони була зроблена спроба створити повноцінні стани (поверхово реалізовано), які отримали європейський вигляд.

Створилися правові умови формування станів, але вони стали ще більш залежні від держави, посилювався контроль уряду над суспільством, фіскальна

система прикріпила особу до місця, стану, виду роботи. Держава не зацікавлена була наділити стани правами, самоуправлінням, їм надавались одні обов'язки. Усе XVIII ст. йшла боротьба дворян із державою за свої права. Посилилося кріпосне право (поміщицький селянин переставав бути підданим держави, а ставав власністю поміщика), укріплялась економічна міць дворян, формувалася його свідомість (власник землі та душ селян). Кріпосництво не давало змоги формуватися третьому стану (залежність промисловців від кріпосних (посесійних селян) вело до компромісу з дворянами й неможливості їх корпоративної єдності та боротьби за свої права. Кріпосництво було згубним для ментальності селян (культурний розрив, соціальне утриманство, господарська пасивність, відсутність уявлень про честь, особисту свободу та ін.).

Проводилася модернізація господарства переважно в галузях, які обслуговували військові потреби. Однак використання кріпосної праці, відсутність ринку вільної праці, надалі не створили базу для конкурентної економіки із Західною Європою.

Суперечливість економічних реформ. З одного боку, модернізація, технічні новинки, нові фабрики, заводи, нові товари. З іншого боку, промисловість, що ґрунтувалася на кріпосній праці, вела до низької продуктивності, невеликих темпів розвитку, нестачі кваліфікованих спеціалістів, робітники-селяни частину заробітку віддавали поміщику як оброк, відсутність вільної конкуренції, ринку. У багатій ресурсами країні бракувало засобів для розширення виробництва, іноземці не мали права володіти заводами, що ґрунтувалися на кріпосній праці. Формувалася промисловість, яка працювала на потреби держави, а не населення. Сільське господарство було не конкурентне.

Поступово розбудовувалася внутрішня та зовнішня торгівля Росії. Держава вводила монополію на заготівлю і збут визначених товарів, коло яких постійно розширювалось. Це призводило до волюнтаристського підвищення цін на товари всередині країни, до обмеження, регламентації діяльності російських купців. Практикувалася передача права продажу товару відкупнику, що вело до численних зловживань. Здійснювалися примусові переселення купців (як і інших верств населення) у Петербург, адміністративне регулювання вантажопотоків. Наслідком грубого втручання держави у сферу торгівлі стало руйнування позичкового та лихварського капіталу, розлад торгового підприємництва та нищення найзаможнішого купецтва – «гостинної сотні».

За Петра I була створена нова Російська держава – самодержавна імперія із сильним центром, розгалуженим бюрократичним апаратом, фіскальною системою, з опорою на армію та поліцію. Вищою цінністю проголошувалася держава, а це породило страх народу перед нею та недовірою до влади. Петро I намагався законами викоренити старі звичаї та замінити їх новими. Своїми указами цар конструював нову реальність, новий спосіб життя. У країні панувала атмосфера терору, регламентація всіх сторін життя суспільства, людське життя нічого не коштувало. Звідси – зміцнення кріпацтва, зневага до людини незалежно від стану, підпорядкованість її державі. Для боротьби з бюрократією, крім терору, був створений паралельний державний апарат із

гвардійців, які контролювали роботу Сенату, керівників колегій, губернаторів та інших посадовців. Щоби підпорядкувати собі державне управління, Петро I переніс столицю Росії з Москви, у якій залишалися старі органи влади, до Петербурга, де зосереджувалися нові управлінські структури.

Особистість Петра була досить суперечливою та неоднозначною. Він, з одного боку, усвідомлював власну велич і зарозумілість, не визнаючи за іншими права на особисту гідність, з іншого боку, був досить простим та відкритим у спілкуванні. Наприклад, государ охоче затівав бесіду з ремісниками, робітниками, випадковими людьми, під час застілля сідав не на почесне місце, а де доведеться.

Замінивши патріаршество бюрократичним інститутом – Синодом, Петро I ліквідував автономію церкви. Остання стала частиною державного апарату влади, обслуговувала його інтереси, що означало знищення для народу духовної альтернативи політичного режиму.

Суперечливість реформ у духовній сфері. Наслідування європейським новаціям стала досягненням частини суспільства, але відбувся розкол культури й народу на дві частини: хто сприйняв європейські стандарти і традиціоналісти. Створювалася російська історична наука, з'являлися перші мемуари. Людину Росії почало хвилювати питання про її місце у світі, серед європейських народів, про розрив між європейською культурою та російською. Так формувалася російська національна свідомість із рисами роздвоєності, інтелігенції з відчуттям її вини перед народом.

Формується імперський стиль зовнішньополітичної поведінки Росії, російський патріотизм, гордість за країну (для цього треба сильна армія і флот, мобілізація ресурсів країни, через низький рівень життя населення).

Висновки. Реформи Петра I змогли мобілізувати значні матеріальні й духовні ресурси країни на реконструкцію економіки та самого укладу життя, створили в стислі терміни військово-промисловий комплекс, регулярну армію і флот, сприяли розвитку науки та освіти. Формуючи сильну державу, государ ставку зробив не на потенціал людей, їхню ініціативність, творчу енергію, створення належних умов життя для більшості населення країни, а на жорстке державне управління, що ґрунтувалося на беззаперечному виконанні наказів і страху покарання. Наслідком петровського радикального реформування різних сфер суспільства стало неприйняття деякими представниками російської еліти політичної практики імператора. Не випадково після смерті Петра I з'являється кілька конституційних проєктів, спрямованих на обмеження влади государя й передачу дворянам хоча б частини владних повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андерсон, 1997 – Андерсон М. С. Петр Великий / пер. с англ. В.П. Белоножко. Ростов н/Д: Феникс, 1997. 352 с.
Анисимов, 1989 – Анисимов Е. В. Время петровских реформ. Ленинград: Лениздат, 1989. 496 с.
Анисимов, 2017 – Анисимов Е. В. Пётр Первый: благо или зло для России? Санкт-Петербург: Новое литературное обозрение, 2017. 272 с.
Багер, 1985 – Баггер Х. Реформы Петра Великого: Обзор исследований. Москва: Прогресс, 1985. 203 с.
Буганов, 1989 – Буганов В. И. Петр Великий и его время. Москва: Наука, 1989. 192 с.
Буровский, 2013 – Буровский А. М. Петр Окаянный. Палач на троне. Санкт-Петербург: Эксмо, Яуза, 2013. 352 с.

- Вітенко, 2013 – Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навч. посіб. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2013. 346 с.
- Добролюбов, 1962 – Добролюбов Н. А. Первые годы царствования Петра Великого // *Собрание сочинений в девяти томах*. Т. 3. Статьи и рецензии. Июнь – декабрь 1858, М.–Л., ГИХЛ, 1962. С. 38–230.
- Каменский, 2001 – Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы России XVIII. Опыт целостного анализа. Москва: РГУ, 2001. 575 с.
- Карамзин, 1991 – Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. М.: Наука, 1991. 112 с.
- Ключевский, 2005 – Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций. М.: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. 974 с.
- Медушевский, 1994 – Медушевский А. Н. Реформы Петра I и судьбы России. М.: РАН ИНИОН, 1994. 55с.
- Милоков, 2006 – Милоков П. Н. Петр Великий и его реформа // *История и историография России. Антология русского зарубежья*. Т. 3. М.: Русский мир, 2006. С. 170–201.
- Мордвинцев, 2013 – Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): навч. посіб. /автор-уклад. В. М. Мордвинцев. Київ: Знання, 2013. 346 с.
- Нефёдов, 2001 – Нефёдов С. А. Петр I: блеск и нищета модернизации // *Историческая психология и социология истории*. 2011. № 1. С. 47–73.
- Павленко, 1990 – Павленко Н. И. Петр Великий. Москва: Мысль, 1990. 591 с.
- Пайпс, 1993 – Пайпс Р. Е. Россия при старом режиме. М.: «Независимая газета», 1993. 424 с.
- Плохий, 2016 – Плохий С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
- Прокопович, 1831 – Прокопович Ф. Краткая повесть о смерти Петра Великого, императора и самодержца всероссийского, сочиненная Феофаном Прокоповичем... СПб.: тип. И. Глазунова, 1831. 120 с.
- Соловьев, 1984 – Соловьев С. М. Публичные чтения о Петре Великом. М.:Наука, 1984. 141 с.
- Щербатов, 2010 – Щербатов М. М. О повреждении нравов в России // *Избранные труды*. М.: Российская политическая энциклопедия. 2010. С. 415–477.

REFERENCES

- Anderson, 1997 – Anderson M. S. Petr Velikij / per. s angl. V.P. Belonozhko. [Peter the Great]. Rostov n/D: Feniks, 1997. 352 s. [in Russian].
- Anisimov, 1989 – Anisimov E. V. Vremya petrovskikh reform. [Time of Peter's reforms]. Leningrad: Lenizdat, 1989. 496 s. [in Russian].
- Anisimov, 2017 – Anisimov E. V. Pyotr Pervyj: blago ili zlo dlya Rossii? [Peter the Great: Good or Evil for Russia?]. Sankt-Peterburg: Novee literaturnoe obozrenie, 2017. 272 s. [in Russian].
- Bager, 1985 – Bagger H. Reformy Petra Velikogo: Obzor issledovanij. [Reforms of Peter the Great: A Review of Research]. Moskva: Progress, 1985. 203 s. [in Russian].
- Buganov, 1989 – Buganov V. I. Petr Velikij i ego vremya. [Peter the Great and his time]. Moskva: Nauka, 1989. 192 s. [in Russian].
- Burovskij, 2013 – Burovskij A. M. Petr Okayannyj. Palach na trone. [Peter the Cursed. Executioner on the throne]. Sankt-Peterburg: Eksmo, Yauza, 2013. 352 s. [in Russian].
- Vitenko, 2013 – Vitenko M. Istoriia Rosii. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv [History of Russia. From ancient times to the present day]: navch. posib. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi nats. un-t im. V. Stefanyka, 2013. 346 s. [in Ukrainian].
- Dobroliubov, 1962 – Dobroliubov N. A. Pervye hody tsarstvovaniya Petra Velykoho [The first years of the reign of Peter the Great] // *Sobranie sochineniy v devyati tomakh*. Т. 3. Staty y retsenzyu. Yiun – dekabr 1858, М.–Л., ГИХЛ, 1962. С. 38–230 [in Russian].
- Kamenskiy, 2001 – Kamenskiy A. B. Ot Petra I do Pavla I: Reformy Rossyy XVIII. Opyt tselostnoho analiza. [From Peter I to Paul I: Reforms of Russia XVIII. Holistic analysis experience]. Moskva: RHHU, 2001. 575 s. [in Russian].
- Karamzyn, 1991 – Karamzyn N. M. Zapyska o drevnei y novoi Rossyy v ee polytycheskom y hrazhdanskom otnosheniakh. [A note on ancient and new Russia in its political and civil relations]. Moskva: Nauka, 1991. 112 s. [in Russian].
- Kliuchevskiy, 2005 – Kliuchevskiy V. O. Russkaia ystoriya. Polnyi kurs lektsyi. [Russian history. Full course of lectures]. Moskva: Olma-PRESS Obrazovanye, 2005. 974 s. [in Russian].
- Medushevskiy, 1994 – Medushevskiy A. N. Reformy Petra I y sudby Rossyy. [Reforms of Peter I and the fate of Russia]. Moskva: RAN YNYON, 1994. 55 s. [in Russian].
- Myliukov, 2006 – Myliukov P. N. Petr Velykiy y eho reforma. [Peter the Great and his reform] // *Ystoriya y ystoriyohrafiya Rossyy*. Antolohiya russkoho zarubezhia. Т. 3. Moskva: Russkiy myr, 2006. S. 170–201 [in Russian].
- Mordvintsev, 2013 – Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) [History of Russia (from the earliest times to the end of the 18th century)]: navch. posib. /автор-уклад. В. М. Мордвинцев. Київ: Знання, 2013. 346 с. [in Ukrainian].
- Nefyodov, 2001 – Nefyodov S. A. Petr I: blesk y nyshcheta modernyzatsyy. [Peter I: brilliance and poverty of modernization] // *Ystorycheskaia psykholohiya y sotsyolohiya ystoriy*. 2011. № 1. S. 47–73 [in Russian].

- Pavlenko, 1990 – Pavlenko N. Y. Petr Velykyi. [Peter the Great]. Moskva: Mysl, 1990. 591 s. [in Russian].
- Paips, 1993 – Paips R. E. Rossyia pry starom rezhyme. [Russia under the old regime]. Moskva: «Nezavysyamaia hazeta», 1993. 424 s. [in Russian].
- Plokhii, 2016 – Plokhii S. M. Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti. [Gate of Europe. The history of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2016. 496 s. [in Ukrainian].
- Prokopovich, 1831 – Prokopovich F. Kratkaya povest o smerti Petra Velikogo, imperatora i samoderzhca vserossijskogo, sochinennaya Feofanom Prokopovichem... [A short story about the death of Peter the Great, Emperor and Autocrat of All Russia, composed by Feofan Prokopovich..]. SPb.: tip. I. Glazunova, 1831. 120 s. [in Russian].
- Solovev, 1984 – Solovev S. M. Publichnye chteniya o Petre Velikom. [Public Readings on Peter the Great]. Moskva: Nauka, 1984. 141 s. [in Russian].
- Sherbatov, 2010 – Sherbatov M. M. O povrezhdenii нравов v Rossii. [On the damage to morals in Russia] // *Izbrannyye trudy. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya*. 2010. S. 415–477 [in Russian].

УДК 94 (438) «1918–1939»

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269859

Володимир КОМАР,
orcid.org/0000-0002-5475-5084
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна),
volodymyr.komar@pnu.edu.ua

СПІВПРАЦЯ ПОЛЬЩІ І УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано передумови, процес і результати Варшавської угоди 1920 р. між Польщею і УНР, яка в польській історіографії названа «Союзом Пилсудський–Петлюра». Розкрито також зміст військової конвенції, була підписана 24 квітня 1920 року і стала додатком до самого договору і являла собою таємну угоду про надання військової та економічної допомоги УНР у спільній війні з Радянською Росією. Продовженням згаданих угод став фінансовий польсько-український договір від 9 серпня 1920 р. Польська влада виконувала союзницькі обов'язки перед Україною й на міжнародній арені.

Правове, політичне, фінансове і дипломатичне забезпечення Варшавського договору, названого пізніше «Союзом Пилсудський–Петлюра», відбувалося майже одночасно зі спільним антибільшовицьким походом на Київ, який розпочався 25 квітня 1920 р.

Отже, відносини між Польщею і УНР у 20-х роках ХХ ст. еволюціонували від взаємного протистояння до співпраці. Серед найважливіших актів цього періоду слід назвати Варшавську угоду, військову конвенцію і спільний польсько-український похід на Київ. Так, були закладені традиції польсько-української співпраці, які знайшли своє продовження в майбутньому.

Ключові слова: «Варшавська угода», «Союз Пилсудський–Петлюра», УНР, Симон Петлюра, Юзеф Пилсудський, «Київський похід».

Volodymyr KOMAR,
orcid.org/0000-0002-5475-5084
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Central History
and Eastern Europe and special branches of historical science,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine),
volodymyr.komar @ pnu.edu.ua

COOPERATION BETWEEN POLAND AND THE UKRAINIAN PEOPLE'S

REPUBLIC IN THE 20S OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the prerequisites, process and results of the Warsaw Pact of 1920 between Poland and the Ukrainian People's Republic, which in Polish historiography is called the "Pilsudski-Petliura Union". The content of the military convention was also disclosed. It was signed on April 24, 1920 and became an appendix to the treaty itself and was a secret agreement on the provision of military and economic assistance to the Ukrainian People's Republic in a joint war with Soviet Russia.

The financial Polish-Ukrainian agreement of August 9, 1920 became a continuation of the mentioned agreements.

The Polish authorities fulfilled their ally duties towards Ukraine and in the international arena. With the help of diplomatic measures, a number of actions were carried out, which provided for the recognition of the Ukrainian People's Republic by other states. Ukraine's independence was legally recognized by Argentina. The establishment of Ukrainian-Romanian relations took place on the basis of the interstate agreement of August 1919, in which the will of the Ukrainian People's Republic to reach an understanding with Poland was expressed. The Polish embassy in Washington appealed for the support of the US government in recognizing the independence of the Ukrainian People's Republic. After the signing of the Warsaw Pact, embassies or missions of Ukraine were established in all important European states (13 in total).

The legal, political, financial and diplomatic support of the Warsaw Pact, later called the "Pilsudski-Petliura Union", took place almost simultaneously with the joint anti-Bolshevik campaign on Kyiv, which began on April 25, 1920 under the slogan of the Polish insurgents of the 19th century - "For your and our freedom! "

Consequently, the military-political relations between Poland and the Ukrainian People's Republic in the 20s of the last century evolved from mutual confrontation to cooperation. Among the most important acts of this period should be named the Warsaw Pact, its integral component - the military convention and the joint Polish-Ukrainian march on Kyiv. Thus, in the 20s, the traditions of Polish-Ukrainian military-political cooperation were established, which found their continuation in the future.

Keywords: «Warsaw Agreement», «Pilsudski-Petliura Union», UNR, Simon Petliura, Józef Pilsudski, «Kyiv march».

Постановка проблеми. Досліджуваний період – 1919–1920 роки – час героїчної боротьби українського народу за створення незалежної держави. Головним підсумком цього періоду був стратегічний вибір союзника – Польщі, яка уособлювала орієнтацію на Європу. Саме тоді формувалися традиції польсько-українського порозуміння як альтернативи всьому попередньому розвитку двосторонніх відносин.

Аналіз досліджень. Формування традицій польсько-української військової і політичної співпраці традиційно привертає увагу істориків Республіки Польща. Так, у монографії Р. Потоцького йдеться про відновлення традицій польсько-української співпраці, закладених в угоді Пілсудський–Петлюра (Potocki, 1999). Монографія Яна Пісулінського присвячена ролі та місцю українського питання в зовнішній політиці Польщі (1918–1923 років) (Pisuliński, 2006). Ян Бруський аналізує діяльність ДЦ УНР в еміграції (Bruski, 2004). О. Вішка проаналізував становище української еміграції в Польщі в міжвоєнний період (Wiszka, 2005). Дослідженню «емігрантської долі» українських генералів, що були інтерновані в польські табори для військовополонених, присвятив свою працю О. Колянчук (Колянчук, 2000).

Основна ж увага українських істориків традиційно зосереджена на вузлових проблемах польсько-українських відносин 20-х років ХХ століття. Об'єктивна картина перебігу польсько-радянської війни 1920 року уперше в сучасній українській історіографії подана в книзі Б. Гудя й В. Голубка (Гудь, Голубко, 1997). У працях О. Красівського проаналізовано українську складову східної політики Польщі в 20-х роках ХХ століття (Красівський, 2000; Красівський, 2008). С. Литвин написав політичну біографію Голови Директорії

й Головного отамана війська УНР С. Петлюри (Литвин, 2001). Системне дослідження біографій українських командирів часів Визвольної війни 1917–1920 рр. провів Я. Тинченко (Тинченко, 2007). А. Руккас присвятив свою книгу історії збройних сил України в 1920 р.: їх відродженню завдяки польським союзникам, спільній участі у польсько-більшовицькій війні 1920 р. (Руккас, 2015).

Мета дослідження полягає у висвітленні характерних аспектів відносин між Польщею і УНР. Завданням даного дослідження є з'ясування політичної, військової, дипломатичної, юридичної та економічної складових у налагодженні польсько-українських відносин у 1919–1920 роках.

Виклад основного матеріалу. Політичні відносини між Польською республікою та УНР від часу їх утворення еволюціонували від взаємного військового протистояння до укладання союзницьких договорів. Значний вплив на ці взаємини мали події польсько-української війни в Галичині (листопад 1918 – липень 1919 рр.) та процеси соборності українських земель.

На той час стратегічне становище УНР було дуже важким. Їй загрожувала Радянська Росія, керівництво якої не бажало визнавати незалежної України. На заході УНР відкрився польський фронт. Непевною була ситуація на румунському кордоні. У цих складних умовах Генштаб Армії УНР, розробляючи стратегічні плани, порушив перед Директорією питання про необхідність вирішення проблеми, який з фронтів є важливішим: більшовицький чи польський. Військові наполягали на необхідності зосередити увагу на одному з них, а з іншою стороною укласти перемир'я (Гудь, Голубко, 1997: 11).

На жаль, на той час у керівництві УНР не було єдності в питанні зовнішньополітичної орієнтації. Директорія від часу створення була, за словами І. Мазепи, як «лебідь, рак і щука» (Мандзенко, 1979: 11). Тогочасний Голова Директорії В. Винниченко був готовий шукати порозуміння з більшовиками й разом із ними вести боротьбу проти Антанти, яка підтримувала Польщу (Винниченко, 1990: 390). Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра за посередництва Польщі намагався порозумітися з Антантою й таким чином забезпечити підтримку західних держав у боротьбі УНР з більшовицькою загрозою. У зв'язку з цим 31 грудня 1918 р. до Варшави була направлена дипломатична місія на чолі з професором В. Прокоповичем, яка мала прозондувати ґрунт для порозуміння з поляками. Представник УНР зустрічався з Ю. Пілсудським, а також керівництвом МЗС Польщі. Під час зустрічей обговорювалися питання щодо перемир'я на Волинському фронті. Проте реальних домовленостей не було досягнуто, хоча обидві сторони виявили готовність до порозуміння (Красівський, 2008: 211).

Чергова закордонна місія УНР була відряджена до Варшави 18 січня 1919 р.. Її очолив колишній заступник Генерального секретаря внутрішніх справ УНР О. Карпінський, який належав до партії соціалістів-федералістів. У цій українській місії був поляк з Київщини Й. Волошиновський (Доценко, 2001: 151). Місію було вислано до Варшави без порозуміння з Державним секретаріатом ЗО УНР. На той час Польща вже захопила територію Холмщини,

частину Полісся і все Підляшшя. Більшовики розпочали черговий наступ на позиції військ УНР й 6-го лютого 1919 р. захопили Київ. Армія УНР була ослаблена масовим дезертирством й відступала на всіх стратегічних напрямках. Уряд був змушений евакуюватися до Вінниці. У цих умовах В. Винниченко пішов у відставку, а місце Голови Директорії посів С. Петлюра, який до того ж вийшов із рядів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) й мав «розв'язані руки» для реалізації свої планів щодо встановлення тісних зв'язків з Антантою. Так він намагався отримати від неї допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією (Bruski, 2004: 13). Для УНР порозуміння з Польщею ставало реальним шансом врятувати ситуацію.

Серед багатьох зустрічей польських і українських урядовців, що відбулися в 1919 р., привертає увагу роль дипломатичної місії УНР, яку за розпорядженням прем'єра українського уряду С Остапенка, очолив Б. Курдиновський. Останній, перевищивши свої повноваження, 24 травня 1919 р. підписав від імені Директорії УНР так звану «Угоду» з головою Ради міністрів Польської республіки І. Падеревським у справі надання допомоги Україні з боку Польщі в боротьбі проти «червоної» Росії. У цій угоді, не маючи відповідних повноважень, Б. Курдиновський від імені керівництва Наддніпрянської України зрікся від усіх прав вирішувати подальшу долю Східної Галичини та погодився на включення західної частини Волині до складу Польщі (Стахів, 1966: 39). Так авантюрна поведінка Б. Курдиновського послабила українські позиції на майбутніх переговорах з поляками: створено прецедент, унаслідок якого згодом в міждержавному польсько-українському договорі 1920 р. було зафіксовано факт передачі Галичини Польщі.

Українсько-польський мирний діалог навесні–влітку 1919 р. допровадив до припинення збройного конфлікту між УНР і Польщею, а також сприяв зближенню їхніх позицій у визначенні перспектив боротьби з експансією російського більшовизму на Захід, що однаковою мірою загрожувало існуванню обох новостворених держав. Починаючи від демаршу Б. Курдиновського, представники С. Петлюри на переговорах 23 серпня 1919 р. й 1 вересня 1919 р. в односторонньому порядку підтвердили відсутність в УНР претензій щодо Східної Галичини й Західної Волині (Гудь, Голубко, 1997: 11–20).

Скориставшись тимчасовим перемир'ям на західному фронті, Армія УНР 29 серпня 1919 р. звільнила від більшовиків Київ. Однак в Україну вторглася Добровольча армія генерала А. Денікіна. 30 серпня 1919 р. денікінці зі сходу ввійшли до Києва. Щоб уберегти місто від вуличних боїв, українські війська відійшли на декілька кілометрів на захід від столиці, очікуючи на остаточне рішення уряду УНР (Gen. Paweł Szandruk: 17). До генерала А. Денікіна було направлено «надзвичайну місію» для узгодження позицій обох сторін щодо більшовиків. Єдиною принциповою умовою порозуміння було визнання А. Денікіним незалежності УНР. Однак російський генерал, засліплений попередніми успіхами на антибільшовицькому фронті, вже марив про реставрацію Російської імперії й відкинув цю умову. В українському питанні проявилася однакостайність позицій «білої» і «червоної» Росії. За аналогією з

відомим «Валуєвським циркуляром» вони солідарно вважали, що не було, немає й не може бути незалежної України.

Війна УНР з Добровольчою армією генерала А. Денікіна розпочалася 24 вересня 1919 р. Генерал-губернатором Правобережної України було призначено відомого україножера генерала Н. Шилінга. 13 жовтня було завдано важкого удару правому крилу денікінської армії. Захоплено тисячі полонених і велику військову здобич, особливо так потрібну амуніцію й обмундирування (Gen. Paweł Szandruk: 18).

Ситуаційна перемога загалом не вплинула на важке становище української армії. Вона була відрізана від усього світу. Внаслідок економічної розрухи, викликані світовою війною й революцією, армія УНР не мала відповідної кількості зброї й амуніції, а також боєприпасів, поповнюючи свої матеріальні запаси лише за рахунок неприятеля. З настанням осені українська армія несла великі втрати. Люди гинули від заразних хвороб. Лише десята частина армії була здатна продовжувати марш. Армія УНР «[...] знесилена, здесяткована тифом, гола і боса, відходила на захід» (Доценко, 2001: 9). Наступала технічно оснащена армія генерала Н. Шилінга і одночасно з північного сходу – більшовики. Як згадував український генерал П. Шандрук, армія УНР відступала не перед озброєним до зубів ворогом, а перед тифом, для боротьби з яким бракувало лікарського персоналу та засобів (Шандрук, 2008: 77–81).

Від 6 грудня 1919 до 6 травня 1920 р. армія УНР здійснила героїчний Зимовий похід. Залишивши хворих на Поділлі, вона вирушила на південний схід України в рейд по тилах денікінської армії, щоби ослабити переважаючі денікінські й більшовицькі війська. Окремі українські загони, переважно небоєздатні, перейшли польський кордон й були інтерновані (Gen. Paweł Szandruk. Gen. Paweł Szandruk: 19–20).

У цих важких умовах Українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким прибула до Варшави 8 жовтня 1919 р. для продовження переговорів з поляками. 30 жовтня 1919 р. Ю. Пілсудський признався А. Лівіцькому, що довго очікував цієї зустрічі. Він висловився за визнання незалежної України, але зауважив, що мусить зважати на думку впливових польських політиків, серед яких українська справа є непопулярною. Іншою перешкодою, на його переконання, була позиція Антанти, яка продовжувала підтримувати реставрацію монархічної Росії. У зарубіжній пресі того часу зазначалося, що армії отамана С. Петлюри вже не існує, що вона розбита й ліквідована. Виходячи з цих відомостей, Антанта по-своєму оцінювала події в Україні, вважаючи, що там відбувається збройне протистояння лише між двома ворожими силами: денікінцями й більшовиками (Доценко, 2001: 15).

Головною перешкодою для вироблення спільної польсько-української позиції на переговорах була доля Східної Галичини і Західної Волині. Польська делегація наполягала на приналежності цих земель до Польщі. А. Лівіцький, отримавши від отамана С. Петлюри широкі повноваження у прийнятті рішень, спочатку не наважився на поступки польській стороні. Але, повернувшись в Україну, сам переконався в катастрофічній ситуації, що склалася: рештки Дієвої армії УНР відступали на північ, а місцезнаходження уряду було

невідомим. Для прийняття узгодженого, виваженого рішення А. Лівницький провів консультації за участю членів Директорії УНР Ф. Швеця та А. Макаренка, а також керівника МЗС ЗО УНР В. Старосольського. Всі присутні на нараді погодилися на підписання угоди з Польщею, навіть шляхом значних територіальних поступок (Гудь, Голубко, 1997: 23).

21 квітня 1920 р. була офіційно укладена Варшавська угода, в якій відбулося визнання УНР Польщею й надавалася допомога в боротьбі за визволення українських земель від більшовиків. Верховною владою УНР визнано Директорію на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою. Угоду підписали А. Лівницький та Ян Домбський (Секретное соглашение: 13–15). Польща зобов'язувалася не підписувати антиукраїнських угод й гарантувала українцям мінімум культурних прав. У тексті договору взагалі не згадувалося про Галичину, але зазначалося, що кордони між УНР і Польщею мають проходити на Волині. Для поляків було зрозуміло, що Східна Галичина приєднувалася до Польщі, а галицькі представники на переговорах все ще сподівалися на справедливе вирішення цього питання у Лізі Націй. Однак 15 березня 1923 р. Рада послів великих держав остаточно визнала приналежність Галичини до Польщі.

Поступки Польщі в питанні Східної Галичини С. Петлюра вважав вимушеним тактичним кроком для встановлення зв'язку з Європою й для подальшого продовження боротьби. Погоджуємося з С. Литвином в тому, що С. Петлюра підписав цей нерівноправний договір з надією нормалізувати ситуацію, а з встановленням миру повернути всі українські землі, зокрема і Східну Галичину, Україні. Але Варшавський договір розколов і без того слабкий соборницький український фронт. Напругу посилював галицький еміграційний уряд, який заявив, що С. Петлюра «продав» Галичину полякам (Литвин, 2000: 362–364).

Польсько-українська військова конвенція була підписана 24 квітня 1920 р. і стала інтегрованою частиною угоди (Мазепа, 2003: 546). Вона була додатком до самого договору і являла собою таємну угоду про надання військової та економічної допомоги УНР у спільній війні з Радянською Росією. Підписали конвенцію з польського боку майор В. Славек і капітан В. Єнджеєвич, а з українського генерал-хорунжий В. Сінклер і підполковник М. Дідковський (Organowanie historyczne: 29). У конвенції мова йшла лише про Правобережну Україну, а Лівобережна замовчувалася так, ніби її й не існувало. Замість озброєння й матеріального забезпечення військових підрозділів армії УНР українці мусили погодитися на такі важкі умови. З приводу цього акту С. Шелухін зазначав: «Характер військового договору той самий, що й політичного: все для поляків і нічого для українців. [...] Цим договором над Українською Армією установлено польську команду, якій віддано українські перемоги, життя і смерть» (Шелухін, 1926: 28–31).

Продовженням згаданих угод став фінансовий польсько-український договір від 9 серпня 1920 р. Згідно з ним уряд Польщі виділяв щомісячно позику в розмірі 25 млн. польських марок на видатки цивільної адміністрації УНР (Ukraincy: 55). Решту 50 млн. треба було покривати із власних джерел

фінансування.

Влада Польщі виконувала союзницькі обов'язки перед Україною й на міжнародній арені. За допомогою дипломатичних заходів було проведено низку акцій, які передбачали визнання УНР іншими державами. Відбулося юридичне визнання незалежності України Аргентиною. Налагодження українсько-румунських відносин відбувалося на підставі міждержавної угоди від серпня 1919 р., в якій була виражена воля УНР в досягненні порозуміння з Польщею. Польське посольство у Вашингтоні рапортувало у департамент США про угоду, підписану у Варшаві з С. Петлюрою, і визнання незалежності України Польщею, сподіваючись на відповідну підтримку з боку уряду США (Українськ: 59). Після підписання Варшавської угоди в усіх важливих європейських державах були створені посольства або місії України (всього – 13).

Правове, політичне, фінансове і дипломатичне забезпечення польсько-українського договору, названого пізніше «Союзом Пілсудський–Петлюра», відбувалося майже одночасно зі спільним антибільшовицьким походом на Київ, який розпочався 25 квітня 1920 р. під гаслом польських повстанців ХІХ століття – «За вашу і нашу свободу!» (Wiszka, 2005: 23).

У боротьбі проти більшовицької Росії українці опиралися на польську військову допомогу й були переконані, що союзне польське військо після здобуття перемоги повернеться додому. В усіх державних актах Польщі, що стосувалися українського питання, звучала риторика, як у відносинах з суверенною державою. У відозві Ю. Пілсудського «До всіх мешканців України», зокрема, говорилося: «Польські війська залишаться в Україні до тих пір, доки владу на цих землях зможе обійняти український уряд. З моменту, коли уряд української республіки створить державну владу, коли на кордонах стануть українські збройні сили, які зможуть оборонити край перед новою агресією, а вільний народ самостійно зможе вирішити свою долю, – польський жовнір повернеться в межі Речі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів» (Kawałkowski: 141).

У складі польських армій, які наступали на Київ, були українські відділи, сформовані з інтернованих офіцерів і солдатів армії УНР: 6 дивізія увійшла до складу 2-ї армії, в складі 4-ї армії перебувала 3-а дивізія, попередньо реформована в районі Кам'янець-Подільський – Нові Ушиці. До основних українських сил приєдналася армія під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, яка повернулася із Зимового походу (Тинченко, 2007: 313). Зустріч відбулася в районі Ямполь 5 травня 1920 р.. Українська армія потребувала відпочинку і концентрувалася в районі Могильова-Подільського неповні три тижні. Після реорганізації армія УНР зайняла фронт: 1-а Запорізька дивізія; 2-а Волинська дивізія; 3-а Залізна дивізія; 4-а Київська дивізія; 5-а Херсонська дивізія. Разом у бойовому розрахунку українська армія налічувала 12 тис. піхотинців, 900 кавалеристів і 28 гармат. 6-а Січова стрілецька дивізія дислокувалася при 3-й польській армії в районі Києва. Разом із групою генерала М. Омеляновича-Павленка Дієва армія УНР налічувала майже 20 тис. боєздатного війська. За даними Т. Кшонстка, польська армія мала 44 тис. піхотинців і понад 6 тис. кавалеристів (Ksząstek, 1995: 22).

Протягом короткотривалої, але дуже успішної військової кампанії від більшовиків було звільнено значну частину Правобережної України. 7 травня 1920 р. союзницькі армії здобули Київ (*Dyspozycja referatu: 1*). Швидкому просуванню польсько-українських військ сприяли також численні антибільшовицькі повстання. Однак населення України загалом не підтримувало союзу С. Петлюри з поляками. Головною причиною було те, що українські селяни, причому небезпідставно, побоювалися перспективи відновлення польських поміщицьких землеволодінь на Правобережній Україні. Вони не лише ігнорували заклики українських властей вступати до лав Дієвої армії УНР, й свідомо нищили залишки маєтків польських землевласників (Гудь, 2006: 285). Упереджене ставлення українських селян підживлювалося політикою польських військових властей, яка нерідко нагадувала дії окупантів й супроводжувалася арештами, реквізиціями, грабунками, насильствами. Ю. Пілсудський засуджував таку поведінку, зокрема познанських полків, які перебували в полоні ідейних стереотипів про Україну і українців, сформованих ендецькою пропагандою (Гудь, Голубко, 1997: 29). «Несоюзницька» поведінка польських солдатів і офіцерів завдавала шкоди передусім стратегічним планам Ю. Пілсудського, а в підсумку заклала основи їх поразки.

Висновки. Отже, військово-політичні відносини між Польщею і УНР у 20-х роках минулого століття еволюціонували від взаємного протистояння до співпраці. Серед найважливіших актів цього періоду слід назвати Варшавську угоду, її інтегральну складову – військову конвенцію і спільний польсько-український похід на Київ 1920 р., які були реалізовані, значною мірою, завдяки ініціативі та авторитету Ю. Пілсудського. Таким чином, у 20-х роках були закладені традиції польсько-української військово-політичної співпраці, які знайшли своє продовження в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Винниченко, 1990 – Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Репринтне відтворення видання 1920 року. К., 1990. 542 с.
- Гудь, 2006 – Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. Львів, 2006. 448 с.
- Гудь, Голубко, 1997 – Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. 65 с.
- Доценко, 2001 – Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). К., 2001. 375 с.
- Кедрин, 1979 – Кедрин І. Соборність. З нагоди 60-річчя Акту 22 січня 1919 року // *Альманах УНС [Українського Народного Союзу]. У сторіччя народження Симона Петлюри*. Джерзі Ситі-Нью-Йорк, 1979. № 69. С. 43–48.
- Колянчук, 2000 – Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2000. 204 с.
- Красівський, 2000 – Красівський О. Я. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. Львів, 2000. 416 с.
- Красівський, 2008 – Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. К., 2008. 544 с.
- Литвин, 2000 – Литвин С. Вбивство Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми // *З архівів ВУЧК–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4. С. 404–407.
- Литвин, 2001 – Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. К., 2001. 640 с.
- Мазепа, 2003 – Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. К., 2003. 608 с.
- Мандзенко, 1979 – Мандзенко К. Петлюра, петлюрівці, петлюрівство. До сторіччя від дня народження Головного отамана Симона Петлюри 1879–1979 // *Альманах УНС. У сторіччя народження Симона Петлюри*. Джерзі Ситі-Нью-Йорк, 1979. № 69. С. 9–21.
- Руккас, 2015 – Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). К., 2015. 480 с.
- Секретное соглашение... – Секретное соглашение между правительством Польши и петлюровской директорией

- украинской независимой республики о признании УНР и сотрудничестве, заключенное 21.IV.1920 г. (фотокопии) // Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 461/к, оп. 2, д. 41.
- Стахів, 1966 – Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 7. Вихід із кризи. Скрентон, 1966. 431 с.
- Тинченко, 2007 – Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К., 2007. 536 с.
- Шандрук, 2008 – Шандрук П. Сила доблесті. Івано-Франківськ, 2008. 236 с.
- Шелухін, 1926 – Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. 2-е вид. Прага, 1926. 40 с.
- Bruski, 2004 – Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2004. 600 s.
- Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencji u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r. // РГВА, ф. 308/к, оп. 1, д. 40.
- Gen. Paweł Szandruk. Działania armii Ukrainiejskiej w wojnie r. 1920 // *Biblioteka Polska w Paryżu (BPP)*, Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego (AAK), sygn. 1149.
- Kawałkowski – Kawałkowski A. Przyczyny klęski (1964 r.) // BPP, AAK, sygn. 1183.
- Ksząstek, 1995 – Ksząstek T. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. Warszawa, 1995. 93 s.
- Opracowanie historyczne na temat historii Ukrainy od 998 do 1931 r., 1931–1933 // *Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)*, Zespół – Oddział II Sztabu Głównego (Od. II St. Gł.), sygn. I.303.4.5520.
- Pisuliński, 2006 – Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918 – 1922. Wrocław, 2006. 444 s.
- Potocki, 1999 – Potocki R. Idea restytucji Ukrainiejskiej Republiki Ludowej (1920–1939). Lublin, 1999. 383 s.
- Tómaczenie. Ukraińska misja Dyplomatyczna w RPP do wysokiego Rządu RPP. Warszawa, 2.XII.1919 r. // BPP, AAK, sygn. 1144.
- Українці. Źródła finansowe rządu URL w 1920 r. // CAW, Od. II St. Gł., sygn. I.303.4.5740.
- Wiszka, 2005 – Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2005. 752 s.

REFERENCES

- Vynnychenko, 1990 – Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii [Rebirth of the nation]. (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [maret 1917 r. – hruden 1919 r.]). Chastyna III. Repryntne vidtvorennia vydannia 1920 roku. K., 1990. 542 s. [in Ukrainian].
- Hud, 2006 – Hud B. Zahybel Arkadii. Etnosotsialni aspekty ukrainsko-polskykh konfliktiv KhIKh – pershoi polovyny KhIKh stolit [The death of Arcadia. Ethno-social aspects of the Ukrainian-Polish conflicts of the 19th and the first half of the 20th centuries]. Lviv, 2006. 448 s. [in Ukrainian].
- Hud, Holubko, 1997 – Hud B., Holubko V. Nelehka doroha do porozuminnia. Do pytannia genezy ukrainsko-polskoho viiskovo-politychnoho spivrobotnytstva 1917–1921 rr. [The road to understanding is not easy. On the question of the genesis of Ukrainian-Polish military-political cooperation in 1917–1921]. Lviv, 1997. 65 s. [in Ukrainian].
- Dotsenko, 2001 – Dotsenko O. Zymovyi pokhid (6.XII.1919 – 6.V.1920) [Winter campaign (6.XII.1919 – 6.V.1920)]. K., 2001. 375 s. [in Ukrainian].
- Kedryn, 1979 – Kedryn I. Sobornist. Z nahody 60-richchia Aktu 22 sichnia 1919 roku [Congregationalism. On the occasion of the 60th anniversary of the Act of January 22, 1919] // *Almanakh UNS [Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu]. U storichchia narodzhennia Symona Petliury*. Dzherzi Syti-Niu-York, 1979. № 69. S. 43–48. [in Ukrainian].
- Kolianchuk, 2000 – Kolianchuk O. Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939) [Ukrainian military emigration in Poland (1920–1939)]: Dys... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Derzhavnyi un-t «Lvivska politekhnik». Lviv, 2000. 204 s. [in Ukrainian].
- Krasivskiy, 2000 – Krasivskiy O. Ya. Halychyna u pershii chverti KhIKh st.: Problemy polsko-ukrainskykh stosunkiv [Galicia in the first quarter of the 20th century: Problems of Polish-Ukrainian relations]. Lviv, 2000. 416 s. [in Ukrainian].
- Krasivskiy, 2008 – Krasivskiy O. Ya. Ukrainsko-polski vzaiemyny v 1917–1923 rr. [Ukrainian-Polish relations in 1917–1923]. K., 2008. 544 s. [in Ukrainian].
- Lytvyn, 2000 – Lytvyn S. Vbyvstvo Petliury i HPU. Do istoriohrafii problemy [The murder of Petliura and the GPU. To the historiography of the problem] // *Z arkhiviv VUChK–NKVD–KHB*. 2000. № 2/4. S. 404–407. [in Ukrainian].
- Lytvyn, 2001 – Lytvyn S. Sud istorii: Symon Petliura i Petliuriana [Court of history: Simon Petlyura and Petlyuriana]. K., 2001. 640 s. [in Ukrainian].
- Mazepa, 2003 – Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917–1921 [Ukraine in the fire and storm of the revolution 1917–1921]. K., 2003. 608 s. [in Ukrainian].
- Mandzenko, 1979 – Mandzenko K. Petliura, petliurivtsi, petliurivstvo. Do storichchia vid dnia narodzhennia Holovnoho otamana Symona Petliury 1879–1979 [Petlyura, Petlyura people, Petlyurism. To the centenary of the birth of Chief Ataman Simon Petliura 1879–1979] // *Almanakh UNS. U storichchia narodzhennia Symona Petliury*. Dzherzi Syti-Niu York, 1979. № 69. S. 9–21. [in Ukrainian].
- Rukkas, 2015 – Rukkas A. O. «Razom z polskym viiskom»: Armia Ukrainkoi Narodnoi Respubliki 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforma) [Together with the «Polish army»: the Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (structure, organization, numbers, uniform)]. K., 2015. 480 s. [in Ukrainian].
- Sekretnoe sohlashenye... – Sekretnoe sohlashenye mezhdu pravytelstvom Polshy y petliurovskoi dyrektoryei

ukraynskoi nezavysymoi respublyky o pryznanyy UNR y sotrudnychestve, zakliuchennoe 21.IV.1920 h. (fotokopyy) [Secret agreement... - Secret agreement between the government of Poland and the Petliura directory of the Ukrainian independent republic on the recognition of the UNR and cooperation, concluded on April 21, 1920 (photocopies)] // *Rossyiskiy gosudarstvennyi voennyi arkhyv (RHVA)*, f. 461/k, op. 2, d. 41. [in Russian].
Stakhiv, 1966 – Stakhiv M. Ukraina v dobi Dyrektorii UNR [Ukraine in the era of the UNR Directory]. T. 7. Vykhid iz kryzy. Skrenton, 1966. 431 s. [in Ukrainian].
Tynchenko, 2007 – Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. K., 2007. 536 s. [in Ukrainian].
Shandruk, 2008 – Shandruk P. Syl'a dobresti [The power of valor]. Ivano-Frankivsk, 2008. 236 s. [in Ukrainian].
Shelukhin, 1926 – Shelukhin S. Varshavskiy dohovir mizh poliakamy i S. Petliuroiu 21 kvitnia 1920 roku [The Warsaw Pact between the Poles and S. Petliura on April 21, 1920]. 2-e vyd. Praha, 1926. 40 s. [in Ukrainian].

УДК 39(438):599.723.2

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269863

Zbigniew WÓJCIK,
orcid.org/0000-0003-1578-3119
doktor nauk o kulturze fizycznej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
(Polska, Olsztyn)
zbigniew-wojcik@o2.pl

KOŃ W TRADYCJI POLSKIEJ

Wraz z człowiekiem przez wieki podąży koń. W tej wędrówce największe piętno odcisnął w sztuce wojennej. Służył też próżności i rozrywce, co uwidoczniło się w licznych polowaniach, dworskich zabawach i podróżach. Z militarnego użytkowania rumaków wylaniał się sport jeździecki i dzięki temu Polacy po zrzuceniu jarzma niewoli rozstawiali Rzeczypospolitą na wielu hipodromach Europy i świata. Wierzchowce rotmistrza Królikiewicza Jasiek i Pikador rozpoznawane były przez rzesze widzów nie tylko w Polsce. Koń zapisał się również w narodowej tradycji za pośrednictwem mistrzów pióra i pędzla. Dostrzec go można w twórczości Iwaszkiewicza, Mickiewicza, Sienkiewicza i Żeromskiego. Podobnie jak literatura, również sztuka Polska utrwalała narodową historię z ważną rolą konia w życiu rodaków. Zachowało się wiele płócien mistrzowsko ujmujących narodowe zrywy ku niepodległości, a ich najwybitniejszymi autorami byli Juliusz i Wojciech Kossakowie oraz Ludwik Maciąg. Przekazem tej tradycji dla następnych pokoleń jest pomnik księcia Józefa Poniatowskiego na koniu usytuowany na dziedzińcu pałacu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.

Słowa kluczowe: koń, wojsko, polowania, jeździectwo, tradycja.

Zbigniew WÓJCIK,
orcid.org/0000-0003-1578-3119
doktor nauk o kulturze fizycznej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
(Polska, Olsztyn)
zbigniew-wojcik@o2.pl

HORSE IN THE POLISH TRADITION

The horse has been following man for centuries. In this journey, the horse has made its greatest mark on the art of war. For a long time, the horse enabled many military formations i.e. rapid movements in the battlefield. It also served vanity and entertainment, that became evident in hunting, court entertainment and travels which were fashionable in the past. The horsemanship was gradually emerging from the military use of horses and the equestrian sport, after shedding the yoke of slavery, glorified the Republic of Poland in many hippodromes of Europe and the world. The steeds of Captain Adam Królikiewicz, Jasiek and Pikador, were recognized by numerous masses of viewers also on other continents. The horse has gone down in the national tradition not only in military service and horsemanship. Its important role in the life of the Polish nation was also embedded by the masters of the pen, brush and chisel. The horse has appeared in the works of, among others Adam Mickiewicz, Henryk Sienkiewicz, Stefan Żeromski, Jarosław Iwaszkiewicz. The beauty and friendship between the man and the horse is also illustrated in many poems by Polish poets.

The horse has meant a lot in the everyday life of mankind over the past centuries. The reading of the subject shows that the earliest preserved information about this charming animal was contained in cuneiform tablets found in Asia Minor. The horse, a human-friendly animal, has entered the Polish tradition not only in military service, equestrian, hunting and sports. Its role in the national history was also recorded by the masters of the pen, brush and chisel. When, after the collapse of national uprisings and the loss of independence, the Republic of Poland did not have its own army, whose uniform was a symbol of independence, the longing for it was expressed, among others, in literature.

Not only the literature, but also Polish art consolidated the national history of the remarkable role of the horse. Many canvases of masterfully grasped fights, uprisings and dreams of the ancestors for independence have survived and the Kossaks and Ludwik Maciąg belonged the outstanding representatives of this trend. The greatness and durability of the legend of Polish Cavalry and the symbiosis between the man and the horse are also testified in many music pieces and popular songs. The remittment of this tradition for future generations is the monument of Prince Józef Poniatowski on a horse located in the courtyard of the palace of the President of the Polish Republic.

Key words: horse, military, hunting, horsemanship, tradition.

Określenie problemu. Za najstarsze dzieło poświęcone koniom i sztuce jazdy konnej uchodzi traktat pt. «Hippica i Hipparch czyli Jazda Konna i Naczelnik Jazdy». Napisał go wódz ateński, filozof – uczeń Sokratesa – Ksenofont żyjący w latach ok. 430 – 355 p.n.e.. Radziecki ekspert S. N. Bogobojskij informował, że pionierami w ich użytkowaniu byli starożytni Hetyci. Natomiast z zapisów dokonanych przez Pliniusza w księdze XXXVIII «Naturalis Historiae» wiemy, że na dawnych ziemiach ludów północy koń pojawił się w drugiej połowie I wieku n.e., kiedy to kupcy rzymscy z polecenia Cesarza Nerona wyprawiali się na Wybrzeże Bałtyckie po jantar wykorzystywany do uświetnienia igrzysk gladiatorских. W czasach późniejszych wyznaczonemu przez nich traktowi nadano nazwę Szlak Bursztynowy.

Wydarzenia z przeszłości dowodzą, iż konie towarzyszyły ludzkości niemal od zarania dziejów. Zainicjowany w starożytności proces spowodował, że rola tych zwierząt w historii cywilizacji systematycznie rosła i przejawiała się w wielu aspektach ludzkiej egzystencji. Zagadnienia te zainspirowały autora do odtworzenia tradycji użytkowania koni przez Polaków, gdyż w historii Rzeczypospolitej doszukać się możemy wielu faktów o doniosłym znaczeniu dla losów narodu i państwa. Od czasu wojów Mieszka I i Bolesława Chrobrego, rycerstwo królów polskich, poprzez wszystkie rodzaje kawalerii, powstania narodowe, aż do czasu I wojny światowej koń był jedynym możliwym sposobem na szybkie przemieszczanie się wojsk. Rumaka o kasztanowej maści dosiadał np. król Władysław Jagiełło w bitwie pod Grunwaldem (1410), a szarżę Jana III Sobieskiego na Pałaszu w Odsieczy Wiedeńskiej (1683) znała niemal cała Europa. Konie były także nieodłącznym atrybutem koronacji królów polskich i wielu poselstw Rzeczypospolitej poza granice. Ważną rolę odgrywały w wielu zabawach, przejażdżkach, polowaniach i sporcie. Tradycje te następnym pokoleniom utrwaliłi w licznych powieściach, wierszach, pieśniach, obrazach i rzeźbach znani poeci oraz mistrzowie pędzla i dłuta.

Cel artykułu. Celem artykułu jest ukazanie roli koni jaką odegrały one w codziennym życiu Polaków w okresie od utworzenia państwa polskiego (966) do czasów współczesnych.

Analiza badań. Spośród wielu specjalistycznych opracowań poświęconych koniom w tradycji polskiej na uwagę zasługują opracowania C. Leżeńskiego (Leżeński, 1978), P. Hubiaka (Hubiak, 2003) i J. Długosza (Długosz, 2016). Autorzy ci z właściwą narracją przybliżają współczesnym pokoleniom życie Polaków i towarzyszącym im w codziennej egzystencji koniom. Obecne były one na

szlacheckich dworach, w wielu zrywach ku niepodległości, powstaniach narodowych i wojnach. Z militarne go użytkowania koni wyłonił się po latach sport jeździecki. Dzięki temu oficerowie Rzeczypospolitej rozstawiali ojczyznę w rywalizacji międzynarodowej na wielu hipodromach. W latach późniejszych pojawiły się poradniki poświęcone nauce jazdy konnej. Interesująco przybliżają te fakty A. Królikiewicz (Królikiewicz, brak roku wydania), W. Domański (Domański, 1976), H. Łysakowska (Łysakowska, 2000) oraz W. Pruchniewicz (Pruchniewicz, 2003). Rolę koni w służbach mundurowych (wojsko, policja) opisuje zainteresowanym w dysertacji doktorskiej R. Urban (Urban, 2003), a utworzenie w XX-leciu międzywojennym polskiej szkoły jazdy konnej Z. Wójcik (Wójcik, 2020). Galopujący przez wieki za człowiekiem koń, użytkowany był również w rekreacji (myślistwo, podróże). Interesujących wydarzeń doszukać się możemy w opracowaniach J. Szczepkowskiego (Szczepkowski, 1973) i T. Andrzejewskiego (Andrzejewski, 2001). Konie ich znaczenie w życiu Polaków, piękno i harmonia inspirowały wielu pisarzy i artystów. Odnaleźć je można w twórczości narodowych poetów A. Mickiewicza, H. Sienkiewicza i S. Żeromskiego. Ich ważną rolę w narodowej historii utrwalono na wielu płótnach. Artystycznym kunsztem wyróżniali się Wojciech i Juliusz Kossakowie oraz Ludwik Maciąg. Dorobek ten bardziej szczegółowo przybliżają opracowania H. Kotkowskiej-Barei (Kotkowska-Bareja, 1971), M. Gadzalskiego (Gadzalski, 1978), K. Olszańskiego (Olszański, 1982) i A. Pycki (Pycka, 2002).

Przedstawienie głównego materiału. Koń w codziennym życiu ludzkości na przestrzeni minionych wieków znaczył bardzo wiele. Z lektury tematu wynika, iż najwcześniejsza zachowana informacja o tym urokliwym zwierzęciu zawarta była na tabliczkach z pismem klinowym, odnalezionych w Azji Mniejszej. Według badaczy pochodzą one z drugiej połowy trzeciego tysiąclecia przed naszą erą (Grabowski, 1982). Radziecki ekspert S. N. Bogobojskij podaje, że pionierami w użytkowaniu koni byli starożytni Hetyci. Zainicjowany przez nich proces spowodował, że rola konia w historii cywilizacji systematycznie przybierała na znaczeniu i przejawiała się w wielu aspektach ludzkiej egzystencji (Wójcik, 2008). Najdobitniej uwidoczniła się w taktyce prowadzenia wojen, gdyż Hetyci już trzy i pół tysiąca lat temu przy użyciu koni najechali Egipt. Byli nawet bliscy obalenia faraona Ramzesa II, który odparł ich ataki dopiero w bitwie pod Quadesh w roku 1294 p.n.e. (Wójcik, 2008). Końmi doskonale posługiwali się także Asyryjczycy, Persowie i Chińczycy. Tylko nieznacznie ustępowali im Scytowie, Hunowie, Awarowie, Madziarowie i Mongołowie.

Rozwój cywilizacyjny spowodował, że od 680 roku p.n.e., od igrzysk XXV Olimpiady rozgrywano już wyścigi czterokonnych rydwanów (tetrippon). Wkrótce po tym wydarzeniu w roku 648 pierwszy raz do programu igrzysk włączono wyścigi konne wierzchem (keles). Cieszyły się one dużym zainteresowaniem i z tego powodu kolejne zawody olimpijskie rozszerzano o nowe konkurencje jeździeckie (Wójcik, 2008). W minionych wiekach zagadnieniom jazdy konnej wiele uwagi poświęcali znani myśliciele. Przykładowo, wódz ateński, filozof – uczeń Sokratesa – Ksenofont, żyjący w latach ok. 430 – 355 p.n.e. napisał nawet traktat pt. «Hippica i Hipparch czyli Jazda Konna i Naczelnik Jazdy». Współcześnie uchodzi ono za najstarsze znane

dzieło poświęcone sztuce jazdy konnej (Urban, 2003). Wielu znawców uważa, że dzieje ludzkości, to jednocześnie bliskie związki człowieka z koniem. Towarzyszył on ludzkości od niepamiętnych czasów. Jeszcze dziś w erze energii atomowej i podboju kosmosu trudno nam się bez niego obejść. Z tego względu hrabia G. L. de Buffon – francuski przyrodnik i filozof uważał, że «Najpiękniejszą zdobyczą człowieka jest oswojenie tego dumnego i ognistego zwierzęcia». Koń «galopuje» przez niemal całą historię ludzkości. Dzięki zapisom poczynionym przez Pliniusza w księdze XXXVIII «Naturalis Historiae» wiemy, że na dawnych ziemiach ludów północy pojawił się w drugiej połowie I wieku n.e. Wtedy to, z polecenia Cesarza Nerona, kupcy rzymscy wyprawiali się na bałtyckie wybrzeże po jantary, wykorzystywany do uświetnienia igrzysk gladiatorских (Kolendo, 1971). W czasach późniejszych wyznaczonemu przez nich traktowi nadano nazwę Szlak Bursztynowy. Natomiast Jerzy Wielowiejski w swojej pracy «Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich (I – V wiek)» podaje, że częścią Szlaku Bursztynowego podróżowało także wiele osobistości i władców, a wśród nich: Marek Aureliusz, Septymiasz Sewrus, Maksyminus Traks, Aurelian, Konstantyn I i Walentynian I. Oni wraz z kupcami docierającymi na Półwysep Sambijski zostawiali tubylcom znamiona użytkowania koni. Kontakty z państwem rzymskim miały duży wpływ na rozwój cywilizacyjny tej części Europy, ponieważ przybysze przywozili także cenne wyroby rzemieślnicze i pieniądze (Wójcik, 2007). Zaobserwowane przy tej okazji i kultywowane przez wieki sposoby użytkowania koni, kształtowały obyczaje i kulturę ludów zamieszkujących północną część Europy. Jan Długosz w «Rocznikach czyli kronikach sławnego Królestwa Polskiego» zostawił nam zapisy odnoszące się do lat sprzed okresu ustanowienia państwa polskiego. Jego opowiadanie zaczerpnięte z kronik Wincentego Kadłubka i Mierzwę o gonitwach konnych do słupa, rozgrywanych w dolinie Prądnika k. Krakowa, dotyczy tego okresu (Długosz, 2016). Budowane sukcesywnie tradycje nie pozostawały bez wpływu na pierwszych władców Polski. Dowodzą tego np. turnieje rycerskie z wczesnych lat po przyjęciu chrześcijaństwa (Długosz, 2016). Koń w dziejach Rzeczypospolitej odgrywał ważną rolę. W licznych opracowaniach naukowych doszukać się możemy informacji, iż towarzyszył on człowiekowi w wielu innych codziennych wydarzeniach.

Rycerstwo i służby mundurowe. W historii Polski doszukać się możemy udokumentowanych faktów pozwalających umieścić konie i jeźdźców w panteonie bohaterów narodowych. Jednym z «końskich znakomitości» był cisawy (jasny kasztan) z białą łatką na czole, którego imię nie zachowało się niestety w słowie pisanym, a dosiadany był przez Władysława Jagiełłę pod Grunwaldem. W czasach jego panowania (1386 – 1434) dużą popularnością cieszyły się także turnieje rycerskie, które rozwijały umiejętności i kształtowały kunszt militarny. Innym, znanym już z imienia i równie niezwykłym był płowy kasztan Pałasz Jana III Sobieskiego. Służbę miał nielekka, ponieważ król był wysokiego wzrostu i nieprzeciętnej wagi, a jego zwycięskie szarże znała cała Europa. Koń na przestrzeni minionych wieków był też nieodłącznym atrybutem koronacji królów polskich, a także licznych poselstw Rzeczypospolitej poza granice. Przez długi czas stanowił siłę pociągową w rolnictwie, umożliwiając także podróżowanie. Ważną rolę odgrywał w

wielu zabawach, przejażdżkach czy polowaniach. Bez niego codzienne życie Polaków byłoby bardziej uciążliwe. Dobrym tego przykładem jest Tarant hetmana Stefana Czarnieckiego, gdyż niezwykle były też jego zwycięstwa. Juliusz Kossak uwiecznił tego rumaka następnym pokoleniom aż na trzech płótnach. Jednakże w czasach saskich (1697 – 1763) nastąpił zmierzch uprawianych przez blisko 500 lat turniejów rycerskich. Nie zmniejsza się jednak rola koni, ponieważ modnymi stały się inne formy ich użytkowania. Na arystokratycznych dworach dominującym okazał się wówczas kostiumowy kadryl (grupowy pokaz konny) (Skrzypek, 1984) i karuzel (zabawa rycerska – popis sztuki władania bronią) (Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, 1965). Natomiast «końską znakomitością» stała się Szumka, ulubiony koń Józefa Poniatowskiego, wielokrotnie portretowany wraz z księciem. W tym okresie zapoczątkowano naukę jazdy wierzchem w szkolnictwie polskim. Zagorzałym jej propagatorem była Komisja Edukacji Narodowej. Ważne miejsce w tej hierarchii zajmuje także rumak Tadeusza Kościuszki, choć nie jest niestety znany z imienia. Naczelnik państwa korzystał z uroków jazdy wierzchem także w sędziwym wieku. Ważnym wydarzeniem drugiej połowy XVIII wieku był zorganizowany w Warszawie (1777) pierwszy wyścig pomiędzy koniem posła brytyjskiego Withwortha a kłaczą pisarza polnego koronnego Kazimierza Rzewuskiego (Urban, 2003). W kolejnym stuleciu, dużym zainteresowaniem cieszyły się już podróże konne wierzchem (rajdy i biegi długodystansowe). Jazdę konną uprawiał również naczelnik Józef Piłsudski, a jego kłacz kasztanka znana była niemal każdemu Polakowi. Pod siodło używał jej późniejszy marszałek od 1914 roku. Na osławionej Kasztance przyjmował wiele okolicznościowych defilad. Żołnierz Legionów Polskich, a zarazem mistrz hipiki w latach dwudziestych XX wieku Adam Królikiewicz w pierwszych wersach «Olimpijskiej szarży» napisał: «Nie urodziłem się «na koniu» ani nawet w jego bliskim sąsiedztwie. Dopiero w dwudziestym roku życia splot wojennych wydarzeń narzucił mi to najmilsze towarzystwo».

Słowa te wyrażają uczucia jakimi Polacy darzyli konie. Niezwykle były też rumaki narodowych przywódców. Na kartach historii zapisało się także wiele szarż jazdy polskiej, jak np. pod Kircholmem, Wiedniem czy Samosierrą. Śmiałe ataki i bitwy decydowały wielokrotnie nie tylko o losach państwa polskiego. Świadczyły wymownie o umiejętności użycia koni na polu walki. Od czasu wojów Mieszka I i Bolesława Chrobrego, rycerstwo królów polskich, poprzez wszystkie rodzaje kawalerii, powstania narodowe, aż do czasu I wojny światowej koń był jedynym możliwym sposobem na szybkie przemieszczanie się wojsk. Jeszcze w XVII wieku w polskiej armii niezmiennie przeważała konnica, choć czyniono starania, by utrzymać piechotę do jazdy w stosunku 1:1 (Sawicka, 2001). Koń był z całą pewnością na przestrzeni minionych stuleci zwierzęciem strategicznym (Wagner, 1986). Niewiele na znaczeniu stracił w czasach najnowszych, ponieważ odradzająca się polska jazda (Hubiak, 2003), (Leżeński, 1978), (Urbankiewicz, 1996) wraz z innymi formacjami wojska przyniosła zniewolonemu narodowi coś najcenniejszego – niepodległość. Wyczekiwanej przez 123 lata wolności przyszło nam bronić w wojnie 1920 roku. Armie europejskie nie znały jeszcze jednostek zmotoryzowanych. Dużą rolę w działaniach zbrojnych, podobnie jak w minionych wiekach, odegrał znów koń. Nie bez znaczenia były talenty polskich sztabowców i dowódców, a w szczególności

Józefa Piłsudskiego. W bitwie warszawskiej uczestniczyło m.in. trzy dywizje kawalerii. Punktem zwrotnym w walkach obronnych okazały się działania operacyjnej grupy manewrowej, w której skład wchodziła również brygada kawalerii płk. Feliksa Jaworskiego (Sumiński, 1988). Utworzona została przez naczelnego wodza nad Wieprzem i 16 sierpnia 1920 roku wyruszyła do boju. W ciągu dwóch dni pokonała 80 kilometrów i zjawia się na tyłach południowego, odsłoniętego skrzydła armii rosyjskiej nacierającej na Warszawę. W wyniku spektakularnego manewru wróg znalazł się w potrzasku i dwa dni później znaczna część wojsk najeźdźcy znajdowała się w pospiesznym odwrocie. W ocenie znawców wojskowości, właśnie ten manewr twórcy legionów – Piłsudskiego – przechylił szalę zwycięstwa na polską stronę.

Niespełna dwadzieścia lat po «cudzie nad Wisłą», koń ponownie stanął na polu walki. Polskie linie obrony zajmowane 1 września 1939 roku przez armię «Pomorze», pod dowództwem gen. Władysława Bortnonowskiego zaatakowała 20. Zmotoryzowana Dywizja Mauritz von Wiktoriana, nacierając w kierunku Chojnic. Szybko przemieszczające się niemieckie wojska, groziły zamknięciem odwrotu jednostkom polskim w rejonie rzeki Brdy. Wykonane wówczas przez 18. Pułk Ułanów Pomorskich z okolicy Krojant przeciwnatarcie (Leżeński, 1978) powstrzymało wroga przemieszczającego się drogą Chojnice – Rytel, co umożliwiło wycofanie się piechoty polskiej. Udana, choć okupiona znacznymi stratami akcja, przeszła do historii jako słynna u progu II wojny światowej szarża pod Krojantami. Właśnie z tej bitwy hitlerowska propaganda stworzyła nieprawdziwy mit – ataku kawalerii na czołgi. Wersję tą powielają władze komunistyczne w latach powojennych.

Złotymi zgłoszkami w historii walk o wolność i niepodległość zapisał się też Samodzielny Oddział Kawalerii Wojsk Rzeczypospolitej Polskiej. Dowodził nim major Henryk Dobrzański – «Hubal» (Łysakowska, 2000), który po klęsce kampanii wrześniowej nie złożył broni i prowadził partyzancką walkę w Górach Świętokrzyskich i lasach spalskich. Wiosną 1940 roku oddział po naborze ochotników liczył około 320. żołnierzy i podzielony był na dwa pododdziały, kawalerii i piechoty. W szwadronie kawalerii pod dowództwem rtm. J. Walickiego walczyło ponad 50. ułanów. W ich dyspozycji było ponadto około 20. koni taborowych. Nowo przyjmowani żołnierze pomimo trudnych polowych warunków przechodzili szkolenie wojskowe, w tym naukę jazdy konnej, po czym składali uroczystą przysięgę. Zajęcia z ochotnikami prowadził ppor. Z. Morawski. W krótkim odstępie czasu została sformowana również druga kompania piechoty. Pomimo rozkazu rozwiązania oddziału, «Hubal» nie przyjmował tego do wiadomości, dając jednocześnie możliwość wyboru podwładnym. Jego wiara w pomoc aliantów z reprezentantami których niejednokrotnie rywalizował na wielu europejskich hipodromach, upór i wizja wolnej Polski kazały mu tkwić na polu walki.

Oddziały kawaleryjskie prowadzące walkę o niepodległość operowały także w podziemiu i partyzantce. Cezary Leżeński wspomina, że w 1939 roku z pól bitewnych zeszły one jako jedne z ostatnich (Leżeński, 1978). Ułani obecni byli także w oddziałach Wojska Polskiego na terenie Francji. Niemal w całości dotarła tam 10. Brygada Kawalerii Zmotoryzowanej płk. Stanisława Maczka wraz ze sztandarami 10.

Pułku Strzelców Konnych i 24. Pułku Ułanów, stanowiących integralną część brygady (Urbankiewicz, 1996). Jednakże nowa doktryna i taktyka wojenna wymusiły rozpoczęcie procesu zamiany koni na silniki motorowe. Po klęsce na francuskiej ziemi, znaczna część żołnierzy przedostała się do Anglii. Tam ich dowódca już w stopniu generała sformował I Dywizję Pancerną. Stała się ona spadkobierczynią chwały i chluby jazdy, gdyż służyła w niej bardzo duża część przedwojennych ułanów, którym udało się przedostać na Zachód. Aby kultywować kawaleryjskie tradycje nie koniecznie trzeba siedzieć w siodle. Pokazali to żołnierze gen. Maczka, kiedy przez Francję, Belgię i Holandię w kwietniu 1945 roku wkroczyli do Niemiec jako ważna jednostka Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Czynem tym Polacy wzięli częściowy odwet za klęskę wrześniową i pierwsze przegrane walki na terenie Francji.

Podobnym bohaterstwem wsławili się ułani karpaccy pod dowództwem majora Władysława Bobińskiego (Leżeński, 1978). Dali oni wiele przykładów męstwa, a w historii zapisali się szczególnie jako obrońcy twierdzy Tobruk. Bronili jej przez 116 dni (do grudnia 1941 roku). Ten fakt często pomijany jest w piśmiennictwie polskim. Pomimo, że walczyli daleko od ojczyzny, kultywowali polskie tradycje kawaleryjskie. Służąc pod dowództwem angielskim 24 października 1940 roku, przed ministrem wojny Wielkiej Brytanii odbyli ostatnią defiladę polskiej konnicy w siłach zbrojnych na Zachodzie. Uczestnictwem w niej rozpoczęli proces wycofywania koni z sił zbrojnych. Wymagało tego przeobrażające się ówczesne pole walki (Leżeński, 1978).

Po klęsce wrześniowej 1939 roku chlubne tradycje jazdy polskiej odtwarzane były również na froncie Wschodnim. W odradzającym się na terenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich Wojsku Polskim – w Trościańcu na Ukrainie – w marcu 1944 roku utworzono 1. Samodzielną Brygadę Kawalerii. Kontynuowała ona wcześniejsze tradycje ułańskie i szwoleżerskie. Była to ostatnia typowo kawaleryjska niezmotoryzowana jednostka. W trakcie ofensywy styczniowej 1945 roku kawalerzyści po sforsowaniu Wisły zrzędzeniem losu wkroczyli do Warszawy w rejonie Toru Wyścigów Konnych na Służewcu (Leżeński, 1978). Następnie ułani walczyli w Bydgoszczy i wraz z 1. Armią Wojska Polskiego na Wale Pomorskim. W dziejach walki o narodową niepodległość użyto ułanów z warszawskiej brygady jeszcze u schyłku wojny obronnej – 1 marca 1945 roku. Do historii akcja ta przeszła jako ostatnia szarża jazdy polskiej. Wykonano ją w sytuacji, kiedy maszerująca na zachód 1. i 2. Dywizja Piechoty oraz 14. pułk 6. Dywizji Piechoty natrafiły na silny opór wroga w rejonie wsi Borujsko. Aby niezwłocznie przełamać obronę nieprzyjaciela i otworzyć drogę całej armii, generał Stanisław Popławski rozkazał ponowienie ataku. Kiedy i on załamał się na silnych umocnieniach nieprzyjaciela, zdecydowano posłać do boju ułanów. Właśnie oni prowadzeni do walki przez dowódcę Waleriana Bogdanowicza, przy wsparciu czołgów i broni maszynowej, zdobyli Borujsko (Leżeński, 1978). Przełamując linie niemieckiej obrony umożliwili rozwinięcie i dalszy marsz 1. armii. Natomiast z brygady kawalerii i innych jednostek utworzono grupę pościgową za rozbitym wrogiem. W marszu frontowym ułani wzięli jeszcze udział 19 marca w uroczystościach zaślubin z Morzem Bałtyckim w Mrzeżynie. Czynem tym wpisali się w wielowiekową tradycję zapoczątkowaną

jeszcze przez hetmana Czarnieckiego. Zaślubiny ponowił w lutym 1920 roku wraz polskimi kawalerzystami z 1. Pułku Ułanów Krechowieckich generał Józef Haller. Zawieszenie broni zastało 1. Samodzielną Warszawską Brygadę Kawalerii na terytorium najeźdźcy w pobliżu rzeki Łaby. Za męstwo okazane w walkach na terenie Warszawy i Pomorza, warszawską brygadę odznaczono Krzyżem Grunwaldu III klasy. Marcową defiladą w Legionowie (1947), którą prowadził płk. Ludomir Wysocki zamknęto blisko tysiącletnią, chlubną kartę jazdy polskiej.

Dwadzieścia lat później (1965) w celu uczczenia dokonań 1. Warszawskiej Dywizji Kawalerii odbył się koło Świerczyny w byłym województwie koszalińskim zjazd dawnych żołnierzy-ułanów. Na szlaku bojowym dywizji zameldowały się trzy grupy jeźdźców po 20. koni każda, wraz z lancami i proporczykami w pułkowych barwach, wypożyczonymi z Muzeum Wojska Polskiego. Dowódcą uroczystości był Marek Roszczynialski – dawny oficer 1. Pułku Ułanów sławnej dywizji. W roku następnym, kiedy w Polsce Ludowej organizowano uroczystości z okazji tysiąclecia państwa polskiego, prowadził on w uroczystej defiladzie w Warszawie oddział konny, symbolizujący charakterystyczne dla oręża polskiego typy jazdy.

Hipika. Konkursy hipiczne organizowano na ziemiach polskich już w czasach zaborów. W roku 1880 rozegrano je po raz pierwszy w Warszawie na placu zabaw ludowych w Alejach Ujazdowskich. Wtedy koń z dosiadającym go jeźdźcem zaznaczyli swą obecność na arenie sportowej. Oddziały konne istniały także w Towarzystwie Gimnastycznym «Sokół», z którego wywodził się późniejszy wielokrotny reprezentant Polski w jeździectwie – Adam Królikiewicz (Urban, 2003). Jednak spektakularne sukcesy na kontynentach europejskim i amerykańskim zanotowano dopiero po zrzuceniu jarzma niewoli. Szczególnie w latach dwudziestych ubiegłego wieku, kiedy powiązanie obronności Rzeczypospolitej z hodowlą koni i sportem w jeden spójny system, przełożyło się na duże sukcesy hipiczne. W Wojsku Polskim operowało wówczas 40. pułków kawalerii: 27. pułków ułanów, 10. pułków strzelców konnych i 3. szwoleżerów (CDAVO. I 300.31.6). Uzupełnieniem oręża polskiego było 13. szwadronów Korpusu Ochrony Pogranicza, 14. dywizjonów artylerii konnej oraz 30. pułków artylerii polowej (Królikiewicz, brak roku wydania). Wszystkie formacje sukcesywnie zasilano końmi, a podstawy jazdy w wyszkoleniu żołnierzy były na równi z zasadami szkolenia bojowego. Ponadto, w pułkach istniały koła sportu konnego. W takich warunkach, w bardzo krótkim czasie, rozwinęło się jeździectwo, które sławiąc barwy narodowe przyniosło także wiele splendoru sportowcom w mundurach. Szczególnie udany pod tym względem był zagraniczny debiut Polaków w Nicei i w Rzymie w roku 1923. Odniesione sukcesy (dwukrotnie II miejsce w Pucharze Narodów) i zaprezentowany styl, okryły chwałą polską szkołę jazdy (CDAVO. I 300.31.6). W roku następnym rotmistrz Adam Królikiewicz dosiadając Picadora, zdobył dla Rzeczypospolitej podczas Igrzysk VIII Olimpiady w Paryżu pierwszy brązowy medal w jeździectwie. Jego sukces miał duże znaczenie w konstruowaniu założeń polskiej szkoły jazdy konnej (Wójcik, 2020), natomiast hipika zainaugurowała w programie Igrzysk Olimpijskich już w VII wieku p.n.e. W epoce nowożytnej, na hipodromie olimpijskim pojawiła się dopiero w 1900 roku (Urban, 2013). Tyle czasu potrzebowała współczesna cywilizacja na wznowienie tradycji zainicjowanych w

starożytności.

Sukces Królikiewicza miał duży wpływ na popularyzację sportu jeździeckiego w Polsce. Wkrótce potem, we wszystkich istniejących pułkach, celem uzupełnienia wyszkolenia bojowego, organizowano zawody w wielu konkurencjach hipicznych. Były to crossy (biegi przełajowe), steeple (biegi z przeszkodami), biegi za lisem, a także konkursy w skokach przez przeszkody. Jednakże najbardziej prestiżowymi zawodami w Wojsku Polskim były coroczne Konne Mistrzostwa Armii («Militari») (Wójcik, Boraczyński, Boraczyński 2020). Stanowiły istotny element wyszkolenia wojskowego. Zapoczątkowano je roku 1923, ale w rywalizacji mogli uczestniczyć tylko oficerowie zawodowi. Sportowe użytkowanie koni nasiliło się po oddaniu do użytku (1927) w warszawskich Łazienkach hipodromu. Organizowano tam centralne zawody krajowe, a także mityngi międzynarodowe. Popularność hipiki oraz liczne rzesze widzów wpłynęły na zorganizowanie przez Polaków po raz pierwszy w świecie krajowych mistrzostw w Skokach Przez Przeszkody i Wszechstronnym Konkursie Konia Wierzchowego (1931) (Pruchniewicz, 2003). W warszawskiej edycji Międzynarodowych Oficjalnych Zawodów Konnych (CHIO) w loży honorowej zasiadali przedstawiciele najwyższych władz państwowych i wojskowych. Wspominając o tym Witold Domański zanotował: «Oficerowie w galowych mundurach, cywile w wizytowych strojach. Pokazanie się w tym dniu w Łazienkach należało do dobrego tonu. Prezydent Rzeczypospolitej fundował i wręczał nagrodę zwycięskiej ekipie» (Domański, 1976). Porucznik, a jednocześnie jeździec 13. Pułku Ułanów Wileńskich Grzegorz Cydzik napisał, iż w kawalerii istniał kult konia. Z niego wynikała obowiązująca przez lata zasada: «W warunkach polowych najpierw muszą być oczyszczone, napojone i nakarmione konie, po nich doprowadzona do nienagannego stanu broń i rynsztunek, potem karmi się ułanów, i dopiero wtedy oficer może pomyśleć o sobie. [...] Ilekroć przychodziłem do stajni, dawałem moim koniom parę kawałków cukru, a w noc wigilijną o godzinie dwudziestej czwartej wstawałem od stołu i szedłem z żoną do stajni, aby staropolskim zwyczajem podzielić się z nimi opłatkiem» (Cydzik, 2013).

Narodowe tradycje w broniach jezdnych oraz szacunek jakim darzono konie, tak spopularyzowały jeździectwo, że każdy start olimpijski w tej dyscyplinie przynosił odradzającej się Rzeczypospolitej sławę i tak potrzebne uznanie oraz rozgłos na arenie międzynarodowej. Przez szereg lat kuźnię sportu konnego – Centrum Wyszkozenia Kawalerii (CWK) w Grudziądzu odwiedzało i wizytowało wiele osobistości. Byli wśród nich prezydenci Stanisław Wojciechowski, Ignacy Mościcki; marszałkowie Józef Piłsudski, Edward Rydz Śmigły oraz wyżsi dowódcy wojskowi – generał Bolesław Wieniawa-Długoszowski, płk. dypl. Jan Karcz oraz wielu innych. W Wojsku Polskim było najwięcej koni. Jaśka i Picadora, których dosiadał rotmistrz Królikiewicz rozpoznawały rzesze widzów nie tylko w kraju. Podobną popularnością, mimo że był to koń bojowy, cieszyła się kasztanka – klacz marszałka Józefa Piłsudskiego. Koń w narodowej tradycji tkwił bardzo mocno, a jednym z tego przykładów był prasowy komunikat z grudnia 1933 roku, zamieszczony w oficjalnym czasopiśmie Wojska Polskiego «Polsce Zbrojnej»: «W I Pułku Szwoleżerów zakończył życie jeden z najstarszych koni, wielce zasłużony i ogólnie znany Jasiek. ... Jasiek był pierwszym z tych nielicznych koni, które nasze barwy narodowe okryły

blaskiem zwycięstw na wielkich, międzynarodowych stadionach Europy» (Królikiewicz, brak roku wydania).

Wydawca uznał za zasadne zawiadomić o tym wydarzeniu wszystkich czytelników. Konie użytkowano też w innych formacjach polskiej armii. W 1924 roku z inicjatywy ministrów spraw wewnętrznych Zygmunta Hübnera oraz spraw wojskowych gen. dyw. Władysława Sikorskiego, powołano Korpus Ochrony Pogranicza (KOP) (Urban, 2003). W jego strukturach funkcjonowały szwadrony kawalerii, a w nich liczne sekcje i koła jeździeckie. Mimo że konie użytkowano w KOP głównie do strzeżenia granic Polski, to w celu utrzymania niezbędnej sprawności, uczestniczono także w rywalizacji sportowej. W 1928 roku jeźdźcy korpusu wywalczyli tytuł zespołowego wicemistrza Wojska Polskiego. KOP prowadził też planową naukę jazdy konnej, inicjował i organizował szereg zawodów hipicznych. Podobnie w dwudziestoleciu międzywojennym przedstawiała się sytuacja w Policji Państwowej. Tak jak pogranicznicy, policjanci strzegli bezpieczeństwa obywateli, lecz wewnątrz kraju. Patrole wielu polskich ulic, skwerów i parków odbywały się często konno. Wykorzystywano je także do ochrony obiektów użyteczności publicznej oraz funkcji reprezentacyjnych. Policjantom z oddziałów konnych nie obca była też rywalizacja sportowa (Urban, 2003). Podobnie jak w innych formacjach była ona sposobem na utrzymanie sprawności niezbędnej w służbie. Funkcjonariusze policji swoje umiejętności często prezentowali również w wielu publicznych pokazach. Współcześnie w jej szeregach obecne są próby nawiązania do dawnych tradycji patroli konnych.

Myślistwo. Patronem myśliwych w Polsce już od XV wieku jest święty Hubert. Z tego powodu jeszcze współcześnie organizowane są imitacje polowań zwane «Hubertusem». Myślistwo w Rzeczypospolitej ma długą wielowiekową tradycję, a jego uprawianie u zarania przysługiwało jedynie właścicielowi gruntów. Polowania nie były tylko formą rozrywki. Uczestnictwo w nich oznaczało trening jeździecko-strzelecki, a walka z grubym zwierzem wdrażała do walki na wojnie. Drogę do oddalonych terenów łowieckich pokonywano w przeszłości powozami, a w porze zimowej saniami, natomiast w samym polowaniu jeżdżono wierzchem. Pomimo ucisku ze strony zaborców już w drugiej połowie XIX wieku w Rzeczypospolitej pojawiły się pierwsze formy organizacyjne łowiectwa (Szczepkowski, 1973). Zainteresowana tym inteligencja miejska, przemysłowcy i kupcy od roku 1878 wydawali czasopismo poświęcone zagadnieniom polowań i etyce im towarzyszącej. Był nim miesięcznik «Łowiec», którego nakład w późniejszym okresie wynosił ok. 1500 egzemplarzy. Najbardziej znane polowania w stylu par force (współcześnie zabronione), odbywały się w Antoninach na Wołyniu, a także w Łańcucie, które organizowali arystokraci Potoccy (Olszański, 1982).

W dwudziestoleciu międzywojennym, myślistwem interesowały się niektóre pułki kawalerii polskiej. W CWK tradycję tą zapoczątkował płk. Franciszek Adamovich. Kursanci Szkoły Jazdy Konnej, a także kadra oficerska wzbogacali doświadczenia jeździecko-strzeleckie uczestnictwem w polowaniach u hrabiego Alfreda Potockiego (Urban, 2003). Biegi myśliwskie na zakończenie sezonu jeździeckiego (3 listopada) odbywały się również w Centrum Wyszkolenia Artylerii w Toruniu. Wojsko utrzymywało w tym celu własną sforę psów myśliwskich. W

trakcie wojny były one także w stadninie Koni Janów Podlaski. Odtworzona w roku 1952 hodowla foxhundów jeszcze w latach sześćdziesiątych znajdowała się w stadninie w Racot oraz w Stadzie Ogierów w Białym Borze (Andrzejewski, 2001). Podobnie było też za granicą, o czym informował A. Królikiewicz: «Tereny do polowań leżały w odległości 20–40 kilometrów na północ od Rzymu na ogromnych przestrzeniach nieużytków. W polowaniach brali udział uczniowie szkoły Tor di Quinto, jeźdźcy garnizonu rzymskiego oraz osoby cywilne obojga płci, posiadające oczywiście własne konie i będące członkami towarzystwa polowań konnych na lisa» (Królikiewicz, brak roku wydania).

Z biegiem lat przybywało w Polsce kół łowieckich i sympatyków polowań. Zobligowało to w roku 1927 prezydenta Rzeczypospolitej do wydania rozporządzenia o prawie łowieckim (Szczepkowski, 1973). Akt prawny nie obowiązywał na terenie województwa śląskiego, gdyż Okręg Śląski korzystał wówczas z dużej autonomii. Po kolejnych przekształceniach organizacyjnych w roku 1936 powstał Polski Związek Łowiecki (PZŁ). Nowa forma organizacyjna przyjęta została przez środowisko z dużym zadowoleniem. Miało to zasadniczy wpływ na wzrost liczby członków. Trzy lata później w szeregach PZŁ zrzeszonych było 11700 osób. Polskie łowiectwo od tego czasu znane już było także za granicą. Spopularyzowała je Międzynarodowa Wystawa Łowiecka, która miała miejsce w 1937 roku w Berlinie. Trofea krajowych myśliwych zdobyły w niej największą ilość medali rozślawiając tym samym rodzime łowiska. Jeszcze większej chwały doznał dorobek naukowy i kulturalny środowiska. W okresie tym ukazał się słownik języka myśliwskiego opracowany przez Stanisława Hoppe. Wydano też wiele monografii przyrodniczo łowieckich. Dobrze rozwijała się fotografia artystyczna, którą do mistrzostwa doprowadził Włodzimierz Puchalski. Polowania z okresu dwudziestolecia międzywojennego były wielokrotnie tematem dla twórców z kręgów literackich i artystycznych. Przedstawiciele tych środowisk często w nich osobiście uczestniczyli, utrwalając atmosferę i obyczaje w wierszach, poematach i obrazach.

W Polsce Ludowej łowiectwo szybko odbudowało strukturę organizacyjną. Dzięki propagatorom z elit partyjno-państwowych polowania stały się bardzo modne. Przełomowym okazał się rok 1952 – wtedy ukazał się dekret o prawie łowieckim. Zmienił on dotychczasową tradycję wiążącą prawo do polowań z własnością gruntów i podzielił terytorium Polski na obwody łowieckie. Kandydaci na myśliwych po zdaniu specjalistycznego egzaminu obowiązkowo należeć musieli do PZŁ. Polowania były ciekawą formą rekreacji, ale także ważną gałęzią gospodarki narodowej dostarczającej tysięcy ton dziczyzny oraz dewiz, ponieważ uczestniczyło w nich wielu cudzoziemców. Do przyjazdów motywował dobry stan terenów łowickich, duża ilość zwierzyny i częste międzynarodowe wystawy. W historii dobrze zapisała się ta z roku 1967, która odbyła się w Nowym Sadzie (Jugosławia). Wystawiane tam polskie trofea zdobyły aż 133 złote medale. Współcześnie prawo polskie zabrania polować konno. Jednakże, by kultywować wielowiekową tradycję, uczestnicy biegów myśliwskich, których pierwowzorem była pogoń za żywą zwierzyną, uganiają się dziś za lisią kitą przypiętą do ramienia prowadzącego – mastra. Zdobycie jej jest marzeniem każdego z uczestników zabawy, gdyż równoznaczne jest z tytułem «króla polowania». Splendor i rozrywka możliwe są dzięki przysłudze jaką od wieków wyświadcza człowiekowi koń.

Wnioski. Koń - przyjazne człowiekowi zwierze, zapisał się w polskiej tradycji nie tylko w służbie wojskowej, jeździectwie, myślistwie i sporcie. Jego rolę w narodowej historii utrwalali także mistrzowie pióra, pędzla i dłuta. Kiedy po upadku narodowych powstań i utracie niepodległości Rzeczypospolita nie miała własnego wojska, którego mundur był symbolem niepodległości, tęsknota za nim znajdowała swój wyraz m.in. w literaturze. Zawiera ją np. twórczość Adama Mickiewicza. W poemacie «Pan Tadeusz» traktującym o szlacheckiej historii z roku 1811 główny bohater zostaje ułanem. Koniom wiele miejsca w swoim dorobku poświęcali także inni poeci, a wśród nich Stefan Żeromski w powieści «Popioły» i Henryk Sienkiewicz w trylogii «Ogniem i mieczem». Wiele dzieł literackich traktujących o koniu, doczekało się ekranizacji. Dobrym tego przykładem są «Hubalczycy» Melchiora Wańkowicza, z których reżyser Bogdan Poręba stworzył film o niezłomnym ułanie «Hubalu». Piękno i przyjaźń człowieka z koniem ujmuje też wiele wierszy. Pisali je Julian Tuwim, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, Barbara Borzymowska, Bolesław Leśmian, Cyprian Kamil Norwid i Leopold Staff.

Podobnie jak literatura, również sztuka utrzymywała narodową tradycję z przyjazną rolą konia, a tworzone z pietyzmem obrazy na równi ze słowem pisanym poruszały sumienie narodu. W historii sztuki jest wiele płócien mistrzowsko ujmujących narodowe zrywy niepodległościowe, ale i zwykłe życie codzienne z bliskim człowiekowi koniem. Malarz i teoretyk Stanisław Witkiewicz powiedział: «Jak daleko w przeszłość sięgają nasze wiadomości o sztuce, wszędzie się w niej spotykamy z kształtem konia» (Pycka, 2002). Właśnie ten rodzaj twórczości artystów polskich, szczególnie po upadku ostatniego powstania, był zadośćuczynieniem za poniesione klęski i utracone nadzieje. Arcydzieła tego okresu wzbudzały otuchę przeciwstawiając się wszechobecnemu pesymizmowi. Geniusz Matejki i Michałowskiego, natchnienie Grottgera, talent i ekspresja Chełmońskiego i Brandta to najwybitniejsze w dziejach obrazu w dziedzinie malarstwa historycznego. Do szczególnie wybitnych reprezentantów tego kierunku należeli Kossakowie. Konie obok mundurów i barw narodowych, jako najczęstszy motyw ich obrazów były przez lata wyrazem tęsknoty narodowej, a na twórczości tej wychowały się całe pokolenia Polaków. Przykładem dokonań Kossaków są znane obrazy: «Bitwa pod Raszynem, czy «Panorama Raławicka». Wiele innych dzieł artystów prezentowano często na wystawach zagranicznych. Historyk w mistrzostwie Kossaków, oprócz wartości artystycznych, dostrzec może popularyzowanie narodowych tradycji, patriotyzmu, a także wiedzy z dziejów Rzeczypospolitej. «Galopując» przez historię sztuki, nie sposób nie zauważyć jednego z najlepszych współczesnych batalistów i pejzażystów, najwybitniejszego malarza koni – Ludwika Maciąga (1920 – 2007). Od czasów partyzanckiej służby był on wytrawnym jeźdźcem. Równie mistrzowsko utrzymywał na swych płótnach konie, ponieważ od najmłodszych lat uchodził za ich miłośnika. W swoim dorobku malarskim miał szereg wystaw w kraju i za granicą. Jego prace znajdują się w zbiorach Muzeum Narodowego i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, ale także w Biblioteque Nationale w Paryżu, Galerii Folkestone i Cassel Galerie w Anglii oraz w wielu prywatnych zbiorach w kraju i na świecie.

O wierzchowcach i trwałości legendy jazdy polskiej świadczy także wiele utworów muzycznych i popularnych piosenek. Do grupy pierwszej zaliczyć należy

poemat symfoniczny «Step» Zygmunta Noskowskiego oraz polonezy Chopina (Urbankiewicz, 1996). W drugiej natomiast znajdują się np. «Ułani ułani, malowane dzieci»; «O mój rozmarynie»; «Rozkwitały pąki białych róż», itp. Konie i dzieje z nimi związane wypełniały nie tylko narodową historię. Były także natchnieniem dla wielu artystów, poetów, twórców piosenek, reżyserów oraz zwykłych ludzi, którzy tę tradycję utrwalali. Symbolicznym jej zwieńczeniem, a jednocześnie przekazem dla następnych pokoleń jest pomnik z lat 1826 – 1832 księcia Józefa Poniatowskiego z buławą dosiadającego konia (Kotkowska-Bareja, 1971). Postawiono go na dziedzińcu pałacu prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwagi na wybuch powstania listopadowego i jego upadek nie mógł być wówczas odsłonięty.

Współczesne pokolenie Polaków celem upamiętnienia bohaterów z 1000-letniej historii jazdy m.in. z: Cedyni, Grunwaldu, Kircholmu, Kłuszyna, Trzcinki, Beresteczka, Chocimia, Warki, Raławic, Olszynki Grochowskiej, Rokitnej, Krechowców, Borujaska ufundowało w roku 1994 także «Pomnik Tysiąclecia Jazdy Polskiej» (Grzesiuk-Olszewska, 2003). Znajduje się on w eksponowanym miejscu przy trasie Łazienkowskiej w Warszawie.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski, 2001 – Andrzejewski Tadeusz. Zrozumieć konia. Poznań, 2001. 183 s. [Understand the horse]. Poznań, 2001. 183 s. [in Polish].
- CDAVO - Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Generalny Inspektorat Jazdy. I 300.31.6, Sprawozdanie z Międzynarodowych Konkursów Hipicznych w Nicei. [Report from the Nice International Hippi Competition]. I 300.31.6 [in Polish].
- Cydzik, 2013 – Cydzik Grzegorz. Ułani, ułani. Warszawa 2013. 468 s. [Uhlans, uhlans]. Warszawa, 2013. 468 s. [in Polish].
- Długosz, 2016 – Długosz Jan. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa 2013. 450 s. [Długosz Jan. Annals or chronicles of the famous Kingdom of Poland.]. Warszawa, 2016. 450 s. [in Polish].
- Domański, 1976 – Domański Witold. Jeździectwo. [Equestrian]. W: Rajkowska Joanna, Tobolewska Ewa (red.), Igrzyska stare jak świat. [The Games are as old as the world]. Warszawa, 1976. S. 73 – 93 [in Polish].
- Grabowski, 1982 – Grabowski Jan. Hipologia dla wszystkich. Warszawa, 1982. 279 s. [Hypology for everyone]. Warszawa, 1982. 279 s. [in Polish].
- Grzesiuk-Olszewska, 2003 – Grzesiuk Olszewska Irena. Warszawska rzeźba pomnikowa. Warszawa, 2003. 283 s. [Warsaw monument sculpture]. Warszawa, 2003. 283 s. [in Polish].
- Gadzalski, 1978 – Gadzalski Marian. Konie. Warszawa, 1978. 140 s. [The horses]. Warszawa, 1978. 140 s. [in Polish].
- Hubiak, 2003 – Hubiak Piotr. Belina i jego ułani. Kraków, 2003. 226 s. [Belina and his uhlans]. Kraków, 2003. 226 s. [in Polish].
- Kolendo, 1971 – Kolendo Jan. Wyprawa ekwity nad Bałtyk w okresie panowania cesarza Nerona. Sprawozdanie z Prac Naukowych Wydziału I Polskiej Akademii Nauk. [The equestrian expedition to the Baltic Sea during the reign of Emperor Nero. Report on the Scientific Works of the 1st Department of the Polish Academy of Sciences. Warszawa, 1971. S. 52 – 57 [in Polish].
- Kotkowska-Bareja, 1971 – Kotkowska-Bareja Hanna. Pomnik Poniatowskiego. Warszawa, 1971. 87 s. [Poniatowski Monument]. Warszawa, 1971. 87 s. [in Polish].
- Królikiewicz, brak roku wydania – Królikiewicz Adam. Olimpijska szarża. Kraków, brak roku wydania. 174 s. [Olympic charge]. Kraków, brak roku wydania. 174 s. [in Polish].
- Leżeński, 1978 – Leżeński Cezary. Zostały tylko ślady podków. Warszawa, 1978. 272 s. [Only horseshoe marks remained]. Warszawa, 1978. 272 s. [in Polish].
- Łysakowska, 2000 – Łysakowska Hanna. Jeźdźcy olimpijscy. Warszawa, 2000. 96 s. Warszawa, 2000. [Olympic riders]. Warszawa, 2000. 96 s. [in Polish].
- Olszański, 1982 – Olszański Kazimierz. Wojciech Kossak. Wrocław-Kraków, 1982. 77 s. [Wojciech Kossak]. Wrocław-Kraków, 1982. 77 s. [in Polish].
- Pruchniewicz, 2003 – Pruchniewicz Waław. Akademia Jeździecka. Warszawa, 2003. 315 s. [Equestrian Academy]. Warszawa 2003. 315 s. [in Polish].
- Przybylski, 1934 – Przybylski Adam. Wódz naczelny. [Commander-in-chief]. W: Sieroszewski Waław (red.), Idea i czyn Józefa Piłsudskiego. [The idea and deed of Józef Piłsudski]. Warszawa, 1934. S.177 – 186 [in Polish].
- Pycka, 2002–Pycka Anna Małgorzata. Koń w krytyce artystycznej Stanisława Witkiewicza. [The horse in the artistic criticism of Stanisław Witkiewicz] W: Stępnik Krzysztof (red.), Dworki, pejzaże konie.[Manors, landscapes horses].

- Lublin, 2002. S. 285 – 290 [in Polish].
- Sawicka, 2001 – Sawicka Zuzana. Koń w życiu szlachty w XVI –XVIII w. Toruń, 2001. 133 s. [A horse in the life of the nobility in the 16th – 18th centuries]. Toruń, 2001. 133 s. [in Polish].
- Skrzypek, 1984 – Skrzypek Eugeniusz. Mała encyklopedia sportu. Warszawa, 1984. 320 s. [A little encyclopedia of sport]. Warszawa, 1984. 320 s. [in Polish].
- Szczepkowski, 1973 – Szczepkowski Józef. Z dziejów łowiectwa polskiego. [From the history of Polish hunting]. W: Puchalski Włodzimierz (red.), W krainie łowów. [In the land of the hunt]. Warszawa, 1973. s. 7 – 29 [in Polish].
- Sumiński, 1988 – Sumiński Józef. Wojna polsko-radziecka w latach 1919 – 1920. [The Polish-Soviet War in 1919 – 1920]. W: Romanowski Tadeusz (red.), Ideologia i polityka Józefa Piłsudskiego. [Ideology and politics of Józef Piłsudski]. Warszawa, 1988. s. 117 – 133 [in Polish].
- Urban, 2003 – Urban Renata. Rozwój sportu jeździeckiego w Polsce w latach 1918 – 1939. Poznań, 2003. 306 s. [The development of equestrian sport in Poland in the years 1918-1939]. Poznań, 2003. 306 s. [in Polish].
- Urban, 2013 – Urban Renata. Sport jeździecki w Polsce w latach 1945 – 1989. Poznań, 2013. 440 s. [Equestrian sport in Poland in the years 1945 – 1989]. Poznań, 2013. 440 s. [in Polish].
- Urbankiewicz, 1996 – Urbankiewicz Jerzy. Legenda jazdy polskiej. Łódź, 1996. 200 s. [The legend of Polish driving]. Łódź, 1996. 200 s. [in Polish].
- Wagner, 1986 – Wagner Ryszard. Wpływ szkół jeździeckich na budowę rzędu jeździeckiego w Polsce. Warszawa, 1986. 94 s. [The influence of equestrian schools on the construction of the equestrian order in Poland]. Warszawa, 1986. 94 s. [in Polish].
- Wielka Encyklopedia Powszechna PWN . Warszawa, 1965. 831 s. [The Great Universal Encyclopedia of PWN]. Warszawa, 1965. 831 s. [in Polish].
- Wójcik, 2008 – Wójcik Zbigniew. Z zapomnianych hipodromów (1864-1939). [From the forgotten hippodrome (1864-1939)]. W: Kultura Fizyczna, Nr 7 – 8. Warszawa, 2008. S. 12 – 18 [in Polish].
- Wójcik, 2007 – Wójcik Zbigniew. Starożytnym traktem przez Warmię i Mazury. [An ancient route through Warmia and Masuria]. W: Szkice Humanistyczne, Nr 1-2. Olsztyn, 2007. S. 197 – 206 [in Polish].
- Wójcik, 2020 – Wójcik Zbigniew. Włoska szkoła jazdy konnej. [Italian riding school]. Wychowanie fizyczne, sport i kultura zdrowia we współczesnym świecie, Nr 1. Łuck, 2020. S. 60–63 [in Ukrainian].
- Wójcik, Boraczyński, Boraczyński 2020 – Wójcik Zbigniew, Boraczyński Tomasz, Boraczyński Michał. Polska szkoła jazdy konnej. [Polish horse riding school]. Wychowanie fizyczne, sport i kultura zdrowia we współczesnym świecie, Nr 2. Łuck, 2020. S. 53 – 59 [in Ukrainian].

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.46)«0001/0500»:669.1

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269869

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

orcid.org/0000-0001-5845-3115

*доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
szv09@meta.ua*

Валентина ГОЛОБОРОДЬКО,

orcid.org/0000-0003-0761-2168

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
valentina16255@ukr.net*

РОЗВИТОК ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ НА УМАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е.

У статті розглянуто особливості Уманського центру залізодобування (кінець I тис. до н. е. – перш. пол. I тис н. е.) та висвітлено його роль у розвитку стародавньої чорної металургії та металообробки на території Східної Європи загалом та її лісостепової зони зокрема. Зазначається, що на основі археологічних знахідок, виявлених на території історичної Уманщини, дослідники простежують розвиток металургійних горнів, встановлюють їх типологію. Наголошується, що вивчення пам'яток стародавньої чорної металургії Уманщини дало можливість дослідникам висвітлити питання організації праці стародавніх металургів.

Ключові слова: Уманщина, залізодобування, чорна металурія, археологія, знахідки.

Zinaida SVYASCHEENKO,

orcid.org/0000-0001-5845-3115

*Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor of World History
and methods of Teaching
Uman State Pedagogical University Paul Tychiny
(Ukraine, Uman),
szv09@meta.ua*

Valentyna HOLOBORODKO

orcid.org/0000-0003-0761-2168

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Docent of World History
and methods of Teaching
Uman State Pedagogical University Paul Tychiny
(Ukraine, Uman),
valentina16255@ukr.net*

THE DEVELOPMENT OF FERROUS METALLURGY IN UMAN REGION IN THE FIRST HALF OF THE 2000S AD

The article examines the peculiarities of the Uman center of iron mining (end of the 1st millennium BC – first

half of the 1st millennium AD) and highlights its role in the development of ancient ferrous metallurgy and metalworking in the territory of Eastern Europe in general and its forest-steppe zone in particular. It is emphasized that the study of monuments of ancient ferrous metallurgy of the Uman region gave researchers the opportunity to highlight the issue of the organization of work of ancient metallurgists.

The purpose of the study is to study the peculiarities of the Uman center of iron mining (end of the 1st millennium BC – first half of the 1st millennium AD) and to clarify its role in the development of ancient ferrous metallurgy and metalworking in the territory of Eastern Europe in general and its forest-steppe zone in particular.

The main data bank was analyzed, which allows to study the metallurgy of iron at the turn of the century and the first half of the 1st millennium AD in Uman region. It is noted that the remains of iron mining at archaeological sites due to one or another reason are present in two main cases: a) in the form of separate pieces of slag, ore, charcoal; b) in the form of remnants of metallurgical furnaces, workshops, pits for obtaining charcoal and burning ore, pits for their storage, etc.

It is emphasized that on the basis of archaeological findings discovered on the territory of the historical Uman region, researchers trace the development of metallurgical furnaces and establish their typology. Also, the materials obtained during the research of the Uman center gave scientists the opportunity to reconstruct the iron ore mine used in extensive iron mining and, thus, to resolve the controversial points associated with this direction in the development of ancient ferrous metallurgy.

An attempt was made to characterize the reasons for the emergence and activity of the Uman Center, which functioned in the environment of Zarubynets tribes of the late stage. It is noted that the organization of the Uman center of commodity production of iron was not caused by the needs, actually, of the economic development of the tribes of the Zarubynets culture and was related to the economic activity of the population of the Northern Black Sea region during the period of Roman occupation.

It was concluded that at the end of the 1st millennium BC - in the first quarter of the 1st millennium AD there was a center of extensive iron mining on the territory of Uman region. Iron production was carried out both "on order" and on the market. If in the first case iron mining was combined not only with blacksmithing, but also with agriculture, then in the second, iron metallurgy was separated both from blacksmithing and from other types of economic activity.

Key words: Uman region, iron mining, ferrous metallurgy, archaeology, finds.

Постановка проблеми. Рубіж і перша половина I тис. н. е. були одним із важливих етапів у соціально-економічному і культурно-історичному розвитку населення Уманщини. Значення цього етапу визначалося, передусім, початком формування східнослов'янської етнічної спільноти. Саме наприкінці I тис. до н. е. – першій половині I тис. н. е. формування і розвиток відповідно зарубинецької та черняхівської культур заклали підвалини східнослов'янської державності. Процес оформлення її був затриманий політичною та економічною руйнацією Римської імперії та подією, яка відома в історії під назвою «Великого переселення народів».

Етнокультурна карта племен рубежу та першої половини I тис. н. е. лісостепової зони України досить строката (Баран, 1985: 1-184). За своїм економічним і культурним потенціалом вони, незважаючи на деякий загальний рівень, який визначався землеробсько-скотарським напрямом господарства племен, які населяли територію лісостепу, були далеко не рівнозначні. Одним із факторів, що визначали рівень економічного потенціалу племен тієї чи іншої культури, були розвиток і масштаби залізодобування.

Аналіз досліджень. Значну роль у відкритті та вивченні центрів стародавньої металургії заліза на території України і, зокрема, на Уманщині відіграла організація при секторі природничо-наукових методів дослідження археологічних матеріалів Інституту археології НАН України Історико-технічної експедиції під керівництвом В.І. Бідзілі, метою якої був пошук і польові дослідження залишків стародавнього залізодобування. Підсумки роботи цієї експедиції знайшли своє відображення в ряді монографій серед яких «История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. –

III в. н. е.)», що вийшла з друку в 1983 р. (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983), «Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської русі» (Вознесенская, Недопако, Паньков, 1996) та монографії С.В. Панькова (Паньков, 1993), а також серії статей, де розглядаються ті або інші питання стародавньої чорної металургії та металообробки. Авторами досліджень є В.І. Бідзиля, Г. О. Вознесенська, Д.П. Недопако, С.В. Паньков та ін. Але історіографія проблеми практично не має розробок конкретно історичних, регіональних.

Мета статті. Метою дослідження є вивчити особливості Уманського центру залізодобування (кінця I тис. до н. е. – перш. пол. I тис. н. е.) та з'ясувати його роль в розвитку стародавньої чорної металургії та металообробки на території Східної Європи загалом та її лісостепової зони зокрема. Об'єктом дослідження є розвиток залізодобування рубежу і першої половини I тис. н. е. Предмет дослідження – Уманський центр залізодобування рубежу і першої половини I тис. н. е.

Виклад основного матеріалу. Головний банк даних, що дозволяє досліджувати металургію заліза рубежу і першої половини I тис. н. е. на Уманщині, містять археологічні пам'ятки. Необхідно відзначити, що залишки залізодобування на археологічних пам'ятках внаслідок тих чи інших причин наявні у двох основних випадках:

а) у вигляді окремих шматків шлаку, руди, деревного вугілля;

б) у вигляді залишків металургійних горен, майстерень, ям для отримання деревного вугілля і випалу руди, ям для їх зберігання та ін.

Якщо у першому випадку ми можемо лише ствердно відповісти на питання про існування залізодобування на тому чи іншому поселенні, то пам'ятки другого типу дозволяють подати не лише їх найбільш повну технічну інтерпретацію, а також історичну, економічну та соціальну. Тому головним джерелом для висновків повинні бути пам'ятки зі збереженими залишками чорної металургії. Але зневажати пам'ятки першого типу теж не можна, бо вони у сукупності є цінним інформативним джерелом, що свідчить про рівень і масштаби виробництва заліза у тієї чи іншої археологічної культури, у тому чи іншому регіоні (Паньков, 1993: 48).

До пам'яток чорної металургії останньої чверті I тис. до н. е. – першої чверті I тис. н. е. належить залізодобувний центр, знайдений на південній околиці м. Умань у двох пунктах – Умань I південніше та Умань II західніше автостради Київ – Одеса.

Робочий майданчик пункту Умань I містився на лівому березі р. Котломийки, приблизно в 5 км на північ від с. Піківець. Розміри майданчика становили 4x5 м. Він був витягнутий вздовж русла річки і містив залишки 36 поглиблених горен, що знаходилися впритул одне до одного. Металургійні конгломерати, що заповнювали горна, залягали безпосередньо під дерновим шаром. У плані мали овальну форму розміром 35x45 см при висоті до 50 см. Верхня частина шлакових конгломератів досить рівна, із залізистого шлаку, тоді як нижня являє собою більш шлакові утворення з включеннями деревного

вугілля. Певної системи у їх розташуванні зафіксувати не вдалося. Горна знаходилися у хаотичному стані з найбільшою щільністю у південній частині майданчика. В одному із котлованів, напіввільному від шлакового конгломерату, знайдено фрагменти товстостінних ліпних горщиків з високими відігнутими назовні і прикрашеними пальцевими вдавленнями вінцями. Посудини погано випалені, у тісті є домішка грубо потовченого кварциту, виходи якого наявні на протилежному боці річки. Кераміка такого типу наявна у пізньозарубинецьких старожитностях. Більшість шлакових конгломератів зберегла крихку сіроглиняну вимазку на зовнішній поверхні товщиною 4-5 см.

Як зазначають дослідники, пункт Умань II знаходиться приблизно у 800 м на південь від перехрещення доріг Умань – Кочержинці з межами лісового обходу № 9 Уманської лісгоспзаготівлі.

На пункті два майданчики досліджені повністю, а третій – частково. Майданчик № 3 розташовувався на лівому березі річечки, що не має назви. Площа майданчика, зайнятого 58 горнами, становила 20 кв. м. Вони також знаходилися безсистемно, впритул одне до одного. Поряд з майже повністю збереженими горнами, над деякими шлаковими конгломератами, знайдено розвали наземних частин горен, з яких найбільший інтерес викликають два уламки з отворами повітрянодуттєвих каналів. Перший фрагмент був над горном № 13. Його виготовлено із сірої глини з великою домішкою кварциту. Нижня його частина ошлакована півколом і ущільнена так, якби була встановлена на якійсь плоскій та твердій поверхні. Бічна частина із висунутими на 2 см півколами повітрянодуттєвого отвору також вкрита шлаками. Діаметр каналу, що зберігся на довжину 4 см, становив 2,5 см. Усередині канал на довжину 3 см був також ошлакований. Повітрянодуттєвий отвір знаходився під невеликим кутом до нижньої плоскості фрагменту. Вільні від шлаків ділянки глини мають світло-рожевий колір, що свідчить про їх значну випаленість. Другий подібний фрагмент знайдено над горном № 7. Він також виготовлений із глини з великою домішкою кварциту. Нижня частина фрагменту ущільнена і ошлакована півколом. Ошлакована і бічна частина; де був початок повітрянодуттєвого каналу. Діаметр каналу становив 3 см, довжина, що збереглася, 5,5 см. Канал знаходився до нижньої плоскості під кутом 45°. Такі ж фрагменти знайдено і на інших майданчиках. Різниця між майданчиками спостерігалася лише у кількості шлакових конгломератів. Крім цього, поряд з площадкою № 1 пункту Умань II були зафіксовані яма з вапном та яма з деревним вугіллям (Паньков, 1993: 53-55).

До цього ж Уманського центру чорної металургії можуть бути також віднесені робочі майданчики, знайдені співробітниками Історико-технічної експедиції Інституту археології АН України поблизу с. Бондарка Тальнівського р-ну Черкаської обл. і с. Підвисоке Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. (ці майданчики ще остаточно не досліджені) (Паньков, 1993: 55).

Якими ж були технологічні схеми отримання заліза в той час? Після знаходження покладів залізної руди стародавній металург мав визначити її придатність до плавки. Як це робилося в давнину (і чи робилося?), сказати важко. Можливо, тут відігравали свою роль колір шматків руди, поверхнева

структура, вага, щільність. У більш пізні часи визначення придатності руди здійснювалося в такий спосіб: «Далі залізну руду ми випробуємо у ковальському горні Вона обпалюється, подрібнюється, відмивається, сохне. У збагачений матеріал занурюють магніт, що притягує до себе залізні частки, поки ще залишається яка-небудь їх кількість, що може бути притягнута... Якщо магніт і легко притягує до себе залізні частки, ми доходимо висновку, що руда багата залізом...» (Бідзіля, 1983: 243). Але так робили за доби пізнього середньовіччя. Для стародавніх металургів, як вважають дослідники, індикатором придатності руди являлася перша плавка, якщо вона виявлялася поганою – слід було шукати нові поклади (Паньков, 1993: 72).

Добування руди у давнину, як і зараз, здійснювалося двома способами – відкритим та підземним, тобто з влаштуванням рудників, копалень. На території Уманщини відомі численні пластоподібні виходи залізистих кварцитів, які достатньою мірою забезпечували сировиною розташовані поряд центри чорної металургії і не вимагали влаштування підземних рудників (Паньков, 1993: 72).

Здобута руда, болотяного чи гірського походження, піддавалася плавці не відразу. Попередньо вона повинна була збагачуватися. Необхідність у збагаченні, тобто у підвищенні вмісту заліза в руді, викликана тим, що при недовершеності сиродутного способу велика кількість заліза зникла разом зі шлаком, а це природно зменшувало вихід продукції. Збагачення руди у давнину могло відбуватися промивкою, сушкою, випалом і подрібненням. Промивка необхідна була для очищення руди від сторонніх домішок – піску, глини, землі. Але найбільш результативною операцією був випал. Звичайно, стародавні металурги не здогадувалися, що, здійснюючи випал, вони викликають деякі хімічні перетворення, які значно впливають на кінцеві результати процесу виробництва заліза, його якості. Як видно, випал здавався необхідним з точки зору вилучення вологи з руди і зменшення її опірності під час подрібнення. Агломераційні печі, спеціально призначені для випалу руди, зафіксовані на Гайворонському центрі ранньослов'янської чорної металургії VI – VII ст. н. е. (Бідзіля, 1963: 125-135).

На основі археологічних знахідок, виявлених на території історичної Уманщини, дослідники простежують розвиток металургійних горнів, встановлюють їх типологію.

Найбільш розвинутою пам'яткою ямного горна багаторазового використання є горно з поселення першої чверті I тис. до н. е. поблизу с. Синиці Христинівського р-ну Черкаської обл. На поселенні знайдено залишки сиродутного горна, яке являло собою яму у материковій породі. Ця яма мала правильну циліндричну форму і викладена по стінках плитками вапняку, вимашеного у свою чергу глиною. Внутрішня частина горна мала такі розміри: глибина – 0,55 м, верхній діаметр – 0,75 м. На дні горна знайдено сопла, а навколо – шлаки. Розкопками Історико-технічної експедиції Інституту археології АН України на поселенні виявлено видовжену, вимашену тонким шаром глини вугільну яму і розвал наземної шахти сиродутного горна (Кропоткин, 1976: 324).

Матеріали, здобуті під час дослідження Уманського центру, надали можливість вченим реконструювати сиродутне горно, що використовувалося у екстенсивному залізодобуванні і, таким чином, вирішити суперечливі моменти, які пов'язані з цим напрямком у розвитку стародавньої чорної металургії. Підставою до реконструкції були шлакові конгломерати, фрагменти наземних шахт з отворами для дуття, глиняні заглушки, сопла (Паньков, 1993: 90).

Залишки сиродутних горен на майданчику № 1 дозволяють реконструювати систему штучного дуття до горен екстенсивного типу. В обмазці одного з горен, заповненого застиглим шлаковим конгломератом лише наполовину, під час розчистки знайдено отвір, спрямований під кутом до дна котловану. Мабуть цей отвір являв собою залишки пробитого у землі каналу до дна котлована і крізь який надходило до горна повітря. Але у зв'язку з тим, що розплавлені шлаки поступово заповнювали котлован-шлакозбирач, дуття крізь цей канал могло здійснюватися лише до певного моменту. Після цього подача здійснювалася крізь сопла, які «вмонтовувалися» на рівні поверхні до стінки наземної частини горна. Фрагменти цих сопел знайдено на всіх майданчиках пункту Умань II. Вони являли собою глиняні прямокутні бруски із значною домішкою кварциту і пласкою нижньою частиною. Крізь брусок проходив канал подачі повітря, спрямований під кутом до 45° до нижньої частини (Паньков, 1982: 207-208). Таким чином, як показують розкопки Уманського центру, металургійне горно, що використовувалося під час екстенсивного залізодобування, складалося з двох частин поглибленого котлована-шлакозбирача, де містився основний робочий об'єм горна, і наземної шахти, збудованої з глини. Вона виконувала роль своєрідного колошника. Глибина котлована-шлакозбірника досягала 60 см, діаметр – 50-60 см. Стінки його вимазувалися шаром глини товщиною близько 5 см. Висота наземної шахти не перевищувала 30 см, до того ж діаметр її співпадав з верхнім діаметром котлована або навіть трохи перевищував його. Товщина стінок наземної частини складала 10 см. Дуття до горна здійснювалося послідовно – крізь пробитий у землі під нахилом канал, що виходив до шлакозбирача, і крізь сопло у наземній частині горна. Можливе і використання природної тяги, яка регулювалася заглушками (Паньков, 1993: 93).

Дослідники зробили спробу охарактеризувати причини виникнення і діяльності Уманського центру, який функціонував у середовищі зарубинецьких племен пізнього етапу. Загальний рівень соціально-економічного розвитку племен зарубинецької культури не дозволяє вважати, що існування центру товарного виробництва заліза забезпечувалося економічними потребами зарубинецьких племен (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983: 64-66). А загальний рівень їх виробництва, де ремесла ще були малорозвинуті, за винятком залізодобувного та ковальсько-ювелірного, які ще не відокремилися у спеціальні галузі (Максимов, 1972: 23), примушує шукати причини організації Уманського центру поза межами соціально-економічного розвитку племен зарубинецької культури. Виникло завдання пошуку ринків збуту металу, що його виготовляв Уманський центр залізодобування.

Цей ринок дослідники пропонують шукати у Північному Причорномор'ї

періоду римської окупації (Паньков, 1993: 109), на користь чого є декілька посередніх доказів. По-перше, про можливість цього може свідчити ситуація, пов'язана з постачанням економіки античних держав, і зокрема, римської, металами, які виробляли навколишні «варварські» племена, бо землі, власне, римської метрополії на поклади металевих руд були не багаті. Це відзначав ще Георгій Агрікола. У зв'язку з цим римляни вимушені були шукати джерела постачання металами у багатих на рудні поклади європейських провінціях.

На користь припущення про спрямованість збуту продукції Уманського центру (обсяг виробництва заліза, отриманого лише на трьох досліджених майданчиках цього центру, міг задовольнити потреби не менш як 160 господарств за короткий термін) свідчить ряд фактів:

1. Археологічні матеріали дають дуже обмежені дані про розвиток власної металургії заліза в античних центрах Північного Причорномор'я та Криму.

2. Природні умови Північного Причорномор'я дуже несприятливі для розвитку металургії заліза, постачальником якого до степових районів традиційно був лісостеп.

3. Південний Буг являв собою вигідну транспортну артерію, яка могла поєднувати Уманський центр залізодобування з античним ринком Північного Причорномор'я (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983: 67).

4. Концентрація римських монетних скарбів на Уманщині вказує на інтенсивність обмінних зв'язків у римський час (Кропткин, 1961: 86-90).

Отже, сукупність наведених, хоч і посередніх, доказів, на наш погляд, дозволяє припустити, що організація Уманського центру товарного виробництва заліза не була викликана потребами, власне, економічного розвитку племен зарубинецької культури і пов'язана з господарською діяльністю населення Північного Причорномор'я періоду римської окупації. Це, зрозуміло, зовсім не виключає того, що якась частка продукції Уманського центру йшла на задоволення потреб місцевого населення, але підтвердженням нашої точки зору на причини організації Уманського центру чорної металургії є те, що з крахом європейської провінційно-римської системи, ліквідацією усталених торгово-обмінних зв'язків і збуту практично всюди у стародавній Європі припиняють свою діяльність і центри товарного виробництва заліза.

На території Східної Європи у період побутування племен черняхівської культури такі центри вже не функціонують. На території Середньої Європи вони зникають трохи пізніше – десь у IV ст. н. е. Місцеві ж, черняхівські, металурги зовсім відмовляються від використання одноразових ямних горен без шлаковипуску, ефективних, мабуть, лише під час великомасштабного залізодобування, заснованого на певних організаційних засадах (Паньков, 1993: 10). Аналіз пам'ятників чорної металургії, залишених племенами черняхівської культури, вказує на те, що залізодобувне виробництво населення східноєвропейського лісостепу першої чверті I тис. н. е. базувалося на металургійних комплексах першого типу, для яких характерні виробництва «на замовлення» і відсутність поділу між металургією та металообробкою. Складається враження, що рівень розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва у другій чверті I тис. н. е. був нижчим за попередні

часи, тоді як загальний рівень розвитку продуктивних сил черняхівських племен був, безсумнівно, вищим. Ця ситуація вимагає пояснення, яке ми знаходимо у тому, що черняхівське суспільство та його виробництво знаходилося на більш високому ступені соціального розвитку, заснованому на виділенні малої індивідуальної сім'ї і становленні сусідської територіальної общини (Паньков, 1993: 111).

Археологічні дослідження показують безсумнівний зріст обсягів виробництва заліза у другій чверті I тис. н. е. Але цей зріст досягався не організацією великих масштабних центрів залізодобування, які вимагали об'єднання у виробничий колектив декількох індивідуальних родин металургів-ремісників, а влаштуванням залізодобувних майстерень практично на кожному поселенні черняхівської культури. Особливо це простежується на Уманщині, де зафіксовано ряд пам'яток чорної металургії, залишених племенами черняхівської культури. Це пам'ятки у вигляді окремих шматків шлаку, руди, деревного вугілля, розташованих на невеличкій площі, часто неподалік одне від одного.

Місцевий краєзнавець, Г.Ю. Храбан, зазначає, що у селах Гереженівка, Гродзево, Дмитрушки Уманського р-ну на поселеннях черняхівської культури культурний шар містив залізні шлаки (Храбан, 1964: 260). Села Паланка та Піківець – шматки шлаку і криць (Храбан, 1964: 263). Біля с. Ропотуха на черняхівському поселенні знайдено шматки залізного шлаку, а біля с. Фурманка – залізний шлак і залізне тесло (Храбан, 1964: 264), а також шматки кричного заліза (Храбан, 1964: 267). Аналогічні знахідки виявлено біля сіл Собківка (Храбан, 1964: 265-266), Старі Бабани (Храбан, 1964: 266), Ладижинка, Черповоди (Храбан, 1964: 267), Ятранівка (Храбан, 1964: 268). А із поселення, знайденого біля с. Степківка, до Уманського краєзнавчого музею на початку 60-х років потрапила шлакова «чушка» вагою до 30 кг (Храбан, 1964: 265).

Подібні пам'ятки чорної металургії виявлено також у ряді сіл Маньківського р-ну. Це такі села як Дзенгелівка (Храбан, 1962: 17), Добра (Храбан, 1962: 21), Маньківка (Храбан, 1962: 59-60), Молодецьке (Храбан, 1962: 76).

Цілком можливо, що цей зріст обсягів виробництва заліза пояснювався, з одного боку, зростанням власних потреб у залізі та залізних виробках, а з іншого – торгово-обмінною діяльністю між лісостеповими та степовими племенами черняхівської культури.

Вивчення пам'яток стародавньої чорної металургії Уманщини дало можливість дослідникам висвітлити питання організації праці стародавніх металургів. Робота на металургійній площадці Уманського центру здійснювалась в теплу пору року (віддаленість площадок від поселень, відсутність поряд постійних жител). Екстенсивний спосіб виробництва заліза вимагав великих затрат праці. Робочі площадки центру обслуговувались не менше ніж 10 металургами. Колективи, які обслуговували робочі площадки, являли собою не що інше, як велику общину, яка об'єднувала 3-4 індивідуальні сім'ї. В цілому виробничу організацію великої общини уманських металургів

можна уявити таким чином:

а) майстер – голова старшої сім'ї. Він мав функції: визначення строків виходу на сезонне добування заліза, визначення придатності руди до плавлення, вибір місця для будівництва площадки, загальне керівництво по добуванню заліза. Можливо він був виконавцем певних культових обрядів, пов'язаних з виробництвом заліза.

б) підмайстер – голова підлеглої сім'ї. Він здійснював розвідку місць залягання руди; безпосереднє керівництво проведенням сиродутного процесу, працював із сиродутним горном

в) учні – молодші члени сімей. Вони виконували підсобні роботи (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983: 68).

Висновки. Отже, наприкінці I тис. до н. е. – у першій чверті I тис. н. е. на території Уманщини існував центр екстенсивного залізодобування. Виробництво заліза здійснювалося як «на замовлення», так і на ринок. Якщо у першому випадку залізодобування було поєднане не лише з ковальським ремеслом, але й землеробством, то у другому відбувається відокремлення металургії заліза як від ковальського ремесла, так і від інших різновидів господарської діяльності. Характерною рисою розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва наприкінці I тис. до н. е. – першій половині I тис. н. е. було те, що товарне виробництво здійснювалося традиційною великою сімейною общиною – менш розвинутою організацією, тоді як виробництво «на замовлення» здійснювалося більш розвинутою соціальною організацією – індивідуальною сім'єю. Цей парадокс пояснюється, з одного боку, низьким рівнем техніки залізодобування, який не дозволяв впроваджувати товарне виробництво у межах індивідуальної сім'ї, а з другого – недостатньо розвинутими економічними зв'язками між окремими групами населення східноєвропейського лісостепу, що орієнтували виробників на децентралізацію і ведення натурального замкнутого господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Баран, Максимов, Смиленко и др., 1985 – Баран В.Д., Максимов Е.В, Смиленко А.Т и др. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К. : Лыбидь, 1985. 184 с.
- Бідзиля, 1963 – Бідзиля В. І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // *Археологія*. 1963 № 15 С. 125–135.
- Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983 – Бидзиля В.П., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – III в. н. э.). К.: Наукова думка, 1983. 112 с.
- Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996. – Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської русі (друга половина I тис – перша чверть II тис.). Колективна монографія. К., 1996. 192 с.
- Кропоткин В.В., 1961. – Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 135 с.
- Кропоткин, Нахапетян, 1976. – Кропоткин В.В., Нахапетян В.Э. Новый центр железоделательного производства III – IV вв. н. э. в бассейне Южного Буга // *Советская археология*. 1976. № 3. С. 317–324.
- Максимов, 1972. – Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К. : Наукова думка, 1972. 325 с.
- Паньков, 1982 – Паньков С.В. О развитии чёрной металлургии на территории Украины в конце I тыс. до н. э. – первой половины I тыс. н. э. // *Советская археология*. 1982. № 4. С. 201–213.
- Паньков, 1993 – Паньков С.В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.) / АН України Інститут археології. К. : Наукова думка, 1993. 147 с.
- Храбан, 1962 – Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Маньківського р-ну. Щоденник розвідок, 1962 р. (Оригінал за описом Наукового архіву Інституту археології АН України – 1962/18 інв № 3869). // Уманський краєзнавчий

музей. Ф. 2553, Д-1372.

Храбан, 1964 – Храбан Г.Е. Черняховские памятники в Уманском р-не Черкасской обл. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. М. : Изд-во АН СССР, 1964. С. 257–269.

REFERENCES

- Baran, Maksimov, Smilenko i dr., 1985 – Baran V.D., Maksimov Ye.V, Smilenko A.T i dr. Etnokulturnaya karta territorii Ukrainskoi SSR v I tis. n. e. [Ethnocultural map of the territory of the Ukrainian SSR in the 1st millennium AD e.]. K. : Libid, 1985. 184 s. [in Russian].
- Bidzylia, 1963 – Bidzylia V. I. Zalizoplavylni horny seredyiny I tys. n. e. na Pivdennomu Buzi [Iron smelting furnaces of the middle of the 1st millennium BC. e. on Southern Buza] // *Arkheolohiia*. 1963 № 15 S. 125–135. [in Ukrainian].
- Bidzylia, Voznesenskaya, Nedopako, Pankov, 1983 – Bidzylia V.P., Voznesenskaya G.A., Nedopako D.P., Pankov S.V. Istoriya chernoi metallurgii i metalloobrabotki na territorii USSR (III v. do n. e. – III v. n. e.) [History of ferrous metallurgy and metalworking on the territory of the Ukrainian SSR (III century BC - III century AD)]. K.: Naukova dumka, 1983. 112 s. [in Russian].
- Voznesenska, Nedopako, Pankov, 1996. – Voznesenska H.O., Nedopako D.P., Pankov S.V. Chorna metalurhiia ta metalloobrobka naselennia skhidnoievropeiskoho lisostepu za doby rannikh slovian ta Kyivskoi rusi (druha polovyna I tys – persha chvert II tys.) [Ferrous metallurgy and metalworking of the population of the Eastern European forest-steppe during the time of the early Slavs and the Kievan Rus (second half of the 1st millennium – first quarter of the 2nd millennium)]. Kolektyvna monohrafiia. K., 1996. 192 s. [in Ukrainian].
- Kropotkin V.V., 1961. – Kropotkin V. V. Kladi rimskikh monet na territorii SSSR [Hoards of Roman coins on the territory of the USSR]. M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1961. 135 s. [in Russian].
- Kropotkin, Nakhapetyan, 1976. – Kropotkin V.V., Nakhapetyan V.E. Novii tsentr zhelezodelatel'nogo proizvodstva III – IV vv. n. e. v basseine Yuzhnogo Buga [The new center of iron production III – IV centuries. n. e. in the basin of the Southern Bug] // *Sovetskaya arkheologiya*. 1976. № 3. S. 317–324. [in Russian].
- Maksimov, 1972. – Maksimov Ye.V. Srednee Podneprove na rubezhe nashei eri [Middle Dnieper at the turn of our era]. K. : Naukova dumka, 1972. 325 s. [in Russian].
- Pankov, 1982 – Pankov S. V. O razvitii chyornoj metallurgii na territorii Ukraini v kontse I tis. do n. e. – pervoi polovini I tis. n. e. [On the development of ferrous metallurgy on the territory of Ukraine at the end of the 1st millennium BC. e. - the first half of the 1st millennium AD. e.] // *Sovetskaya arkheologiya*. 1982. № 4. S. 201–213. [in Russian].
- Pankov, 1993 – Pankov S. V. Chorna metalurhiia naselennia Ukrainskoho lisostepu (persha polovyna I tys. n. e.) [Ferrous metallurgy of the population of the Ukrainian forest-steppe (first half of the 1st millennium CE)] / AN Ukrainy Instytut arkheolohii. K. : Naukova dumka, 1993. 147 s. [in Ukrainian].
- Khraban, 1962 – Khraban H.Iu. Arkheolohichni pamiatky Mankivskoho r-nu. Shchodennyk rozvidok, 1962 r. [Archaeological sights of the Mankiv district. Intelligence diary, 1962] (Oryhinal za opysom Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii AN Ukrainy – 1962/18 inv № 3869). // *Umanskyi kraєznavchyi muzei*. F. 2553, D-1372. [in Ukrainian].
- Khraban, 1964 – Khraban G. E. Chernyakhovskie pamyatniki v Umanskom r-ne Cherkasskoi obl. [Chernyakhovsky monuments in the Umansky district of the Cherkasy region] // *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*. M. : Izd-vo AN SSSR, 1964. S. 257–269. [in Russian].

УДК [908+069+904](477.46)(092)Біл
DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269872

Ольга ЛІСОВСЬКА,
orcid.org/0000-0002-6290-7869
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
lisovskaolya@ukr.net

Ольга СКУС,
orcid.org/0000-0001-5063-451X
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
solhav2018@gmail.com

КРАЄЗНАВЧА, МУЗЕЙНИЦЬКА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ БІЛЯШІВСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню життя та діяльності М. Ф. Біляшівського. Відновлено і уточнено основні періоди біографії знаного археолога, музеєзнавця, краєзнавця, етнографа, члена Центральної Ради, голови комітету охорони пам'яток старовини Генерального секретарства (міністерства) освіти УНР. Автори розповідають про внесок вченого в організацію вітчизняних місцевих музейних установ наприкінці XIX — на початку XX ст. у контексті становлення української школи музестворення. Особливу увагу приділено пам'яткоохоронній діяльності вченого.

Як висновок, вказано, що протягом всього життя М. Біляшівський займався пам'яткоохоронною справою, ґрунтовним вивченням археологічних та етнографічних багатств України. Результатом його багаторічної роботи стали науково цінні праці, що дають можливість глибше вивчити як історію окремих регіонів, так і України, в цілому. М. Ф. Біляшівський є яскравим прикладом представника наукової інтелігенції кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: М. Ф. Біляшівський, пам'ятки, музей, краєзнавство, старожитності.

Olga LISOVSKA,
PhD. (History), assistant professor of History of Ukraine Chair
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
lisovskaolya@ukr.net

Olga SKUS,
orcid.org/0000-0001-5063-451X
Ph.D. (History), assistant professor of History of Ukraine Chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
(Uman, Ukraine)
solhav2018@gmail.com

MYKOLA BILIASHIVSKYI'S LOCAL STUDIES, MUSEUM AND MONUMENT PROTECTION ACTIVITIES

The article is dedicated to the study of the main milestones in the life and activities of Mykola Biliashivskiy who was a Ukrainian outstanding personality, true patriot and well-known researcher in the 19th - early 20th century. Mykola Fedotovych Biliashivskiy was also a local historian, archaeologist, ethnographer, art critic, and a person who admired and could comprehend the Ukrainian people, who devoted his life to his beloved work. Mykola Biliashivskiy

was one of the first domestic scientists who initiated the scientific study of Ukrainian folk art.

Having constant interest in the museums' functioning in Naddniprianska Ukraine region, M. Biliashivskiy expressed his methodological considerations in numerous materials on museum work. They were as following: aims and functions of regional museums; their monument protection tasks; principles of exposition construction; the need to revitalize educational activities; systematic visits of museum institutions by the population etc.

Mykola Biliashivskiy's scientific work and research in addition to museum affairs was connected with monument protection as he participated in the systematization of ancient monuments on the territory of Ukraine and was one of the founders of Kyiv Society for the Protection of Ancient Monuments and Arts, which worked on the territory of Ukraine, in some regions of modern Moldova and Bilorusia.

While studying and preserving monuments, Mykola Biliashivskiy paid special attention to local history museums. His scientific interests dealt with activities of all similar museums or museum departments in Naddniprianska Ukraine. In various periodicals he systematically published detailed information about archaeological excavations and expeditions carried out at the initiative and with the participation of these institutions, about replenishment of their funds, the role of museum collections and individual exhibits in the preparation and successful organization of all-Russian archaeological congresses.

During M. Biliashivskiy's life more than seventy scientific works were published, as well as about 300 brief articles and reports in such journals as «Kyivska Starovyna» (and in its annual supplement «Archaeological Chronicle», founded by M. Biliashivskiy), «Literary and Scientific Bulletin», «Stiaivo», «Nova Rada», English «Studio» (article «People's creativity in Ukraine», London, 1912).

His son Mykola Mykolaiovych Biliashivskiy transferred the scientist's personal archival fund to V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine on 10 May, 1962. The archive documents included biographical materials, scientific studies, official and private correspondence. The scientist's contribution to the development of art history, local history, archaeology, and Ukrainian ethnography was significant. Mykola Biliashivskiy did enormous monument preservation work and had an undeniable authority among museum workers.

Key words: Mykola Biliashivskiy, monument, museum, local history, antiquities.

Постановка проблеми. З проголошенням незалежності України прослідковується зростання інтересу держави до питань краєзнавчої, пам'яткоохоронної та музейницької діяльності. Це, насамперед, передбачає врахування багатого досвіду науковців попередніх поколінь. Особливе місце серед когорти таких людей займає уродженець м. Умань - Микола Федотович Біляшівський. Величезний внесок Миколи Біляшівського в розвиток історичної науки був незаслужено забутий і неоцінений радянською владою. Про його досягнення замовчували, а ім'я намагалися забути.

Аналіз досліджень За радянської влади діяльність М. Ф. Біляшівського майже не потрапляла у поле зору дослідників. З'являлись лише публікації окремих авторів про життя та діяльність вченого (Іщенко, 1967), (Бахмат, 1967). З проголошенням незалежності України розпочався новий етап у вивченні життя цього діяча, опрацювання його наукової спадщини та з'ясування внеску у розвиток науки. Так, у 1991 році публікації Т. Григорєвої «Будівничий української культури (М. Ф. Біляшівський)» (Григор'єва, 1991) та К. Мощенка «З спогадів про М. Ф. Біляшівського» (Мощенко, 1991) зайняли почесне місце в праці «Репресоване краєзнавство 20–30 рр.».

У 1999 році в «Київській старовині» з'являється друком стаття С. Кілієвич «Біляшівський – перший директор Національного музею історії України», де автор на широкій джерельній базі висвітлює основні віхи життя науковця та зупиняється на його музейній діяльності (Кілієвич, 1999). Такого ж плану дослідження можемо знайти в «Українському історичному журналі», опубліковане в 2008 році під авторством О. Попельницької (Попельницька, 2008).

Спогади Михайла Грушевського про академіка Біляшівського були опубліковані «Історичному календарі» в 2001 році (Грушевський, 2001).

Узагальнену інформацію про життєвий і творчий шлях М. Біляшівського подало багатотомне енциклопедичне видання Інституту історії України НАН України (Горбик, Піскова, 2003).

В 2005 році підсумком дослідження життя та діяльності Миколи Біляшівського став захист дисертаційного дослідження Л. Дідух на тему «Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.)» (Дідух, 2005), де авторка зупинилася не лише на громадсько-політичній діяльності науковця, але й в окремих розділах роботи окреслила його археологічну, пам'яткоохоронну та етнографічну діяльність.

Змістовну інформацію про персональний життєпис Миколи Федотовича Біляшівського можна знайти в статті під спільним авторством Затилюк Я. та Осташевської Ю., опублікованої в 2019 році (Затилюк, Осташевська, 2019).

Окремі відомості про внесок М. Біляшівського в музейну, етнографічну, краєзнавчу та пам'яткоохоронну справи в Україні можемо знайти в статтях Т. Щербань (Щербань, 2009), М. Борщ (Борщ, 2013), Л. Федорової (Федорова, 2013), І. Опацького (Опацький, 2020).

Мета статті. Автори поставили собі за мету висвітлити основні віхи життя Миколи Біляшівського, зупинившись на його краєзнавчій, музейницькій та пам'яткоохоронній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Микола Біляшівський народився 24 жовтня 1867 року в м. Умань Уманського повіту Київської губернії в родині священика. Родина Біляшівських проживала в Умані, коли померла дружина Марина Тимофіївна, батько із трьома дітьми переїхав до Києва. Справою батька Микола не зацікавився, його більше цікавила наука, зокрема історія. З 1868 р. починається руйнування цілковитої замкненості духовної верстви, а з 1869 р. діти священнослужителів уже не вважалися належними до духовного стану і могли вільно обирати улюблений вид занять. Це дало змогу М. Біляшівському поринути в улюблену справу.

Навчався Микола Федотович у 2-ій Київській гімназії, де і познайомився з В. П. Науменком (майбутнім головним редактором «Київської старовини») та М. І. Петровим (директором Церковно-археологічного музею на Подолі, майбутнім академіком), професорами В. Б. Антоновичем та А. В. Праховим.

У час національного піднесення та бурхливого розвитку науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. сформувався відповідний світогляд майбутнього науковця та його громадянська позиція. Микола Біляшівський почав цікавитись, окрім історії та філософії, археологією, нумізматиною та архівною справою, фольклористикою, етнографією, мистецтвознавством, музейництвом. Кожну розпочату роботу Микола Федотович доводив до кінця, незважаючи ні на які труднощі. З 1886 р. М. Біляшівський розпочав археологічні розкопки. Особливо результативними були розкопки літописного міста Родні на Княжій горі неподалік Канева, яку академік Б. Рибаків назвав «скарбницею давньоруських ремісничих виробів». З 1888 р. М. Біляшівський став редактором та автором провідного органу українського краєзнавства – журналу «Київська старовина».

Закінчивши гімназію, Біляшівський вступив на юридичний факультет

Київського університету св. Володимира, який закінчив у 1891 р. Але диплом юриста він отримав згодом в Новоросійському університеті. Микола Федотович не зупинявся на досягнутому, він систематично слухав лекції із загальної та східноєвропейської археології професора В. Б. Антоновича, а також з античного мистецтва А. В. Прахова (Дідух, 2002: 8).

У 1894-1897 рр. Біляшівський мешкав у Польщі, де обіймав посаду завідувача архіву фінансового управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті (Ковалевська, 2008: 119). Перебуваючи на цій посаді, він займався впорядкуванням документальних колекцій архіву, а також планував друкування джерел з історії України. Тоді ж він познайомився з М. С. Грушевським і допомагав йому в підготовці до друку перших двох томів люстраційних описів королівщин фундаментальної серії «Джерела до історії України-Руси» (Дідух, 2005: 8).

Ще в 90-х роках XIX століття Микола Федотович став фундатором першого історико-краєзнавчого музею Волині. Праця Біляшівського в Городецькому музеї була неоціненною (музей розташований в маєтку Ф. Р. Штейнгеля в с. Городок, біля Рівного), а тереном його роботи стали обшири теперішніх Житомирської, Рівненської та Волинської областей. Роботу в музеї Біляшівський чітко розпланував та виконував, ураховуючи найновіші тенденції історичної науки.

У 1902 р. науковця призначили директором Київського міського художньо-промислового і наукового музею, активну участь у заснуванні якого він брав (Дідух, 2002: 66). Усю свою попередньо набуту практику музеєбудівництва Микола Федотович переніс у музей. М. Ф. Біляшівський був членом Історичного товариства Нестора-літописця та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, яке почало функціонувати з 1872 р. (Венгерська, 2011: 17). У 1904 р. він став членом Львівського наукового Товариства імені Шевченка і постійним автором у його виданнях (Попельницька, 2008: 103).

Через посередництво губернських статистичних комітетів ще в 1834 році виникла ідея залучення приходських священиків до вивчення пам'яток старовини на підтвердження статусу руськості краю. Важливим інструментом «вписування територій» стало засноване у 1845 р. Імператорське Російське географічне товариство. Однак діяльність товариства не мала широкої географії. За відсутністю розгалуженої мережі суто наукових організацій та необхідності збереження орієнтації на імперську уварівську ідеологему, в якій православ'ю належала помітна роль, фактично в усіх губерніях були створені церковно-археологічні товариства. Відповідно до запропонованої програми об'єктами обов'язкового вивчення мали бути: приход, храм, церковний причт, прихожани, церковно-приходські заклади. Багато уваги приділялось описуванню храмів: їх внутрішнього та зовнішнього вигляду, іконам, храмовим бібліотекам та архівам. Описувалися залишки стародавніх церков, монастирів і т.д. На членів товариства покладалися функції пошуку, обліку, опису усіх цінностей та раритетів. Більшість із залучених до цієї роботи були місцевими священиками (Венгерська, 2011: 17-18). Тож робота Біляшівського у цій сфері

свідчить про його розуміння необхідності збереження матеріальної культури та національної пам'яті.

Микола Федотович Біляшівський з 1899 р. до 1905 р. уклав та видав за власні кошти «Археологическую летопись Южной России» – перший в Україні спеціалізований часопис, який позитивно вплинув на розвиток історичних досліджень, згуртування наукових кадрів (Григор'єва, 1991: 21-24). Зі спогадів учня М. Ф. Біляшівського К. В. Мощенка відомо, що, дбаючи про українську справу та українську науку, Біляшівський замасковано зумів залучити до співробітництва в музеї людей найрізноманітніших кіл, – як прихильних до української справи, так навіть і ворожих, але таких, що мали у своїх руках значні матеріальні засоби та впливи (Мощенко, 1991: 25).

Будучи зайнятою людиною, М. Ф. Біляшівський далеко стояв від справ політичних. Проте робота в часописі «Киевская старина», навколо якого зосереджувалась наукова інтелігенція не дозволяла Миколі Федотовичу стояти осторонь від політичних справ. Так, у 1906 р. М. Ф. Біляшівського було обрано до I Державної Думи від Київщини. З цього часу Микола Федотович розпочав активну політичну діяльність, яка змусила залишити на певний час роботу в музеї. У Державній Думі Біляшівський обстоював тодішню програму-мінімум розвитку українства: питання впровадження української школи, суду, автономії України, тобто політичних та національних свобод. Виборці писали до висуванця: «Високоповажний Миколо Федотовичу! До Вас, нашого заступника й оборонця в Державній думі, звертаємось та просимо Вас: міцно стійте за нас та здобуйте для нас і всього нашого люду землю і волю, бороніть усіх покритвджених, вимагайте амністії борцям за правду й волю, вимагайте автономії України, щоб на нашій землі була знову, як колись, за пращів наших, своя сила, своя воля і правда святая. Нехай на нашій обезславленій землі згине...рабство навіки, нехай згине сваволя... Пошли, Боже, Вам сили справдити наші оці святі жадання, а коли Вам сили не стане, то ми Вам своєї додамо» (Іщенко, 1967: 4).

Коли українськими депутатами Державної Думи було створено окрему фракцію – українську парламентську громаду – Біляшівський посів одне із чільних місць. Спочатку був секретарем перших організаційних зборів, а згодом – членом президії громади. Громада готувала декларацію, яку мали бути оголосити з думської трибуни. Нею передбачалося: здобуття національно-територіальної автономії України з подальшим створенням крайового вищого законодавчого органу – сейму; врегулювання прав меншин на території України з дозволом використання рідної мови; визнання української мови із збереженням за російською мовою статусу загальнодержавної; недоторканність кордонів. Але задумам громади не судилося здійснитися: у липні 1906 року I Державну Думу розпустили. Біляшівський продовжив свою роботу, і після розпуску I Державної Думи, став співробітником газети «Рідна справа – думські вісті», яка була органом громади II Думи. Після поразки російської революції 1905–1907 рр. Микола Федотович повернувся до Києва, де продовжив свою музейну справу, але не тільки в Києві, а по всій імперії.

Науково-дослідницька робота М. Ф. Біляшівського в довоєнний період

була пов'язана, окрім музейної справи, з пам'яткоохоронною: він бере участь у систематизації зводів пам'яток старовини на території України, у 1910 р. стає одним із засновником Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв, чия діяльність поширювалася на всю Україну, деякі регіони сучасної Молдови, Білорусії (Дідух, 2002: 68). В Статуті товариства зазначалося, що воно буде проводити наукові дослідження і реєстрацію нерухомих пам'яток, порушувати перед урядовими установами клопотання про вжиття заходів щодо їх відновлення й охорони, споряджати археологічні та археографічні експедиції для огляду, збирання і вивчення об'єктів старовини (ЦДІАК України. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 1. 291 арк. Арк. 5). Незважаючи на відносно короткий період діяльності, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва змогло провести значну роботу з дослідження і збереження багатьох історичних та мистецьких старожитностей України. Члени товариства виявили чимало давніх писемних документів, розробили конкретну програму організації археологічних розкопок, яку почали втілювати в життя, провели значну роботу з реставрації низки архітектурних пам'яток, ін. Налагодилися тісні контакти з місцевими краєзнавчими організаціями, зокрема, Товариством дослідників Волині, Братством імені князів Острозьких, Холмським церковно-археологічним музеєм при місцевому Свято-Богородицькому православному церковному братстві. Власним подвижництвом київським науковцям при підтримці краєзнавців усієї Наддніпрянщини на початку другого десятиріччя ХХ ст. вдалося врятувати для нинішніх і наступних поколінь немало пам'яток, які є невіддільною часткою безцінної духовної спадщини української нації.

У вивченні та збереженні пам'яток М. Біляшівський вагоме місце відводив музейним закладам історико-краєзнавчого спрямування. Предметом уваги дослідника була діяльність практично всіх аналогічних музеїв чи музейних відділів Наддніпрянської України. На сторінках періодики він систематично подавав детальну інформацію про археологічні розкопки та експедиції, що проводилися з ініціативи й за участю цих закладів, поповнення їх фондів, роль колекцій музеїв і окремих експонатів у підготовці та успішному проведенні загальноросійських археологічних з'їздів. Зокрема, прикладом у справі збереження цінних зразків іконопису, церковного начиння, рукописів та інших пам'яток М. Біляшівський вважав роботу Волинського єпархіального давньосховища та Волинського церковно-археологічного товариства, яке опікувалося цим музеєм. Вчений не обминав увагою й музеї православних церковних братств Волині (Гаврилюк, 2020: 241).

Він постійно цікавився також станом справ у церковно-археологічному музеї Холмського Свято-Богородицького православного церковного братства. Неодноразово аналізуючи роботу музею, вказуючи на її слабкі сторони, вчений висловлював низку порад і побажань, спрямованих на активізацію діяльності закладу. Так, дослідник радив не покладати надії лише на подарунки й інші види пожертвувань, а проводити самостійні пошукові експедиції для виявлення пам'яток і поповнення ними музейної колекції. Виявляючи постійне зацікавлення роботою музеїв Наддніпрянщини, М. Біляшівський у численних матеріалах щодо їх діяльності висловлював також міркування методологічного

характеру: про спрямованість роботи та функції регіональних музеїв, зокрема, їх пам'яткоохоронні завдання, принципи побудови експозиції, необхідність поживлення просвітницької діяльності, налагодження систематичного відвідування музейних закладів населенням тощо.

Перша світова війна знову змусила вченого відкласти свої звичні справи, він був мобілізований до діючої армії. Його та Д. Щербаківського було призначено уповноваженими Російської академії наук, що мали займатися питаннями охорони та збереження пам'яток культури на території Галичини.

На початку Першої світової війни задля допомоги постраждалим воїнам і місцевому населенню були створені дві могутні спілки – Союз земств та Союз міст. В Україні Союз міст із 1915 р. очолив барон Ф. Штейнгель, з яким М. Біляшівський мав давні дружні стосунки. Завдяки наполегливості барона на посади уповноважених Союзу міст були призначені особи українського походження. Так, 15 березня 1916 р. М. Біляшівський став дійсним членом Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам. Як член цього Комітету М. Біляшівський перебував на території Галичини та Буковини майже до 1917 р. Його завдання полягало в тому, щоб надати допомоги місцевому населенню, яке постраждало від воєнних дій, піклуватися про покращення умов функціонування санітарної служби, про організацію тимчасових пунктів харчування, а також збирати та облікувати пам'ятки історії та культури цього регіону. Саме врятовані в цей час М. Біляшівським і Д. Щербаківським предмети церковно-культурного вжитку та народного мистецтва потрапили до Київського міського музею.

У 1917 році за активною участю М. Біляшівського була організована виставка «Народне мистецтво Буковини та Галичини», куди увійшли вищезгадані експонати. Результатом виставки став каталог 1917 р. та невелика збірка спогадів членів відділу допомоги населенню Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського союзу (1919 р.). В обох виданнях Біляшівський писав у передмовах, що практичне завдання, яке ставили перед собою згадані вище союзи, – надання допомоги мирному населенню, яке постраждало під час війни, обернулося не тільки унікальною можливістю наблизитися до народу, а й відновити працю, тісно пов'язану з мистецтвом (на західних землях – майстерні з пошиття білизни, ремонту одягу та художньо-промислові). Окрім стаціонарних майстерень, членами Союзу були організовані роздавальні пункти. У цих пунктах організаційну роботу виконували дружини місцевих священиків, черниці, вчителі. Загальне керівництво майстернями було доручено мистецтвознавцям, серед яких був і виходець з родини сільського священика М. Біляшівський (Ковалевська, 2008: 120-121).

У 1917–1923 рр. основна діяльність М. Ф. Біляшівського зосереджувалася на розбудові нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної справи. У 1917 р. він перший комісар з охорони святинь Києва, обраний Радою громадських організацій; 1918 р. – автор першого закону Української республіки про охорону пам'яток історії, культури і мистецтва, а вже з 1919 р. – член Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток мистецтв та старовини. Крім того, він долучився до створення Української Академії мистецтв, Київського

археологічного інституту тощо. У 1919 році М. Ф. Біляшівського обрано дійсним членом Української Академії наук, він очолив кафедру археології в історично-філологічному відділі та Комісію для складання археологічної карти України, а також був членом Етнографічної комісії та Всеукраїнського Археологічного комітету. М. Ф. Біляшівський – великий шанувальник українського народного мистецтва, один із перших вітчизняних учених, який започаткував його наукове вивчення (Щербань, 2009: 48).

Помер М. Ф. Біляшівський 21 квітня 1926 року. Похований, згідно із заповітом, на Княжій горі біля Канева. Але його смерть не обірвала успішної діяльності музею (Дідух, 2005: 8).

За життя М. Біляшівського вийшло друком понад 70 його наукових праць і статей, а також близько 300 заміток і повідомлень у часописі «Київська старовина» (та заснованому ним же щорічному додатку до нього, «Археологічному літопису»), часописах «Літературно-науковий вісник», «Сяйво», «Нова Рада», англomовному «Студію» (стаття «Народна творчість України», Лондон, 1912 р.).

Особовий архівний фонд ученого переданий до рукописного підрозділу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 10 травня 1962 року його сином, Миколою Миколайовичем Біляшівським. Серед документів архіву – біографічні матеріали, наукові студії, офіційне та приватне листування.

Висновки. Микола Федотович Біляшівський був однією з найбільш видатних постатей на науковій, культурній та громадській ниві України кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття. Вагомим був внесок ученого в розвиток мистецтвознавства, історії, краєзнавства, археології, етнографії в Україні. М. Ф. Біляшівський проводив величезну пам'яткоохоронну роботу, мав незаперечний авторитет серед музейників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бахмат, 1967 – Бахмат К. 100 років з дня народження відомого археолога та етнографа М.Ф. Біляшівського // *Український історичний журнал*. 1967. № 10. С. 112-113.
- Борщ, 2013 - Борщ М. І. М. Ф. Біляшівський – український етнограф, мистецтвознавець, академік АН України // *З вершин славетних черкашан*. Черкаси, 2013. С. 242–248.
- Венгерська, 2011 - Венгерська В. *Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії // Інтелігенція та влада : громадсько-політичний науковий збірник*. Одеса : Астропрінт, 2011. Вип. 22. С. 14–22.
- Гаврилюк, 2020 - Гаврилюк С. Микола Біляшівський – теоретик пам'яткоохоронної і музейної справи // *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 29. Том 5. 2020. С.237-243.
- Горбик, Піскова, 2003 - Горбик В., Піскова Е. Біляшівський Микола Федотович // *Енциклопедія історії України*. Т І: А–В / Редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 295.
- Григор'єва, 1991 - Григор'єва Т. Ф. Будівничий української культури (М. Ф. Біляшівський) // *Репресоване краєзнавство 20–30 рр. / [передм. П. Т. Тронька]; худож. Л. І. Корінь; Ін-т історії України. Всеукр. спілка краєзнавців. М-во культури України. К. : Хмельниц, ред.-видав. від., 1991. 492 с.; іл.*
- Грушевський, 2001 - Грушевський М. Пам'яті академіка Миколи Біляшівського // *Історичний календар 2001*. Київ, 2001. С. 208–211.
- Дідух, 2002 - Дідух Л. В. Суспільно-політична діяльність М. Ф. Біляшівського на початку ХХ ст. // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. К., 2002. Т. 20 : Історичні науки. Ч. 1. С. 66–70.
- Дідух, 2005 - Дідух Л. В. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступення канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 17 с.
- Затилук, Остапівська, 2019 - Затилук Я., Остапівська Ю. Академік Микола Федотович Біляшівський та його

- персональний життєпис: публікація джерела і перспективи дослідження // *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць* / Відп. ред. Б. К. Патриляк. Вип. 4. Київ, 2019. С. 390-410.
- Іщенко, 1967 - Іщенко М. Володар Княжої гори // *Літературна Україна*. 1967. 14 листоп. С. 4.
- Кілієвич, 1999 - Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 80–86.
- Ковалевська, 2008 - Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни // *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 119–128.
- Мощенко, 1991 - Мощенко К. В. З спогадів про М. Ф. Біляшівського // *Репресоване краєзнавство 20–30 рр.* / [передм. П. Т. Тронька]; худож. Л. І. Корінь; Ін-т історії України. Всеукр. спілка краєзнавців. М-во культури України. К.: Хмельниц. ред.-видавн. від., 1991. 492 с.; іл.
- Наумова, 2007 - Наумова Н. Микола Федотович Біляшівський // *Чумацький шлях*. 2007. № 5. С. 12–15.
- Опацький, 2020 – Опацький І. Етнографічні дослідження Миколи Біляшівського на Черкащині // *Уманська старовина*. 2020. №7. С. 93-99.
- Попельницька, 2008 - Попельницька О. О. М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 2, (№ 479). 240 с.
- Федорова, 2013 - Федорова Л. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Відп. Ред С. І. Кот; Інститут історії України НАН України. Київ, 2013. 373 с.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України.
- Щербань, 2009 - Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їх внесок у науку, освіту, культуру // *Вісник НАН України*. 2009. № 11. С. 45–55.

REFERENCES

- Bakhmat, 1967 – Bakhmat K. 100 rokov z dnia narodzhennia vidomoho arkheoloha ta etnografa M.F. Biliashivskoho [100th anniversary of the famous archaeologist and ethnographer M. F. Biliashivskiy] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1967. № 10. S. 112-113 [in Ukrainian].
- Borshch, 2013 - Borshch M. I. M. F. Biliashivskiy – ukrainskyi etnograf, mystetstvoznavec, akademik AN Ukrainy [M. F. Biliashivskiy is a Ukrainian ethnographer, art critic, academician of the Academy of Sciences of Ukraine] // *Z vershyn slavetnykh cherkashchan*. Cherkasy. 2013. S. 242–248 [in Ukrainian].
- Venherska, 2011 - Venherska V. Tserkovno-arkheolohichni ta yeparkhialni tovarystva Pravoberezhnoi Ukrainy v konstruiuvanni zakhidnykh okolyts Rosiiskoi imperii [Ecclesiastical, archaeological and diocesan societies on the territory of Right Bank Ukraine in the construction of the western outskirts of the Russian Empire] // *Intelihentsiia ta vlada : hromadsko-politychni naukovyi zbirnyk*. Odesa : Astroprint, 2011. Vyp. 22. S. 14–22 [in Ukrainian].
- Havryliuk, 2020 - Havryliuk S. Mykola Biliashivskiy – teoretik pamiatkookhoronnoi i muzeinoi spravy [Mykola Biliashivskiy is a theoretician of monument preservation and museum affairs] // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp 29. Tom 5. 2020. S.237-243 [in Ukrainian].
- Horbyk, Piskova, 2003 - Horbyk V., Piskova E. Biliashivskiy Mykola Fedotovych [Biliashivskiy Mykola Fedotovych] // *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T I: A–V / Redkol.: V. A. Smolii ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 2003. S. 295 [in Ukrainian].
- Hryhorieva, 1991 - Hryhorieva T. F. Budiynychi ukrainskoi kultury (M. F. Biliashivskiy) [The Ukrainian culture developer (M. F. Biliashivskiy)] // *Represovane kraieznavstvo 20–30 rr.* / [peredm. P. T. Tronka]; khudozh. L. I. Korin; In-t istorii Ukrainy. Vseukr. spilka kraieznavtsiv. M-vo kultury Ukrainy. K.: Khmelnyts. red.-vydav. vid., 1991. 492 s.; il. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, 2001 - Hrushevskiy M. Pamiati akademika Mykoly Biliashivskoho [In memory of academician Mykola Biliashivskiy] // *Istorychnyi kalendar* 2001. Kyiv, 2001. S. 208–211 [in Ukrainian].
- Didukh, 2002 - Didukh L. V. Suspilno-politychna diialnist M. F. Biliashivskoho na pochatku KhKh st. [Mykola Biliashivskiy's social and political activities at the beginning of the 20th century] // *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. K., 2002. T. 20 : Istorychni nauky. Ch. 1. S. 66–70 [in Ukrainian].
- Didukh, 2005 - Didukh L. V. Akademik M. F. Biliashivskiy u naukovomu, kulturnomu ta hromadskomu zhytti Ukrainy (kinets KhIKh – persha chvert KhKh st.) : avtoref. dys. na zdob. nauk. stupennia kand. ist. nauk : 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» [Academician M. F. Bilyashivsky in the scientific, cultural and public life of Ukraine (end of XIX - first quarter of XX century)]. K., 2005. 17 s. [in Ukrainian].
- Zatyliuk, Ostashevska, 2019 - Zatyliuk Ya., Ostashevska Yu. Akademik Mykola Fedotovych Biliashivskiy ta yoho personalnyi zhyttiepys: publikatsiia dzherela i perspektyvy doslidzhennia [Academician Mykola Fedotovych Bilyashivsky and his personal biography: publication of the source and prospects of the research] // *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats* / Vidp. red. B. K. Patryliak. Vyp. 4. Kyiv, 2019. S. 390-410 [in Ukrainian].
- Ishchenko, 1967 - Ishchenko M. Volodar Kniashoi hory [Lord of the Prince's Mountain] // *Literaturna Ukraina*. 1967. 14 lystop. S. 4 [in Ukrainian].
- Kiliievych, 1999 - Kiliievych S. Akademik M. F. Biliashivskiy – pershyi dyrektor Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Academician M. F. Biliashivskiy - the first director of the National Museum of the History of Ukraine] // *Kyivska starovyna*. 1999. № 4. S. 80–86 [in Ukrainian].
- Kovalevska, 2008 - Kovalevska O. O. Diialnist Mykoly Biliashivskoho v roky Pershoi svitovoi viiny [Mykola Biliashivskiy's activities during the First World War] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. № 2. S. 119–128 [in

Ukrainian].

Moshenko, 1991 - Moshchenko K. V. Z spohadiv pro M. F. Biliashivskoho [From Mykola Biliashivskiy's memories] // *Represovane kraieznavstvo 20–30 rr.* / [peredm. P. T. Tronka]; khudozh. L. I. Korin; In-t istorii Ukrainy. Vseukr. spilka kraieznavstv. M-vo kultury Ukrainy. K.: Khmelnyts. red.-vydavn. vid., 1991. 492 s.; il. [in Ukrainian].

Naumova, 2007 - Naumova N. Mykola Fedotovych Biliashivskiy [Mykola Fedotovych Biliashivskiy] // *Chumatskyi shliakh*. 2007. № 5. S. 12–15 [in Ukrainian].

Opatskyi, 2020 – Opatskyi I. Etnohrafichni doslidzhennia Mykoly Biliashivskoho na Cherkashchyni [Mykola Biliashivskiy's ethnographic studies in Cherkasy region] // *Umanska starovyna*. 2020. №7. S. 93–99 [in Ukrainian].

Popelnytska, 2008 - Popelnytska O. O. M. F. Biliashivskiy – pershyi dyrektor Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Academician M. F. Biliashivskiy - the first director of the National Museum of the History of Ukraine] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. Vyp. 2, (№ 479). 240 s. [in Ukrainian].

Fedorova, 2013 - Fedorova L. Z istorii pamiatkookhoronnoi ta muzeinoi spravy u Naddniprianskii Ukraini. 1870–1910-i rr. [From the history of monument preservation and museum affairs in Naddniprianska Ukraine. 1870–1910s.] / Vidp. Red S. I. Kot; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv, 2013. 373 s. [in Ukrainian].

TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine] [in Ukrainian].

Shcherban, 2009 - Shcherban T. Mystetstvoznavtsi Ukrainskoho naukovoho tovarystva ta yikh vnesok u nauku, osvitu, kulturu [Art historians of the Ukrainian Scientific Society and their contribution to science, education, and culture] // *Visnyk NAN Ukrainy*. 2009. № 11. S. 45–55 [in Ukrainian].

УДК 281.95:271 (477.83) «1908»

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269876

Юрій СТЕЦИК,

orcid.org/0000-0003-1795-687X

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та правознавства

Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка

(Україна, Дрогобич)

stetsyk_u_o@ukr.net

Богдан ПАНЬКІВ,

orcid.org/0000-0001-6840-8318

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,

факультет історії, педагогіки та психології

Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка

(Україна, Дрогобич)

pankivbogdan0901@gmail.com

БРОНИЦЬКА ПАРАФІЯ В ОПИСАХ ДЕКАНАЛЬНОГО ВІЗИТАТОРА ТА ПАРОХА 1908 р.

У статті розглянуто інформаційний потенціал деканальної візитації 1908 р. та статистично-описові повідомлення параха, які увійшли до шематизму Перемишльської греко-католицької єпархії за 1908 р. Співставлення цих повідомлень дозволяє розкрити різні аспекти функціонування «парафіальної цивілізації» на прикладі окремо взятого села Бронниця. Незважаючи на умови бездержавності місцевій українській громаді вдалося самоорганізуватися та побудувати два парафіяльні храми, які стали не тільки локальними духовними осередками, але й центрами культурно-просвітницького та громадського життя парафіяльної людності. Адже при храмах утворюється цілий ряд мирянських релігійних інституцій: церковне братство, братство тверезості. Поруч із храмом функціонує школа, яка провадить християнське виховання учнівської молоді. Місцевий парох посідає статус державного службовця: при храмі створена парафіяльна канцелярія, де провадяться метричні книги (хрещення, шлюбу, смерті).

До обслуговування парафіяльних храмів залучаються не тільки парох і дяк, але й миряни, які виконують обов'язки провізорів, паламарів та церковних братчиків. Для духовної просвіти парафіян місцевий священноієрей комплектував при храмі парафіяльну бібліотеку. Місцевий парох перед призначенням на бронницьку парафію отримав відповідну богословську освіту та пройшов добру душпастирську практику по

різних парафіяльних осередках Перемишльської греко-католицької єпархії. Відповідно до повідомлень деканального візитатора релігійне життя на парафії відзначалося певними здобутками. Поміж парохом та парафіяльною людністю діяло взаєморозуміння і жодна із сторін не висловила своїх претензій один до одного. Навпаки парафіяни, які емігрували до Америки, не втрачали свого духовного зв'язку із рідною парафією, де вони отримали церковні таїнства хрещення та шлюбу, оскільки щедро жертвували із своїх заробітків кошти на ремонт та розбудову місцевих святинь.

Представлено огляд новітніх краєзнавчих праць, які відзначаються загальною фрагментарністю щодо розкриття історичного минулого діючих парафіяльних храмів. Віднайдено та запроваджено до наукового обігу протокол деканальної візитації за 1908 р., який доповнено статистично-описовим повідомленням місцевого пароха, яке увійшло до шематизму Перемишльської греко-католицької єпархії за цей же рік. Встановлено час, місце та авторство укладення протоколу візитації. Реконструйовано загальні біографічні відомості про місцевого парафіяльного отця Мирона Чирнявського. Подано загальну характеристику його душпастирської та адміністративної праці у візях деканального комісара. Встановлено загальну та похрамову чисельність парафіяльної людності. Визначено представників інших віровизнань, які проживали на території парафії, однак через малочисельність не спромоглися побудувати власних сакральних об'єктів. Встановлено дати побудови парафіяльних храмів. Окреслено розміри церковних земельодінь та прибутки від них. Визначено джерела фінансування пароха та дяка. З'ясовано постать світського патрона та його роль у розвитку парафії. Окреслено внесок місцевих трудових емігрантів у розбудову парафіяльних храмів. З'ясовано роль церковнослужителів у функціонуванні місцевої школи. Окреслено перспективи подальших джерельних пошуків.

Ключові слова: візитація, декан, опис, парох, церква.

Yuriy STETSYK,

orcid.org/0000-0003-1795-687X

PhD hab. (History),

Professor of the Department History of Ukraine and law
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Ukraine, Drohobych)

stetsyk_u_o@ukr.net

Bogdan PANKIV,

orcid.org/0000-0001-6840-8318

applicant of the second (magister's) level of higher education,

Faculty of History, Pedagogy and Psychology

of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Ukraine, Drohobych)

pankivbogdan0901@gmail.com

BRONYTSKA PARISH IN DESCRIPTIONS OF THE DEAN'S VISITOR AND PASTOR 1908

The article examines the informational potential of the dean's visitation in 1908 and the statistical and descriptive reports of the parish priest, which were included in the schematism of the Przemyśl Greek Catholic Diocese for 1908. The comparison of these reports allows us to reveal various aspects of the functioning of the "parish civilization" on the example of the single village of Bronytsia. Despite the conditions of statelessness, the local Ukrainian community managed to self-organize and build two parish churches, which became not only local spiritual centers, but also centers of cultural and educational and public life of the parish population. After all, a number of lay religious institutions are formed at the temples: church brotherhood, brotherhood of sobriety. Next to the church there is a school that provides Christian education for students. The local parish priest has the status of a civil servant: a parish office was created at the church, where registers (baptisms, marriages, deaths) are kept.

Not only the parish priest and deacon are involved in the maintenance of parish churches, but also lay people who perform the duties of stewards, palamars and church brothers. For the spiritual enlightenment of the parishioners, the local priest completed the parish library at the church. Before being appointed to the parish in Bronytsia, the local parish priest received an appropriate theological education and completed good pastoral practice in various parish units of the Peremyshl Greek Catholic Diocese. According to the reports of the dean's visitor, religious life in the parish was marked by certain achievements. There was mutual understanding between the parish priest and the parishioners, and none of the parties expressed their claims to each other. On the contrary, the parishioners who emigrated to America did not lose their spiritual connection with their native parish, where they received the church sacraments of baptism and marriage, as they generously donated funds from their earnings for the repair and construction of local shrines.

An overview of the latest local history works is presented, which are characterized by general fragmentation in

revealing the historical past of active parish churches. The protocol of the deanery visitation for 1908 was found and introduced into scientific circulation, which was supplemented with a statistical and descriptive report of the local parish priest, which was included in the schematism of the Peremyshl Greek-Catholic diocese for the same year. The time, place and authorship of the conclusion of the visitation protocol have been established. General biographical information about the local parish priest Myron Chyrniavskiy has been reconstructed. A general description of his pastoral and administrative work in the visions of the dean's commissar is given. The total and post-temple population of the parish population has been established. Representatives of other faiths who lived on the territory of the parish were identified, but due to their small number, they did not manage to build their own sacred objects. The dates for the construction of parish churches have been established. The size of church land holdings and profits from them are outlined. Sources of funding for the parish priest and deacon have been identified. The figure of the secular patron and his role in the development of the parish have been clarified. The contribution of local labor emigrants to the construction of parish churches is outlined. The role of church officials in the functioning of the local school has been clarified. Prospects for further source searches are outlined.

Key words: visitation, dean, description, pastor, church.

Постановка проблеми. В сучасних умовах відродження та розбудови парафіяльних храмів постає необхідність у вивченні історичного минулого парафій як первинних ланок церковної організації. Адже в умовах тривалої бездержавності українського народу церква допомагала у самоорганізації української громади. У парафіяльній канцелярії провадилися актова документація, яка супроводжувала життя людини від її народження аж до смерті (метричні книги народження, одруження, смерті). Місцевий парох ставав промотором організації не тільки християнського життя парафіян, але й загалом культурно-освітнього розвитку населеного пункту. Завдяки активній громадській діяльності парафіяльного духовенства вдалося зберегти не тільки свою конфесійну, але й етнічну ідентичність.

Аналіз досліджень. Історія парафіяльних храмів села Брониця, що на Дрогобиччині, залишається до сьогодні не дослідженою у церковному краєзнавстві (Слободян, 1998; Blazejowskyj, 1995). Сучасні дослідники краю зібрали та узагальнили підставовий фактологічний матеріал, який потребує верифікації та джерельного підтвердження (Пастух, 2012). Адже більшість розповідей побудовані на спогадах та припущеннях, які потребують уточнення та конкретизації. Започатковані нами джерельні публікації дозволяють заповнити ці прогалини (Паньків, 2020; Паньків, 2021; Стецик, 2021). Адже віднайдений та запроваджений нами архівний матеріал дозволяє більше дізнатися про життя броницької парафії в минулому та простежити послідовне нагромадження в упосаженні парафіяльних храмів (Шематисм, 1908; Шематизм, 2014).

Метою статті – встановити інформаційний потенціал протоколу деканальної візитації та статистичних повідомлень місцевого пароха для вивчення історії та релігійної культури парафіяльних храмів села Брониця, яка у розглядуваний період юрисдикційно належала до Мокрянського деканату Перемишльської греко-католицької єпархії.

Виклад основного матеріалу. До нашого часу зберігся цілий корпус архівних матеріалів церковного походження, які потребують вивчення та запровадження до наукового обігу. Найбільш комплексним видом церковної документації є протоколи візитацій: єпархіальні (1743 – 1843 рр.) та деканальні (1901 – 1919 рр.). Ці протоколи належать до актових джерел інформації, оскільки укладалися за строго визначеним формуляром документа. Наведені в

них відомості відповідають об'єктивності, оскільки записувалися візитаційною комісією безпосередньо при обстеженні парафіяльних храмів.

Документ дозволяє встановити час, місце та авторство його створення (29 червня 1908 р., с. Дорожів, о. Андрій Децко, намісник Мокрянського деканату) (АРР АВГК: 278). Протокол написаний тогочасною діловою мовою – «язичієм», яке побудувало у Галичині впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і активно використовувалося при укладенні церковної документації. При публікації протоколу деканальної візитації зберігаємо особливості тогочасного правопису.

На перший погляд, досить фрагментарні відомості протоколу візитації не дозволяють розглянути всієї історії храму. Однак, допомагають створити загальне уявлення про реальний стан парафіяльного уряду та храму. Загальні біографічні відомості про пароха о. Мирона Чирнянського, які доповненні характеристиками його діяльності на парафії: утримання храму, відправлення богослужінь та уділення Святих Тайн, провадження документації парафіяльної канцелярії, догляд за парафіяльними будинками, облік фінансового становища парафії (прибутків та видатків), залучення мирян до церковного служіння (пресвітер, співак, паламар). Загалом про пароха подана позитивна характеристика: ретельно виконує свої обов'язки та є добрим прикладом для парафіян (АРР АВГК: 275).

Отець-парох Мирон Чирнянський (народився у 1871 р., здобув духовну освіту, ієрейські свячення отримав у 1895 р., був одружений, мав двох дітей). Перед приходом на броницьку парафію провадив душпастирську працю по різних місцевостях Перемишльської греко-католицької єпархії: Крамна (Яслинський деканат, 1896 – 1897 рр.), Новиця (Горлицький деканат, 1897 – 1898 рр.), Воцанці (Рудківський деканат, 1898 – 1899 рр.), Лужок Долішній (Дрогобицький деканат, 1899 – 1901 рр.). У броницькій парафії отець Мирон прослужив не довгий час (1901 – 1910 рр.), оскільки помер (23 грудня 1910 р.) у досить молодому віці (39 років) і похований на місцевому цвинтарі (Błazejowskyj, 1995: 617).

Відповідно до повідомлень пароха, станом на 1908 р. броницька парафія нараховувала 1800 вірних: до матірнього храму належало 913 осіб, а до філіальної церкви – 887 греко-католиків. У її віддані перебували два дерев'яні храми: матірній (основний, св. арх. Михаїла, дерев'яний, побудований і освячений у 1903 р. на території Брониці Долішньої, який у 1904 р. візитований перемишльським греко-католицьким владикою Констянтином Чеховичем) та дочірний (філіальний, св. Василя Великого, побудований 1874 р. на території Брониці Горішньої на відстані три із половиною кілометри від матірньої церкви). До церковній землеволодінь належали орне поле – 80 моргів та сіножать – 26 моргів. Прибуток із поля становив 527 крейцерів 70 сотиків. Дяк отримував платню із церковних прибутків. Заробіток пароха складався із двох складових: виплата із церковної каси – 824 крейцери 22 сотики та доплата із державного релігійного фонду – 170 крейцерів 66 сотиків. Парох сплачував податок із особистих прибутків у розмірі 15 крейцерів 20 сотиків. Патронат над парафіяльними храмами належав Софії Стржелецькій, місцевій землевласниці,

яка не втручалася у церковні справи, а навпаки матеріально підтримувала функціонування храмів.

Частина парафіян, через злидні та малоземелля, покинула рідну парафію та вдалася до трудової міграції в Америку. На 1908 р. парох нарахував 160 осіб, які поїхали в чужину і згодом отримавши певні фінансові прибутки спромоглися поділитися своїми прибутками, склавши пожертви на побудову іконостасів як при матірньому, так і дочірньому храмах.

На території парафії, окрім згаданих греко-католиків, проживали люди іншого віровизнання: 10 римо-католиків, 2 протестанти, 83 юдеї, які не спромоглися побудувати власних святинь.

На парафії діяла державна двохкласна школа із українською мовою навчання. За підрахунками пароха в ній навчалося 298 учнів, які проживали у двох частинах парафії (Брониця Горішня, Брониця Долішня). Хоча школа вже у розглядуваний період була світським навчальним закладом, проте в ній викладалася катехитична наука та церковний спів місцевим парохом та дяком (Шематисмь, 1908: 224).

Висновки. Таким чином, запропонований для ознайомлення протокол деканальної візитації дозволяє взагалі охарактеризувати постать місцевого пароха, окреслити основні вимоги, які висувалися церковною ієрархією щодо його душпастирського служіння. Неабияке значення має огляд матеріального забезпечення храму та парафіяльної канцелярії. Іменний потенціал протоколу дозволяє визначити участь місцевого мирянства у церковному служінні. Узагальнена характеристика візитатора дає можливість сформулювати уявлення про християнську культуру парафіяльної людності, яка віддано працювала для потреб храму, дбаючи про його оновлення.

Перспективний напрямок дослідження вбачаємо в опрацюванні та запровадженні до наукового обігу документального корпусу протоколів візитацій парафіяльних храмів села Брониця, який дозволить простежити зміни в організації релігійного життя окремо взятої «парафіяльної цивілізації», які відобразилися у створенні мирянських інституцій та громадських заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Паньків, 2020. – Паньків Б. Протокол деканальної візитації храму Св. Арх. Михаїла с. Брониця (1901 р.) // *Збірник наукових праць студентів історичного факультету* / За ред. проф. Леоніда Тимошенка, доц. Володимира Галика. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2020. Випуск Х. С.49–56.
- Паньків, 2021 – Паньків Б., Стецик Ю. Деканальне візитованьня парафіяльних храмів села Брониця (1907 р.) // *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 39. Том. 1. С. 42 – 49.
- Пастух, 2012 – Пастух Р., Сов'як П., Шимко І. Дрогобиччина свідки епох. Енциклопедична книга-альбом. Дрогобич: Коло, 2012. 488 с.
- Слободян, 1998 – Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. Львів, 1998. 760 с.
- Стецик, 2021 – Стецик Ю., Паньків Б. Духовенство парафії села Брониця (1828 – 1944 рр.): біографічний огляд // *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 40. Том. 1. С. 48 – 52.
- Шематисмь, 1908 – Шематисмь всего клира греко-католического епархій соединенных Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рокъ воль Рожд. Хр. 1913. Перемишль, 1908. 418 с.
- Шематизм, 2014 – Шематизм Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ. Дрогобич: Коло, 2014. 1018 с.
- APP ABGK – Archiwum Państwowy w Przemyślu. Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn.

5830. S. 275 – 278.

Blazejowskyj, 1995 – Blazejowskyj D. Historical sematism of the eparchy of Peremysl including the Apostolic Administration of Lemkivscyna (1828 – 1939). Lviv : Kamenyar, 1995. 1008 s.

REFERENCES

Pankiv, 2020 – Pankiv B. Protokol dekanalnoi vizytatsii khramu Sv. Arkh. Mykhaila s. Bronytcia (1901 r.) [Protocol of the dean's visitation of the church of St. Arch. Michael in the village of Bronicja (1901)] // *Zbirnyk naukovykh prats studentiv istorychnoho fakultetu / Za red. prof. Leonida Tymoshenka, doc. Volodymyra Halyka*. Drohobych: Vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka, 2020. Vypusk X. S.49–56 [in Ukrainian].

Pankiv, 2021 – Pankiv B., Stetsyk Y. Dekanalne vizytuvannia parafialnykh khramiv sela Bronytsia (1907 r.) [Decanal visitation of parish churches in the village of Bronicja (1907)] // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka / [redaktory-uporiadnyky M. Pantiuk, A. Dushnyi, I. Zymomria]*. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2021. Vyp. 39. Tom. 1. S. 42 – 49 [in Ukrainian].

Pastukh, 2012 – Pastukh R., Siviak P., Shymko I. Drohobychchyna svidky epokh. Entsyklopedychna knyha-albom [Drohobych witnesses of epochs. Encyclopedic book-album]. Drohobych: Kolo, 2012. 488 s. [in Ukrainian].

Slobodian, 1998 – Slobodian V. Tserkvy Ukrainy. Peremyska yeparkhiia [Churches of Ukraine. Diocese of Peremyshl]. Lviv, 1998. 760 s. [in Ukrainian].

Stetsyk, 2021 – Stetsyk Y., Pankiv B. Dukhovenstvo parafii sela Bronytsia (1828 – 1944 rr.): biohrafichnyi ohliad [The clergy of the parish of the village in Bronicja (1828 – 1944): biographical review] // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka / [redaktory-uporiadnyky M. Pantiuk, A. Dushnyi, I. Zymomria]*. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2021. Vyp. 40. Tom. 1. S. 48 – 52 [in Ukrainian].

Shematyzm, 1908 – Shematyzm vseho klyra hreko-katolycheskoho yeparkhii soiedynenykh Peremyskoy, Samborskoy y Sianotskoy na rok vod Rozhd. Khr. 1908 [Schematism of the entire clergy of the Greek Catholic dioceses of the united Peremyshl, Sambor and Syanok on the Rock from Birth. Chr. 1908]. Peremyshl, 1908. 418 s. [in Ukrainian].

Shematyzm, 2014 – Shematyzm Sambirsko-Drohobytskoi yeparkhii UHKTs [Schematism of the Sambir-Drohobych Eparchy of the UGCC]. Drohobych: Kolo, 2014. 1018 s. [in Ukrainian].

APP ABGK – Archiwum Państwowy w Przemyślu. Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn. 5830. S. 275–278 [in Ukrainian].

Blazejowskyj, 1995 – Blazejowskyj D. Historical sematism of the eparchy of Peremysl including the Apostolic Administration of Lemkivscyna (1828–1939). Lviv : Kamenyar, 1995. 1008 s. [in English].

Документ

ПРОТОКОЛЬ

**отправленого посьщенія деканального Церкви въ Броници
деканомъ о. Андреемъ Децко
дня 27 червня 1908**

§. I. Душпастырь.

Въ приходъ Броница исповняе душпастырство самостоятельно
Всч. о. Миронъ Чирняньскій въ свойствъ пароха
рожденный року 1871 рукоположенный року 1895
на мьстци отъ року 1901 женатый и отецъ 2 дьтей.

§. II. Церковь.

Нижше подписаный поклонившия Найсвятъйшимъ Тайнамъ, обучивши
згромажденныхъ прихожанъ о намьренію посьщенія деканального, приступилъ
къ насльдованію сльдующихъ предметовъ:

1. Чи кивоть чисто удержуеся, частки Пренайсвятъйшихъ Таинъ чи въ
количество потребномъ для хорыхъ находятся, чи що 14 дней обновляти
звыкли? – Кивоть визолочень въ серединь, чисто удержуеся, частки Найсв.

- Тайнь въ достать числь количествъ находятся и звикли що 14 дней обновлятися.
2. Мирница чи знаходиться, чи отновлено миро Святое? – мирница знаходиться и св. миро оновлено.
 3. Колько знаходиться Чашей, чи добре позолоченіи? – 3.
 4. Колько есть фелоновъ въ добромъ стань? – 10.
 5. Чи позначены вышитыми числами деканального инвентаря? –
 6. Колько стихаровъ? – 7
 7. Колько поясовъ? –
 8. Колько побочныхъ олтаревъ? – нема.
 9. Колько якого храму? – матер. св. Арх. Михайла, а въ дочер. св. Василя Великого.
 10. Чи находится на всьхъ антиминосъ? – Суть антиминосъ въ обохъ церквахъ.
 11. Проскомедія и молитвы по причащенію чи находятся? – суть.
 12. Чи суть всь книги литургическіи, и въ якомъ стань? – суть в добримъ складе.
 13. Чи нема образовъ неприличныхъ? – нема.
 14. Церковь въ якомъ стань? – матерна нова, побита бляхою проста, а дочерна також бляхою крита.
 15. Звоница въ якомъ стань? – при дочерной въ добромъ стань, нова мурована при матерной церкви вч. 1907 р.
 16. Кладбище – чи есть досыть мьстця, чи обгородженный? Засадженный деревомъ? – Есть досыть мьстця, деревьями засаджене.
 17. Домъ школьный чи есть? – въ дуже лихомъ стань.

§. III. Священнодѣйствіе.

Прихожанамъ предложено:

Якъ ся заходить священникъ и чи не творить якои соблазни? – не творять ніякой соблазни.

1. Чи Богослуженіе рано и вечеръ въ своемъ часъ по правиламъ церковнымъ отправляеся? – по правиламъ церковнымъ отправляеся.
2. Слово Боже чи проповьдуеся въ часъ Службы Божой и наука катехитична чи преподаеся въ Недель и Свята? – проповьдае и научае.
3. Чи Душстаровникъ завозванный до хорого безъ проволоки поспышае? – поспышая безъ проволоки.
4. Чи отправили прихожане Сповьдь пасхальную? – отправили всь.
5. Чи въ Церкви прихожане прилично и побожно Богослуженію присутствуютъ? – побожно.
6. Чи приходникъ парохіянь своихъ въ опредѣленныхъ часахъ посьщае? – посьщае разъ въ роць.
7. Чи не мають жадобы якої противо своему приходнику касательно перетьганія на належитости зъ права епитрихия, або частого отдаленія изъ льстця своего прихода? – ніякой жалоби не мають.
8. Чи не находятся дикіи малженьства, або чи не дьются публичніи соблазни? – нема.

9. Чи не пересьджують прихожане в чась якого Богослуженія в корчмахъ и оть роботъ тяжкихъ в Недель и Свята не воздержуются? – не пересьджують в корчмахъ и оть роботъ воздержуются.
10. Чи порядно отбуваеся стражъ ночная коло церкви? – при матер. и при дочер. церкви сторож рочно угоджений.
11. Чи заведено Братство церковное, и колько числить членовъ? – при дочерной церкви оба брацтва получени разом и мають членовъ 180.
12. Чи заведено товарищество мърности, и колько членовъ? – При матерной такъ сяко получено разомъ мае членовъ 186 и есть без статутовъ.
13. Чи посилають родичи дѣтей на катехитичну науку? – посилають.
14. По здѣланомъ испытъ якій обявился успѣхъ? – дуже доброй.
15. Чи не мае гдещо приходникъ примѣтити? – не мае.
16. Чи не мають що прихожане внести? – не мають.
17. Чи есть инвентаръ деканальный? –
18. Що прибуло до Церкви сего року? – в дочерн: паук за 800 к., фелонъ за 160 к., стихаръ за 24 к. и льхтарка до больних 20 к. – все тое жертва изъ Америки.
19. Котрии суть знакомитшіи благодѣтели церкви? – всь складають добровольни жертви на иконостасъ такъ в матер. якъ и в дочер. церкви.
20. Чи не отступилъ кто оть своего греч. к. обряда? – нікто.

§. IV. Акта приходскіи.

1. Где переховуються метрики и прочіи акта приходскіи? – в канцеляріи парохіальной.
2. Списъ всѣхъ актовъ чи находится? – есть.
3. Чи находится списъ всѣхъ періодичныхъ поданъ? – нема.
4. Метрики якъ проваджены? – в лат. язиць.
5. Чи пишутся при свѣдкахъ? – при свѣдкахъ пишуться.
6. Чи заховуются приписи при помершихъ? – заховуются.
7. Чи заховуются приписи при войсковыхъ? – заховуются.
8. Протоколь дѣйствій (Questions Protokoll)? – есть.
9. Протоколь розпоряджень чи провадится? – нѣть.
10. Протоколь школьный? – нѣть.
11. Протоколь Св. Службъ фундушovýchъ? – есть.
12. Протоколь Службъ божихъ приватныхъ? – есть.
13. Протоколь побираныхъ нележитостей права епитрахильного? – есть.
14. Протоколь оповѣдей? – есть.
15. Протоколы предслубніи в якомъ станъ? – в добромъ станъ.
16. Друкованы курренды зъ року 1857? – нема.
17. Книга конскрипціи? – есть.
18. Чи вообще акта парохіальни в порядку? – в належитомъ порядку.
19. Библиотека парохіальная колько мѣститъ в собѣ книгъ? – 15 томов.

§. V. Будынки парохіальніи.

1. В якомъ станъ домъ мешкальный приходскій? – отновлень в р. 1906.

2. Будинки господарскіи прихода? – въ добромь.
3. Чи не зайшли якіи насилія правъ церковныхъ або грунту церковного? –
4. Що въ той мърь здълано? -

§. VI. Скарбона церковна.

1. Чи находится скринка двома ключами осмотрена, где ся переховуе? – Скринька съ двома ключами есть и переховуеся въ закрестии.
2. Чи предложеный протоколь скарбона церковной; чи приходникъ съ концемъ року обчисляе приходы и росходы церковнии зъ провизорами? – предложено протоколь скарбонь церкви.
3. Колько найдено грошей готовыхъ? – въ дочерной въ скарбонь 241 к. и въ книж 2 478 к. 86 с., въ матерной 673 к. 60 с. а на книжочці ошадности 2973 к. 47 с.
4. Колько выжиченыхъ? –
5. Разомь? –
6. Которыи суть Провизоры церковныи? – Андрей Бейба, Стефан Кульчицкій (въ матер); Теодоръ Точиковъ, Михайло Левицкій (філіальна).
7. Кто есть пьвцемъ церковнымъ? – Николай Пурій, служитъ отъ 1864 року.
8. Кто есть паламаромъ церкви? – при обохъ церквахъ Иванъ Гриньковъ.
9. Чи всь тїи пильно обовязки свои, и съ добрымъ прикладомъ для прихожанъ справляють? – всь исполняютъ свои обов'язки добре.

Примъчанія посъщающою Настоятеля Деканата: (підписи)

Андрей Бейба
Николай Пурій
Стефан Кульчицький
Андрей Ковальвъ
Міхаль Лепецкі
Андрей Дяк
Феб Тимківъ
Феб Сеннишинъ
Василь Федчакъ
Михаил Грабовский
Андрусь Грицко

Священникъ занимается ревно складкою на иконостасъ такъ матерной, якъ и въ дочерной церкви, и власне въ осени сего року має строитися въ обохъ церквахъ.

Отъ гр.. кат. уряда декан Мокрянського.

Дорожовъ дня 29 червня 1908.

Андрей Децко
Деканъ

Историчне джерело: Archiwum Państwowy w Przemyślu. Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu, sygn. 5830, s. 275–278.

УДК 94(477.46)«1917/1921»

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269880

Ігор ОПАЦЬКИЙ,
orcid.org/0000-0002-6786-3295
кандидат історичних наук,
викладач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
igor.opatskiy@gmail.com

ВСТАНОВЛЕННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА УМАНЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ)

У статті досліджується питання встановлення окупаційної більшовицької влади на Уманщині в 1918 – 1919 рр. Автор здійснив аналіз еґо-документів уманців, у яких відображено сприйняття населенням Уманщини приходу нової влади та показано насильницький характер встановлення окупаційної влади на Уманщині. Автором проаналізував щоденникові записи відомого уманського адвоката, учасника громадського руху, кооперативного діяча Петра Федоровича Курінного (1852 – 1931) та спогади дружини лікаря, громадського діяча Юрія Львовича Крамаренка – Олександри Олександрівни Крамаренко (Ісаєвої). Наведені факти дають змогу стверджувати, що ця влада для мешканців краю була окупаційною (незважаючи навіть на те, що одним з її очільників був уманець Ізраїль Кулик).

Ключові слова: Уманщина, Петро Курінний, Олександра Крамаренко (Ісаєва), окупація, більшовицька влада, революція 1917-1921 рр.

Ihor OPATSKYI,
orcid.org/0000-0002-6786-3295
Candidate of Historical Sciences,
lecturer of history of Ukraine Department
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University
(Uman, Ukraine)
igor.opatskiy@gmail.com

THE ESTABLISHMENT OF THE BOLSHEVIK OCCUPATION AUTHORITY IN THE UMAN REGION (BASED ON EGO-DOCUMENTS)

The topic under analysis is the establishing the Bolshevik occupation authority in the Uman region in 1918-1919. The author analyzed the ego-documents of the people of Uman. Those documents reflect the perception of the arrival of the new government by the population of the Uman region. The main thesis of the article is to show the violent nature of the establishment of the Bolshevik occupation authority in the Uman region.

The seizure of power by the Bolsheviks in the Uman region in 1918 and 1919, along with other socio-political crises taking place at that time, were reflected in the ego-documents of the people of Uman. The author analyzed the memoirs of the famous Uman lawyer, member of the public movement, cooperative activist Petro Fedorovych Kurinnyi (1852 - 1931) and the wife of the doctor and public figure Yurii Lvovych Kramarenko - Oleksandra Oleksandrivna Kramarenko (Isaieva). The article also uses materials based on the memoirs of a resident of the Uman region, a white guardsman Andriienko. All participants were direct witnesses of the described events.

An analysis of the memoirs shows that the establishment of Bolshevik authority was bloody and cruel. The collective ideas of many citizens characterize that time as chaos, lawlessness, cruelty and robbery. In this study, there was made an attempt to investigate the attitude of the population of the Uman region towards the occupation authorities, the variability of its perception and the factors that influenced it. The citizens' attitude was influenced by moral exhaustion from constant instability, the degree of possible danger to the life and property of citizens from the occupation authorities, and chances to find their place in the new hierarchy of power. In particular, the formation and staffing of newly created institutions of executive power are shown. A characteristic feature of the new staff was professional incompetence, immorality and cruelty.

The poor got the opportunity to realize their hidden desires of revenge on the wealthy population. The peasants

sympathized with the Bolshevik slogans – “Peace to people. Land for the peasants.” and zealously divided the landlords' property. However, the attitude of the Bolsheviks to the Ukrainian village as to a supplier of material resources, the actual robbery and cruelty in imposing their power turned them into strangers in the eyes of the Ukrainian peasantry, who came to take away what they had earned and grown. The intelligentsia of Uman resented the tributes and cruelty of the new government. Monetary tribute, forced maintenance of the Bolshevik troops in homes were imposed on the property owners as well as cruel and demonstrative reprisals for resistance.

Thus, the article shows the process of establishing Bolshevik authority in the Uman region and illustrates the attitude of different population segments towards it as well as showing the criminal actions of the new government against the local population. The above facts allow us to assert that this power was occupational for the inhabitants of the region (despite the fact that one of its leaders was a local resident Izrail Kulyk).

Key words: *Umanshchyna (Uman region), Petro Kurinnyi, Oleksandra Kramarenko (Isaieva), occupation, Bolshevik authority, revolution of 1917-1921.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії до України та вчинення її армією злочинів щодо цивільного населення, жорстокі вбивства, зґвалтування, мародерства – вразили цивілізований світ. Не менш вражаючим був і той факт, що в перехоплених СБУ розмовах окупантів з їх ріднею часто можна було почути від останніх «замовлення» на чуже взуття, одяг, побутову техніку, інструменти, гаджети. Окрім поверхових пояснень та врахування особливостей воєнного часу, що безумовно впливає на поведінку людей, слід зважати і на цивілізаційні відмінності між українцями та росіянами. Народні маси росії, як підкреслював П. Дурново, «сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». Історики знають, що такі дії російських військ щодо України чиняться не вперше. Більшовицька росія в 1917 – 1920 рр. тричі завойовувала Україну, останнього разу – більш ніж мільйонною армією. І кожне встановлення більшовицької влади супроводжувалося вбивствами, численними грабунками, мародерством та терором.

Встановлення влади більшовиків на Уманщині також супроводжувалося жорстокістю і насильством. Ці події знайшли відображення в его-документах відомих уманців: адвоката, громадського та кооперативного діяча Петра Федоровича Курінного (1852 – 1931) та дружини лікаря і громадського діяча Юрія Львовича Крамаренка – Олександри Олександрівни Крамаренко (Ісаєвої). Петро Курінний впродовж життя вів щоденник, до якого старанно записував події, що відбувалися в його особистому житті, житті міста та країни. Особливістю його щоденникових записів є те, що він намагався передати зміст розмов та настроїв великої кількості людей, з якими йому доводилося спілкуватися. Олександра Крамаренко (Ісаєва) після завершення революційних подій написала спогади про життя її родини, де також не оминула увагою і важкий час боротьби різних сил за владу на Уманщині.

Аналіз досліджень. Тема встановлення більшовицької влади як Україні загалом, так і в окремих регіонах зокрема, знайшла відображення в численних наукових працях: як представників української діаспори, так і в радянській історіографії. З відновленням української незалежності 1991 р. вітчизняні історики детально аналізують еволюцію більшовизму та політику більшовицького керівництва, встановлення більшовицької влади в українських містах. Особливо плідно в цій царині працює С. Кульчицький (Кульчицький, 2013). Вченими досліджуються різні аспекти революції 1917-1921 рр. У працях Р. Пирого (Пиріг, 2009), Н. Любовець (Любовець, 2010) акцентовано увагу на

потенціал еґо-документів під час вивчення подій революції.

Реґіональний аспект Української революції 1917-1921 рр. на Уманщині досліджує О. Дудник (Дудник, 2008). У її дослідженні проаналізовано визвольні змагання на півдні Київщини, зокрема і в населених пунктах Уманського повіту. Вона ж звертає увагу на значний інформаційний потенціал мемуарів у з'ясуванні реґіональних особливостей подій Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. та їхній інформаційний потенціал у з'ясуванні подій суспільно-політичного життя Уманщини означеної доби (Дудник, 2019).

Мета статті. Автор поставив собі за мету проаналізувати щоденникові записи П. Курінного та спогади О. Крамаренко (Ісаєвої) та дослідити їх реакцію на окупацію більшовиками Уманщини.

Виклад основного матеріалу. Більшовики вперше яскраво проявили свою політику щодо населення України восени 1917 року, коли солдати під впливом більшовицької агітації рушили з фронту додому. Вони грабували селян, громили маєтки землевласників, руйнували дрібні підприємства та вбивали офіцерів. До них доєдналися люмпенізовані марґінали. Стихійні «встановлення справедливості» та «перерозподіл земель» прокотилися українським селом. Спостерігаючи за хаосом, що відбувався в суспільстві П. Курінний занотував свої думки: «Сумна картина нашого життя... Бідна наша Батьківщина. Згубили її наші соціалісти і більшовики. Всіляка погань береться керувати країною і виходить суцільна розруха» (Курінний, 2013: 275).

26 жовтня в Умані вже було відомо, що «в Петрограді щось неладне». Офіційної інформації ще не було, однак в місті поширювалися чутки, що знову відбувся переворот в урядових колах, більшовики захопили владу та арештували Тимчасовий уряд, перервали телеграф і тому немає чітких відомостей з Петрограда. Згідно з іншими чутками, Тимчасовий уряд віддав наказ перекинути війська з лінії фронту в Петроград для захисту від більшовиків. Подейкували, що Керенський повернув під свою владу Петроград та встановив спокій, однак державний банк виявився розграбований більшовиками Також в Умані говорили, що більшовики вже сформували свій уряд на чолі з Леніним та його міністрами: міністр іноземних справ – Троцький, військовий – Верховський, шляхів сполучення – Бернадський, фінансів – Авилов. Також говорили, що Леніну будуть надані повноваження диктатора. Цього ж дня Петро Курінний зафіксував, що в країні (російській імперії) «страшна анархія»: в Петрограді робітники захопили фабрики та вигнали власників і канцелярських службовців, сутички між більшовиками та урядовими військами відбувалися в Казані та Калузі, в Тирасполі єврейські погроми тощо. Вир народних повстань, грабунків та руйнувань захоплював і українські землі, що не могло не турбувати автора щоденника. Петро Курінний не підтримував більшовиків, у жовтні 1917 року його симпатії були на боці партії Конституційно-демократичної партії. В програмі цієї партії йому імпонувала рішуча заборона розграбування приватної власності та визнання право на автономію народів. Його син Петро Петрович Курінний в розмовах з батьком також критикував політику більшовиків, яка призвела до беззаконня по

всій країні.

28 жовтня 1917 р. Уманська Рада робітничих і селянських депутатів на своєму засіданні засудила дії більшовиків, які за кілька тижнів до скликання Установчих зборів шляхом повстання захопили владу. Однак місцеві більшовики все одно спробували в листопаді підняти збройне повстання на Уманщині, які було придушене демократичними силами Умані та полуботківським куренем. Коли більшовицький Раднарком розпочав військовий похід проти УНР учасники Селянського з'їзду Уманщини висловили рішучий протест з приводу «втручання «Совітів» солдатських депутатів в справи Української Народної Республіки та заявив, що «Совіти» з людей тимчасово закинутих війною і політикою царизму на територію України (Дудник, 2008: 80).

2 листопада 1917 р. Умань була без газет та офіційної інформації, тому що другий день до міста не приходив потяг з Києва. Відсутність офіційної інформації сприяла для поширення різноманітних чуток. І ці чутки лякали П. Курінного: про те, що Керенського біля Петрограда розбили більшовики, про те, що Ленін видав закони «віддати всю землю народу» та «віддати всі капітали, які є в банках – народу». «Влада не те що слабшає, вона зовсім відсутня», – зафіксував П. Курінний на сторінках щоденника (Курінний, 2013: 301).

Під впливом революційних змін та більшовицької агітації значно радикалізувалися вимоги частини селянства Уманщини. На початку листопада частіше стають звістки: під час засідання Селянської спілки селянин закликав: землю захопити у поміщиків, і будинки, і інвентар, і все рухоме майно, і навіть одяг у буржуїв відібрати. 8 листопада житель села Краснопілка Фома Капустянський розповідав, що в селі змінюються суспільні настрої, і все гучніше проявляється бажання маргіналів захопити чуже майно. З його слів сільські ради та комітети часто очолювалися такими людьми (зłodії, розбійники, шахраї, пройдисвіти), – з якими порядним і хазяйновитим людям соромно було знаходитися поруч. Це й призводило до того, що хазяйновиті селяни не брали участі в цих організаціях та не впливали на розв'язання питань життя села. Це підтверджує, що ленінське гасло про простих людей, які можуть керувати державою, було популістським. У кожній управлінській ланці всім заправляли малокомпетентні, хоч самовпевнені люди зі зброєю, які керувалися не законами, а «революційною законністю» та власним відчуттям справедливості. Натомість в с. Громи селянські настрої були дещо інші: «У нас, в селі, немає ніяких ні комітетів, ні земства... Нічого не вибрали, так все і зосталось по старому, ждем, що буде людям – те й нам... Приїжджали оратори, дещо розказували, а лише ми їм не вірим, хто їх прислав і нащо?... Ні про Україну, ні про російське правительство поняття не маємо» (Курінний, 2013: 305-306).

До середини листопада народні бунти набирали нової сили. Знайомий з Липовецького повіту розповідав П. Курінному, що там селяни всюди розграбували майно землевласників, забирали все, що траплялося на їхньому шляху: худобу, зерно, коней, реманент, машини, домашні речі, картини, а самі

будинки руйнували так, що власниками доводилося тікати десь в інші місцевості. Сільська рада Івангородського передмістя Умані теж була переобрана 15 листопада 1917 р., і до неї ввійшли колишні погромники, які закликали вбивати заможних жителів передмістя та забрати їхнє майно. «Всему этому причиной человеконенавистническая проповедь агитаторов», – пояснював П. Курінний (Курінний, 2013: 310).

На жаль, серед щоденникових записів відсутні сторінки, на яких описано вступ більшовиків до Умані. Найближчі записи датовані лютим 1918 р. З них відомо, що тоді більшовики оселилися в будівлі окружного суду. Вся увага уманців була зосереджена на більшовицького комісара Івана Кулика. «Маленький, риженький, в ньому тепер зосереджено увесь добробут Уманщини», – писав П. Курінний. Автор дивувався заявам більшовицького уряду, який іменував себе «нашим», «українським» урядом і в той самий час ставився до України як до переможеного народу та наклав на неї контрибуцію, і зокрема на місто Умань – 500 000 рублів. «Ми дивилися на більшовиків як на друзів, як на рідних братів, що несуть добро і правду, а вони виявилися злісними ворогами, що наклали на край важку і непосильну, грабіжницьку контрибуцію. Після такого грабунку багато хто помре з голоду. Ті щасливі, хто не дожили до цього часу. Тепер жити не можна... краще б вмерти, та дітей шкода», – подібні за настроєм думки уманців досить часто зафіксовані на сторінках щоденника (Курінний, 2014: 11).

8 лютого 1918 р. комісар І. Кулик спільно з Воєнно-революційним комітетом призначив фінансовим комісаром міста Євгенія Андрійовича Тарановського, а комісаром воєнно-технічної частини Баранова. 9 лютого 1918 р. в місті ходили чутки про наступ німецької армії на мінському напрямі, та про рух австрійських військ на Проскурів, Рівне і Луцьк. Однак більшовицька преса ці чутки заперечувала, але «їм уже не вірять, адже на догоду більшовикам преса була зламана і не могла повідомляти правду... Більшовицька цензура гірша за царську, а тому ми не знаємо, що коїться» (Курінний, 2014: 16).

В цей час більшовицька влада в Умані продовжувала збирати контрибуцію із заможного населення та поспішала отримати максимальну суму грошей в умовах загрози наступу австрійського війська. 10 лютого в Умані стало відомо, що німці захопили Мінськ, австрійські війська – Рівне і Луцьк. Серед уманців поширювалися чутки, що німці просуваються ближче до міста, однак більшовицька влада забороняла поширювати подібні чутки та наголошувала, що всілякі контрреволюціонери будуть передані військово-польовому суду. Щодо просування німців, то більшовики повідомляли, що з ними підписано мир і давали обіцянки мешканцям Уманщини: дістати керосину, зменшити дорожнечу продуктів і т.д. 11 лютого 1918 р. в уманських газетах опубліковані розпорядження про заборону будь-яких контрреволюційних виступів проти більшовиків, які в цей час спішили зібрати контрибуцію і втекти.

12 лютого залишений цікавий опис вигляду більшовиків, які продовжували базуватися в приміщенні Окружного суду Умані. «Коридоры полны какой-то швалью... Это, говорят, что-то вроде войска... Какие-то мальчуганы, называемые “красногвардейцами”... Большевики называют их “красным

казачеством”, но кто они и какое отношение имеют к казачеству и к Украине вообще никто не скажет, так как это сброд со все местностей» (Курінний, 2014: 19). Цим «босякам» більшовицький уряд призначав солідну плату за те, що вони «били буржуїв» і воювали проти України. Всіх цих людей, разом з більшовицьким урядом Петро Курінний називав чужими людьми, ніким не обраними та нікому не відомими. Ця публіка дивилася на уманців, як на переможених дивляться переможці, а уманці дивилися на них як на ворогів і грабійницьку, розбійницьку банду, яка утримувалася народним коштом.

13 лютого комісар І. Кулик хвалебно заявляв, що він Умані не залишить і поспішав з отриманням плати за квартирування, щоб відійти з Умані з награваним добром. Цього ж дня серед жителів міста ходили чутки, що зі Звенигородки отримано «сенсаційну» телеграму про те, що місто зайняли українські козаки, більшовиків вигнано, а місцевий більшовицький комісар вбитий. В ніч на 14 лютого з району залізничного вокзалу було чути постріли кулеметів, – то більшовики посилювали свою охорону у зв'язку з чутками про наступ українських військ. Побоюючись бою з українськими частинами більшовики увірвалися до волосного правління, порвали картини та вимагали грошей, всюди здійснювали грабежі та розбої. Цього ж дня з'явилася інформація, що більшовики планували заарештувати Військового начальника, полковника Івана Петровича Проценка. Вони стріляли по його квартирі та смертельно поранили полковника. Це вбивство обурило містян. Курінний зафіксував, що це не уряд, а «а банда добре озброєних розбійників і злодіїв» (Курінний, 2014: 22).

Наступну ніч уманці провели в погребях, у зв'язку з тим, що більшовики здійснювали обстріл міста та обстріл воєнних казарм. Вони вимагали роззброєння 16 піхотного запасного полку і здійснювали обстріл казарм гарматами. Після потрапляння в казарми 4-х снарядів солдати здали зброю і розійшлися по селах, але на бік більшовиків не перейшли. Петро Курінний не шкодує епітетів для означення більшовицької влади: «узурпаторство над беззахисним населенням», «більшовики – це вороги наші та поводяться не по братньому, як звірі в мирному стаді овець – грабують, розбивають, вбивають, розкрадають і знищують людей, чим викликають до себе ненависть народу». Спостерігаючи за злочинами більшовицької влади в місті уманці перемовлялися: «невже все це ще довго триватиме? Така невелика банда розбійників, а всіх тероризувала» (Курінний, 2014: 25).

Єврей-візник розповідав Курінному свої враження про більшовицьку владу: «Невже це більшовики? Це розбійники... Приходить до мене (візника) більшовик і наказує їхати з ним... На заперечення, що я зайнятий, він почав кричати на мене, що я «жидовская харя», повинен їхати, а інакше він «исковыряет рожу». Я дуже здивувався і кажу йому, що ні, пане, ви не більшовики... Більшовики так не можуть говорити» (Курінний, 2014: 29). Історія закінчилася тим, що візник вимушений був везти більшовика, та ще й безплатно.

16 лютого почали з'являтися чутки, що станція Козятин зайнята німцями, а більшовики в Умані почали готуватися до залишення міста. 17 лютого 1918 р.

більшовиків було вибито з Умані, вони з комісаром І. Куликом переїхали до Христинівки. Вночі більшовики розбили в'язницю, випустили ув'язнених і втекли. В Умані тоді ніякої влади не було. Лише з газетних повідомлень уманці знали, що в Козятині, Києві, Фастові, Білій Церкві німецькі війська. Поширювалися поговірки, що німці були вже в Христинівці й там повісили колишнього комісара Кулика.

Після відступу більшовиків Умань, за спостереженнями П. Курінного, повернулася до свого звичного життя. На вулицях був той самий мурашник з людей, що й завжди, але без страху, без юнаків, що гарцюють на конях. «Ще добре, що [комісаром] це був Кулик, своя людина [уманець], а могло бути ще гірше, могли пограбувати місто ще сильніше», – розмовляли жителі міста (Курінний, 2014: 30). 20 лютого в місті поширювалися чутки, що більшовики йдуть на Вапнярку, а звідти підуть на Христинівку і Умань. До цих чуток додалися і ті, що озброєні селяни із сіл Дмитрівського і Городецького йдуть на Умань. Це підняло на ноги Уманську охорону та породили паніку. Досвід перебування міста під більшовицькою окупацією, а також часті селянські повстання призвели до того, що уманці з нетерпінням чекали заgonу військ, який би зміг захистити місто. «Чекаємо німців... На них надія вже не як на ворогів, а як на захисників. Дожилися до того, що наші вороги мають стати на захист народу.» (Курінний, 2014: 32). 21 лютого загін німецьких військ, орієнтовно 80 осіб, вступив до міста. Уманці, за спостереженням автора, зустрічали їх як рятівників України. Дивилися на них хоч і не з любов'ю, але з повагою.

Відображення періоду гетьманату Скоропадського на Уманщині в щоденникових записах П. Курінного теж знайшло своє місце, однак в цій публікації маємо на меті прослідкувати ставлення населення Уманщини до більшовицької влади. 26 листопада 1918 р. місцева преса повідомила, що влада в місті перейшла до «Національного Союзу», а охорона порядку ще була в руках німецьких військових частин, які хоч і зберігали нейтралітет, але обіцяли придушувати будь-які безладдя, від кого б вони не йшли. 9 грудня німецькі війська почали залишати місто.

Невдовзі після цього більшовики знову захопили владу на Уманщині. В листопаді 1918 року В. Ленін у телеграмі до головному Червоної армії І. Вацетіса повідомляв: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів» (Кульчицький, 2018). Таким чином Кремль прикривав окупацію України створенням радянського уряду в національній оболонці. Під час свого другого приходу до України більшовики знову широко використовували зброю тотального і раціонально організованого терору проти цивільного населення. Та вчиняли постійні грабунки для забезпечення грошима і продовольством своїх потреб.

Щоденникові записи Петра Курінного закінчуються 30 грудня 1918 р., а наступні розпочинаються від 31 березня 1919 р. І одразу ж рясніють подробицями «перших кроків» більшовицької влади в місті. Один з більшовиків (росіянин) жив у П. Курінного на квартирі та розповідав, що в Росії армія більшовиків отримує гарну платню, а також має дозвіл грабувати населення на свою користь.

З цього часу люди розповідали один одному приклади жорстокої та кривавої влади більшовиків у селах Уманщини: в містечку Дубовій вони вбили волосного старшину Андрана Кузьменка через те, що він сказав «грабить не можна». «Вони зговорились з розбійниками уголовними і значала підстрелили його, а потім (...) пішли в больницу і там вистрілами із ружей – убили.» (Курінний, 2014: 180). При спробі пограбувати квартиру судового слідчого М. Крижановського смертельно його поранили. Селянин з Краснопілки Форма Капустянський розповідав: «Ні за що, ні про що можуть убити... Позавчора у нас убив один такого хорошого солдата, так собі, задарма. А ну бачите, як я можу вбити когось схочу і вистрілив у солдатах. І вбив. Солдат прийшов на кілька днів додому, а вчора поховали...» (Курінний, 2014: 12).

Частим явищем стали сутички п'яних червоноармійців з револьверами на вулицях міста. 4 червня 1919 р. П. Курінний зафіксував сцену, під час якої червоноармієць закурив сигарету і вказав на єврея, який проходив поруч: «Этому мерзавцу голову расшибу» і почав бити його ногою (Піскун, 2019: 132). 26 липня в с. Степківці червоноармійці підпалили 8 хат, а коли селяни хотіли загасити пожежу, то більшовицькі солдати стріляли в людей з кулеметів, аби ті дивилися, як горять їхні хати. Вбили колишнього офіцера Марка Семенка через підозру участі в повстанському загоні. Його тіло, як і тіла інших вбитих українців, заборонили ховати та викинули на купу гною, аби їх розносили собаки по місту¹. «У 12-ти селах селяни не хочуть комуни. Є такі села, що зовсім прогнали агітаторів... В Псярівці² люди вбили одного з грабіжників більшовиків і прогнали, як вони туди прийшли». В селі Подобна більшовики пограбували і забили до смерті Афанасія Боднюка за те, що він раніше служив на посаді поліціанта (Піскун, 2019: 63). 8 квітня датована інформація, що в с. Громах селяни не зголосилися на комуну і волосний схід при Уманській волості не відбувся, а селяни розбіглися і не хотіли розв'язувати питання, запропоновані більшовиками. Подібна інформація надходила і з села Паланки: там селяни також не визнавали ні комуни, ні більшовицької влади. 12 квітня 1919 р. з'явилися сподівання, що більшовики залишать Умань у зв'язку з наближенням до міста загонів отамана Зеленого. Через це до Умані прибула валка потягів для вивезення награваного більшовиками майна.

Під час обшуку у населення зброї було звичним явищем, коли більшовики забирали в людей штани, друкарські машинки, речі, які зберігалися в скринях. Окрім того, що грабували простих людей, також вибивали їм вікна, стріляли в дах та робили інші злочини. Траплялися випадки, коли більшовицькі конвої

¹ Тіло офіцера Марка Івановича Семенка було поховано в його рідному с. Полянецькому в серпні 1919 р. з військовими почесними завдячуючи встановленню влади С. Петлюри.

² Нині село Ятранівка

затримували всіх людей на центральних вулицях містах, або ж в селах на базарах і вилучали у них всі кошти.

Розмірковуючи про причини важкого стану справ Петро Курінний доходив висновків, що причиною цього є те, що вся система управління більшовизму та інших авантюр зводилися до знищення свобод особистості, закону, миру і дружби між людьми. Вони множили ненависть і насилля, а також сприяли взаємному знищенню народів (Піскун, 2019: 69).

Спогади про сприйняття населенням краю більшовиків у 1919 р. залишив і білогвардієць Андрієнко. Його спогади ще потребують належного вивчення та верифікації. З доступного нам варіанту відомо, що на початку травня 1919 р. в селах навколо Умані готувалися до антибільшовицького повстання. Доєднатися до лав повстанців проти більшовиків зголосилися майже 100 гімназистів, яким вдалося пограбувати цейхгауз та дістати там близько ста гвинтівок і ящик патронів. Однак повстання так і не відбулося через те, що на початку травня більшовики втекли з Умані, а до міста наближалася Добровольча армія. 22 травня 1919 р. відбувся єврейський погром, який вчинили солдати 8 червоноармійського полку, «но были и воинствующие крестьяне, верившие, что скоро большевики создадут прекрасную жизнь. Их было очень мало» (Posadskii, 2019: 176).

Про особливо жорстокий терор більшовиків в Умані згадувала у спогадах дружина Юрія Львовича Крамаренка Олександра Олександрівна Крамаренко (Ісаєва). Вона певний період часу очолювала Уманську бібліотеку. Вона згадувала, що особливо лютував восьмий червоноармійський полк, у складі якого було багато кримінальних елементів. Увірвавшись в місто, вони кинулися займати найкращі квартири. «Забронювавши» за собою квартиру, одразу ж розбігалися по місту – «грабувати буржуїв». «До нас увірвалася кулеметна команда з 4-х людей і намагалася розташувати кулемет в їдальні... Зайняли вони дві кімнати й одразу кудись зникли. Повернулися п'яні й було чути як кожен із них вихвалявся своєю здобиччю» - так згадувала О. Крамаренко перше знайомство з вимушеними квартирантами (Крамаренко: 524).

Коли більшовики отримали наказ відступати та залишили житло Крамаренків, то у кімнатах, які вони займали все було розграбовано, а некоштовні для варварів речі (фотографії, портрети, листи) – розкидані по всій підлозі. Через три дні цей полк знову повернувся до Умані й ті ж самі більшовики оселилися в будинку Крамаренків. «Народ отпетый, все молодые, все “с прошлым”, издевавшие тюрьмы и плети. Это был самый подходящий элемент для разрушения, насилия и разбоя», - згадувала дружина лікаря. Найстарший за віком «квартирант» був селянином з Калузької губернії, любив приходити на кухню і вести розмови з О. Крамаренко. Сам був людиною малограмотною і просив читати йому вголос газети, де описувалися місця битв більшовиків. Чуючи знайомі йому назви із захопленням викрикував: «верно, мать, верно. Я сам там был!». Особливо безчинствували бійці цього полку в єврейських будинках. Вона характеризувала цих бійців, як людей, приречених на вірну смерть і перед смертю охочих «походити на всю», що зводилося до поголовного п'янства і розбою. Їй хотілося не чути постійної нецензурної

лексики, цинізму та обридлої до оскоми пісні «Ох, яблочко, да куда ты котишься» (Крамаренко: 530).

Висновки. У 1917-1920 рр. більшовики здійснили три спроби окупації України. Остання спроба супроводжувалася мільйонною окупаційною армією з росії. Під час встановлення російсько-радянської окупаційної влади більшовики сповна продемонстрували свій характер агресора. Ленінський суспільно-політичний та соціально-економічний устрій було нав'язано Україні силою. В сприйнятті значної частини уманців більшовики постають як жорстокі окупанти, які здійснюють терор проти мирного населення та вчиняють різноманітні злочини. Прикриваючи фактичну окупацію України більшовики створили квазідержавну конструкцію УСРР. Політика воєнного комунізму супроводжувалася масовим пограбуванням населення, засланнями до таборів, «інститутом відповідачів» та круговою порукою селянства, терористичними методами управління на зайнятих землях. Все це невдовзі призвело до голоду 1921-1923 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Posadski, 2019 – Posadski A. Уманщина в 1918 – 1919 гг.: война, настроения, жизненная стойкость // *Historia i Świat*. 2019. № 8. Р. 163-182.
- Дудник, 2008 – Дудник О. В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1917 – 1920 рр.) Монографія. Умань: СПД Сочінський, 2008. 248 с.
- Дудник, 2019 – Дудник. О. В. Мемуари як джерело до історії Уманщини доби Української революції (1917-1921 рр.) // *Уманська старовина*. 2019. № 6. С. 134-142
- Крамаренко - Фонди УКМ. А. А. Крамаренко. Воспоминая. Часть II (Умань). 604с.
- Кульчицький, 2018 - Кульчицький С. Зasadниче питання без емоцій. Чи була радянська влада в Україні окупаційною? // *День*. 2018. № 51-52. 23 березня.
- Кульчицький, 2013 – Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. К.: Темпора, 2013. 504 с.
- Любовець, 2010 – Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного і біографічного джерела: до історіографії проблеми. / *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104.
- Пиріг, 2009 – Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31-58.
- Піскун, Давидюк 2019 – Піскун.В., Давидюк В. Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Київ, «Видавництво Людмила», 2019. 444 с.
- Умань і уманчани, 2013 – Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного / Уклад Ю. В. Торгалю, Л. Д. Гарбузова / Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. 344 с.
- Умань і уманчани, 2014 – Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного / Уклад. Ю. В. Торгалю / Умань: Видавець «Сочінський», 2014. 428 с.

REFERENCES

- Posadski, 2019 – Posadski A. Umanshchina v 1918 – 1919 gg.: vojna, nastroeniya, zhiznennaya stojkost [Umanshchina in 1918 - 1919: war, moods, vitality] // *Historia i Świat*. 2019. № 8. P. 163-182 [in Ukrainian].
- Dudnyk, 2008 – Dudnyk O. V. Natsionalno-demokratychni peretvorennia na pivdni Kyivshchyny v revoliutsiinu dobu (berezen 1917 – 1920 rr.) [Natsionalno-demokratychni peretvorennia na pivdni Kyivshchyny v revoliutsiinu dobu (berezen 1917 – 1920 rr.)]. Uman: SPD Sochynskiy, 2008. 248 s. [in Ukrainian].
- Dudnyk, 2019 – Dudnyk. O. V. Memuary yak dzherelo do istorii Umanshchyny doby Ukrainskoi revoliutsii (1917-1921 rr.) [Memoirs as a source for the history of Umanshchyna during the Ukrainian Revolution (1917-1921)] // *Umanska starovyna*. 2019. № 6. S. 134-142 [in Ukrainian].
- Kramarenko – Fondy UKM. A. A. Kramarenko. Vospomynayia. Chast II. [Memoirs. Part II] (Uman). 604 s. [in Russian].
- Kulchytskyi, 2018 - Kulchytskyi S. Zasadnyche pytannia bez emotsii. Chy bula radianska vlada v Ukraini okupatsiinoiu? [A basic question without emotions. Was the Soviet government in Ukraine an occupation?] // *Den*. 2018. № 51-52. 23 bereznia [in Ukrainian].

- Kulchytskyi, 2013 – Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Kn. 1 [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise. Book 1]. K.: Tempora, 2013. 504 s. [in Ukrainian].
- Liubovets, 2010 – Liubovets N. I. Vyvchennia memuariv yak istorychnoho i biohrafichnogo dzherela: do istoriohrafii problemy / Ukrainska biohrafistyka. 2010. Vyp. 7. S. 66–104. [Study of memoirs as a historical and biographical source: the historiography of the problem]. K., 2010. S. 66–104 [in Ukrainian].
- Pyrih, 2009 – Pyrih R.Ia. Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Memoirs of contemporaries as a source of the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921] // *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. Vyp. 4. S. 31-58 [in Ukrainian].
- Piskun, 2019 – Piskun V., Davydiuk V. Shchodennyky ukraïnskoho selianyna Petra Fedorovycha Kurinnoho. 1919 rik [The diaries of the Ukrainian peasant P. F. Kurinnyi]. Kyiv, «Vydavnytstvo Liudmyla», 2019. 444 s. [in Ukrainian].
- Uman i umanchany, 2013 – Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho [Uman and Uman residents through the eyes of P. F. Kurinnyi] / Uklad. Yu. V. Torhalo / Uman: VPC «Vizavi», 2013. 344 s. [in Ukrainian].
- Uman i umanchany, 2014 – Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho [Uman and Uman residents through the eyes of P. F. Kurinnyi] / Uklad. Yu. V. Torhalo / Uman: Vydavets «Sochinskyi», 2014. 428 s. [in Ukrainian].

УДК 94(477.46) '19'

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269882

Петро ГОРОХІВСЬКИЙ,
orcid.org/ 0000-0003-1943-8240
к. пед. н., доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
gopeiv@gmail.com

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ В 30-х РОКАХ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

У статті розкрито особливості проведення антирелігійної пропаганди серед населення Христинівщини у 30-ті роки ХХ століття, спрямованої на утвердження матеріалістичного світогляду і витіснення з свідомості людей релігійних уявлень.

Визначено основні напрямки атеїстичної роботи: використання місцевої преси для публікацій, про шкідливість релігійних свят і обрядів; проведення антирелігійних бесід, лекторіїв; залучення широких верств населення у члени Спілки воєвничих безвірників; проведення цілеспрямованої роботи серед учнів місцевих шкіл та ін.

Висловлено переконання про те, що комуністична партія і уряд зазнали невдачі у боротьбі проти релігії і церкви. У значній своїй частині населення Христинівщини залишалося прихильним до віри батьків і православних традицій.

Ключові слова: релігія, церква, антирелігійна пропаганда, Спілка воєвничих безвірників, лекторії, репресії, релігійні переконання.

Petro HOROKHIVSKYI,
orcid.org/ 0000-0003-1943-8240
a candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of
World History and Teaching Methods
Uman State Pedagogical University
named Paul Tyuczyn
(Ukraine, Uman)
gopeiv@gmail.com

ANTI-RELIGIOUS PROPAGANDA ON THE PAGES OF THE LOCAL

PRESS IN THE 1930s OF THE LAST CENTURY

In the 1930s, the Bolshevik Party tried to carry out active anti-religious propaganda among the population. It aimed at establishing a materialistic worldview and pushing religious ideas out of people's minds. It assigned a major task to newspaper periodicals, which highlighted the course of the Soviet state in religious policy, published materials with sharp criticism of the church and clergy. Objects of persecution were holding of religious services, various religious rites and sacraments, celebration of religious holidays. They actively promoted the atheistic work of local authorities and public organizations.

The purpose of this article is to discover the directions, types and forms of anti-religious work on the territory of Khrystynivshchyna based on the analysis of the publications of the 1930s in the newspapers, «Kolhospyk Khrystynivshchyn» and «Khrystynivskyy Zaliznychnyk». Various publications related to anti-religious propaganda published in 1932–1940 on the pages of these newspapers became the subject of consideration.

The period of coverage of this work was the transition of the Bolshevik party to a more active struggle against religion within the framework of the “godless five-year plan” with the aim of complete and final elimination of religion, the church and even all religious remnants in the minds of people. The materials of the articles in the newspapers gave reason to claim that the party and Soviet authorities and management decided to put an end to religion and its manifestations once and forever. They were making maximum efforts to do so.

In these materials, we find the main directions of atheist work among the population with the help of the local press. In particular, newspapers contained articles in which they ridiculed religious dogmas and rites in every way, and religious holidays were sharply criticized. The object of ridicule was Christmas, Easter, Trinity, and others. The activities of Komsomol cells, non-union youth who supported the party's policy, demonstrated disrespect for the religion and ancient customs of their parents were encouraged in every way.

Appeals were made to involve the population in performing labor activities on holidays, to conduct various anti-religious campaigns to form a negative attitude of the population towards the church and religious holidays. In contrast to the religious one, «scientific propaganda» and alternative forms of Soviet festive rituals were offered.

Through the local press, among the population of Khrystynivska, the newspaper «Voiovnychii Bezvirnyk» was popularized with other anti-religious publications. In particular, residents of Khrystynivska - readers of the district newspaper - were encouraged to subscribe to the newspaper «Bezbozhnyk» - the body of the Central Council of the Union of Militant Atheists of Ukraine.

An important direction of atheistic propaganda was the filling of all educational disciplines with atheistic content in secondary schools, violent methods of introducing anti-religious propaganda into the system of educational work of school education institutions. Groups of Militant Atheists were supposed to operate in district schools.

However, from the second half of the 1930s, the efforts of the Party-Soviet nomenclature to uproot religious feelings from the consciousness of the country's population proved unsuccessful. A large part of the population of Khrystynivka remained committed to the faith of their parents and Orthodox traditions.

Key words: religion, church, anti-religious activities, Para-church, lectures, repressions, religious bias.

Постановка проблеми. На початку 30-х рр. минулого століття більшовицька влада остаточно утвердила свою марксистську ідеологію. Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви практично сприяв витісненню релігійного світогляду у масовій свідомості населення. І все ж влада, як у центрі, так і на місцях, не полишала безкомпромісної боротьби з релігійними віруваннями і проводила активну антирелігійну пропаганду. Саме у цей період влада намагалася реалізувати так звану «безбожну п'ятирічку» для повної і остаточної ліквідації релігії, церкви і навіть всіх релігійних пережитків у свідомості людей.

Велике завдання вона поклала на газетну періодику, особливо місцеву, у якій висвітлювався курс радянської держави в галузі релігійної політики, публікувалися матеріали з різкою критикою церкви і священнослужителів, а також рекомендації з проведення атеїстичної роботи серед населення.

Дослідження реалізації планів на території Христинівського району у зазначений період є актуальним і визначає тему даного дослідження.

Аналіз досліджень. Про антирелігійну пропаганду у всіх її проявах у межах країни і краю у зазначений період є багато досліджень. Зокрема, це дослідження Л. Бабенко (Бабенко, 2010), В. Багрія (Багрий, 1988),

О. Вітринської (Вітринська, 2014), Г. Котломанітової (Котломанітова, 2007), Л. Дудки (Дудка, 2005), Т. Лопушан (Лопушан, 2011), С. Чучаліна (Чучалін, 2014) та ін. У монографіях, дисертаціях, статтях названих авторів розкрито особливості антирелігійної пропаганди, її місце в ідейно-політичному вихованні учнів, преса та література 1920–30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість населення, роль Спілки войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні, висвітлення проблеми атеїстичного виховання школярів в педагогічній пресі 20 – 30-х років ХХ століття тощо.

Прекрасним джерелом інформації про духовну сторону життя краю, які суттєво доповнюють архівні і документальні матеріали, є матеріали місцевої преси.

Мета статті. Метою даної статті є на основі аналізу публікацій 1930-х рр. у газетах «Колгоспник Христинівщини» і «Христинівський залізничник» з'ясувати напрямки, види і форми антирелігійної роботи на теренах Христинівщини.

Предметом аналізу стали публікації, пов'язані з цією тематикою, вміщені у місцевих газетах протягом 1932–1940-х рр.

Виклад основного матеріалу. Тридцять років для населення краю видалися вкрай важкими і напруженими. Населенню Христинівщини на початку 30-х років потрібно було пережити експеримент з перебудови світогляду. Більшовицька партія поставила завдання витіснити із свідомості трудящих ідеалістичний (а точніше, релігійний) світогляд і нав'язати матеріалістичний, тобто комуністичний, який обов'язково мав бути безрелігійним.

На XVII партійній конференції було сформульовано головне політичне завдання другої п'ятирічки – остаточно ліквідувати капіталістичні елементи й класи взагалі, повністю знищити причини, що породжували класові відмінності і експлуатацію, подолавши пережитки капіталізму в економіці і свідомості людей, перетворивши все трудяще населення країни на свідомих й активних будівельників безкласового соціалістичного суспільства.

На думку окремих дослідників, войовничі безбожники з Антирелігійної комісії розробили і намагалися втілити план проведення так званої «безбожної п'ятирічки» з метою повної ліквідації релігії і будь-яких її проявів (Чому 1932-й?).

Аналіз матеріалів тогочасної місцевої преси дає інформацію про хід антирелігійної роботи у районі, її види і форми. Важливим напрямком було остаточно зруйнування всіх церковних споруд, перетворення церковних приміщень у склади, а то й клуби. Щоб посіяти зерна атеїзму, ставку робили на молодь, затаюючи їх на танці, які влаштовували у таких «клубах», організовуючи різні революційні свята.

У районі практично не залишилося церковних храмів. У газеті «Колгоспник Христинівщини» картали місцеві сільські органи влади за неефективне використання цих приміщень.

Місцева преса містила роз'яснювальні статті про головні релігійні свята. Розраховуючи на те, що жителі району, яких змушували передплачувати газету,

будуть читати вміщені статті, а місцеві агітатори будуть використовувати ці матеріали у своїх бесідах, автори статей намагалися якомога чіткіше розставити акценти саме на реакційності і крайній шкідливості як релігійних свят, так і самої релігії.

Наприклад, у статті «Пасха – шкідливе релігійне свято» автор Ф. Олещук змальовує страшну картину: «В дні пасхи у всій своїй огидливій наготі оживають пережитки старого побуту, завдається шкода соціалістичному виробництву, особливо сільському господарству. Зокрема, у минулому році деякі віруючі колгоспники святкували пасху і не працювали на протязі кількох днів. А це негативно вплинуло на своєчасне виконання планів весняної оранки і сівби, що на руку ворогам колгоспного ладу, ворогам народу».

Автор запевняє, що пасха та інші релігійні свята використовуються антирадянськими елементами в їх боротьбі з соціалістичним будівництвом. Він розкриває механізм цієї боротьби і ролі у ній релігії. «До нас засилаються шпигуни і диверсанти, агенти фашизму... Пасхальна проповідь про любов до ворога, проповідь про презирство до земних справ і т.д. – шкідлива контрреволюційна проповідь».

Автор апелює до свідомих громадян, які прямо зобов'язані викривати всю шкідливість релігійних забобонів (Олещук, 1939).

Подібні «розвінчувальні» матеріали містилися і про інші релігійні свята. Проявом цього напрямку антирелігійної роботи була організація місцевими властями у дні найбільш значних релігійних свят (Різдво, Великдень) проведення різних господарських робіт, виходів у поле тощо. У тогочасній районній пресі постійно публікувалися заклики типу: «Куркульсько-попівський великдень перетворити на ударні дні сівби!» (Куркульсько-попівський, 1932).

У статті «У Голяківці організували антиріздвяний суботник» писали: «З ініціативи комсомольців і під керівництвом партосередку в с. Голяківці в день п'яного куркульського різдва організовано було суботник по вивезенню в поле гною та очищенню посівматеріалу до сівби». Підпис «Т.» (У Голяківці, 1937).

Даний процес проводився під гаслом виконання всіх господарсько-політичних команд з метою підвищення комуністичного виховання мас, виконання промфінпланів, а по колгоспах – виконання господарських планів.

Серед населення Христинівщини популяризували газету «Войовничій безвірник» – орган Центральної ради Спілки Войовничих Безвірників України. Через місцеву пресу популяризувалися й інші антирелігійні видання. Зокрема жителів Христинівщини-читачів райгазети, заохочували до передплати газети «Безбожник» – органу ЦР спілки войовничих безбожників України. Серед аргументів наводилися дані, що вона буде виходити 5 разів на місяць та ще й українською мовою і ціна цілком доступна – 50 коп. на 1 місяць...

Щоб ще більше заохотити потенційних читачів, в оголошенні у семи пунктах було розкрито глибокий зміст майбутніх статей і матеріалів, які можуть бути корисними і для пересічних читачів, і для партпрацівників-штатних пропагандистів, і для агітаторів-громадських активістів (Передплачуйте газету, 1935).

Головну роль у реалізації планів більшовицької партії на території краю

відігравали районна і низові ланки Спілки войовничих безвірників. Практикувалося проведення різних антирелігійних лекторіїв, які проводилися у межах так званих клубів войовничих безбожників за продуманою Програмою, нав'язування передплати газету «Войовничий безвірник» та інші.

Однією з форм антирелігійної агітації і пропаганди було читання лекцій перед колгоспниками чи робітниками. У газеті «Колгоспник Христинівщини» зустрічається чимало повідомлень про це. Зокрема, 5 квітня 1939 року поміщена замітка про проведення лекції в Івангородському колбуді на тему «Паска та її походження». На лекції було присутніх 300 осіб. Читав її лектор учитель тов. Панченко, який докладно роз'яснив реакційну суть пасхи (Ф.С., 1939).

Не менш поширеною формою роботи було проведення антирелігійних бесід по 20-хатках.

Газети пропонували тематику лекцій і бесід, і друкували матеріали для їх проведення. Зокрема, у 1937 році газета «Колгоспник Христинівщини» надрукувала під рубрикою «Науково-популярні бесіди» 11 статей: «Яку форму має Земля», «Що таке небо», «Земля – планета», «Наша планетна система», «Як попи переслідували науку про небо» та інші (Шишаков, 1937а).

Розповідаючи читачам про вчення Коперніка, Д. Бруно, Галілея, автор В. Шишаков чорними фарбами змальовує дрімуче мракобісся «попів», які все життя переслідували правду, науку і вчених (Шишаков, 1937б).

Для того щоб сформувати стійку неприязнь до служителів культу (очевидно, яких ще не пересаджали – П.Г.) районна газета під рубрикою «На допомогу антирелігійникові» помістила статтю «Лице паразитів (чим володіли монастирі і попи до революції)», яку розпочала тезою про те, що церква завжди закликала до терпіння, страждання, відмови від «земних благ», а от самі церковники ніколи не додержувалися цієї заповіді (Олещук, 1937).

У газеті не пропускали можливості попри нагоді покритикувати релігію, висміяти її служителів. Зокрема, в одному з номерів «Христинівського залізничника» у 1932 році була опублікована стаття Івана Піддубного «Парад христинівських «Ісусів», у якій гостро сатирично висміюються працівники станції, які умудрялися отримувати зайві хлібні пайки (Піддубний, 1932).

У жовтні 1936 року була вміщена велика стаття, присвячена 100-річчю з дня смерті О. С. Пушкіна. Із всієї його величезної поетичної творчості вибрали один вірш – «Казку про попа і слугу його Балду» (Пушкін, 1936).

Щоб підкреслити, що релігія є злом не лише індивідуальним, кожної окремої людини, але й суспільним, її прив'язують до інших асоціальних проявів. Зокрема, у статті Владімірова і Білого «Про мораль комуніста» показано, як деградує особистість людини, а особливо комуніста, якщо він піддається релігійному впливу. Для прикладу наводиться історія з заступником секретаря парторганізації кондукторського резерву С. Чорного (Владіміров, Білий, 1940).

Ще одним напрямком атеїстичної пропаганди було наповнення атеїстичним змістом всіх навчальних дисциплін у загальноосвітніх шкіл, насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему

навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти.

Аргументація про необхідність духовно-морального виховання дітей в школі будувалася на засадах і вимогах наукової марксистської педагогіки: «Сучасна марксистська педагогіка вважає: вона категорично вимагає від нас запровадити антирелігійне виховання молодого покоління. Більше того, основні засади її упираються безпосередньо в це питання. Антирелігійне виховання дітей є одне з основних питань марксистської педагогіки» (Сіданіч, 2013).

У школах району повинні були діяти гуртки войовничих безвірників. Заняття проводилися раз на тиждень. Керівник гуртка – вчитель читав лекції на антирелігійні теми.

Допис О. Запарованого, Т. Гречка, М. Джурми стверджував, що учні 5-7 класів надзвичайно цікавляться такими лекціями. На думку дописувачів, ці лекції дуже важливі, оскільки покликані пробуджувати у дітей ненависть до релігії, дають змогу до кінця зрозуміти всю реакційну суть релігії, яка задурманюючи населення, служить на користь експлуататорським класам.

Учням так подобаються такі лекції, що вони просять проводити їх частіше (Частіше проводити, 1939).

Така масована атака на релігію і Церкву, на думку партійних ідеологів, мала б дати позитивні результати і успішно реалізувати грандіозні плани безбожної п'ятирічки.

Проте з другої половини 1930-х рр. помічається різке падіння антирелігійного войовничого ентузіазму в середовищі активістів СВБ. Всі потуги партійно-радянської номенклатури викорчувати із свідомості населення країни релігійні почуття виявилися провальними. Про це свідчив перепис населення, що пройшов у 1937 р. Внесені до опитувальних листів, за особистою вказівкою Сталіна, питання про релігійні переконання дали приголомшливу інформацію: з 30 мільйонів безграмотних громадян СРСР старше 16 років 84% (або 25 мільйонів) визнали себе віруючими, а з 68,5 мільйонів грамотних – 45% (або більше 30 мільйонів) (Чому 1932-й?).

Цілі, що декларувалися, досягнуті не були, хоча НКВС вельми багато зробив для «викорінювання» релігійних діячів всіх конфесій. Необхідно було ухвалювати якісь заходи, у тому числі, й поживити роботу Союзу войовничих безбожників. У 1938 р. місцеві організації Союзу стали помалу відновлюватися; у лютому 1938 р. навіть відбувся пленум ЦР СВБ, що розробив і ухвалив програму активізації антирелігійної діяльності.

У грудні 1937 року Лисенко, активіст безбожницького руху, за дорученням компартійних органів подав допис-заклик з промовистою назвою «Організувати антирелігійну роботу». Хоча, фактично, це була констатація, повного розвалу цієї роботи як серед дорослих, так і серед школярів всього району. Автор винуватив найбільше вчителів, які зовсім усунулися від антирелігійної пропаганди у колективах трудящих і не створюють (!!!) осередків Спілки войовничих безвірників (Ф.С., 1939).

Щоб надати антирелігійній роботі більшої ваги і переконати населення, що це справа всієї партії і держави, газета «Колгоспник Христинівщини» у 1937 році надрукувала статтю-припис головного ідеолога антирелігійної боротьби

О. Ярославського «Антирелігійну пропаганду провадити систематично» (Ярославський, 1937).

Показовою є стаття М. Шейніна «Ленін і Сталін про релігію», опублікована вже у серпні 1940 року. Автор вирішив розтлумачити широким масам трудящих, що боротьба з церквою – це справа не лише місцевих партійних, радянських, комсомольських та ін.. організацій, але це є реалізацією заповіту великого Леніна і вказівок мудрого вождя Сталіна (Шейнін, 1940).

Проте подібні роз'яснення, заклики, вказівки так і залишалися на папері. А з початком німецько-радянської війни керівництво партії змушене було змінити свою політику щодо релігії і церкви.

Висновки. Таким чином, аналіз матеріалів місцевої преси у 30-х роках в Христинівському районі показав, що партійні, радянські органи і громадська організація Спілка воєнних безбожників через численні низові ланки в трудових колективах і учнівських колективах шляхом втягування учнів у секції юних безбожників, проводили широку антирелігійну пропаганду і намагалися реалізувати плани так званої «безбожної п'ятирічки». Зокрема, мали місце критика релігійних догм, суті богослужіння, свят, обрядів і діяльність церковнослужителів, поширення атеїстичної літератури, створення і діяльність первинних організацій спілки воєнних безвірників, наповнення атеїстичним змістом всіх навчальних дисциплін у загальноосвітніх шкіл, насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти тощо.

Не зважаючи на різні форми роботи, всі ці заходи не принесли очікуваних результатів. У значній своїй частині населення залишилося прихильним до віри батьків і православних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бабенко, 2010 – Бабенко Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // *Філософські обрії*. 2010. № 24. С. 222–235.
- Багрий, 1988 – Багрий В. С. Идеино-политическое воспитание старшекласников в истории советской школы (20-30-е гг.): дис ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 1988. 148 с.
- Вітринська, 2014 – Вітринська О. В. Радянська преса та література 1920-30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України // *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Сер. : *Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 25. С. 3–14.
- Владіміров, 1940 – Владіміров. Про мораль комуніста // *Христинівський залізничник*. 1940. 13 жовтня.
- Дудка, 2005 – Дудка Л. О. Спілка воєнних безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20 – 40 роки ХХ ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Київ, 2005. 21 с.
- Котломанітова, 2007 – Котломанітова Г. О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.): дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2007. 233 арк.
- Куркульсько-попівський, 1932 – Куркульсько-попівський великдень перетворити на ударні дні сівби! // *Колгоспник Христинівщини*. 1932. 23 квітня.
- Лисенко, 1937 – Лисенко. Організувати антирелігійну роботу // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 12 грудня.
- Лопушан, 2011 – Лопушан Т. В. Проблема атеїстичного виховання школярів педагогічної преси 20 – 30-х років ХХ століття // *Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Умань, 15 листопада 2011 року) (ред. кол.: В. С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 53 – 59.
- Олещук, 1937 – Олещук Ф. Лице паразитів (чим володіли монастирі і попи до революції // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 22 червня.
- Олещук, 1939 – Олещук Ф. Пасха – шкідливе релігійне свято // *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 5 квітня.

- Передплачуйте газету, 1935 – Передплачуйте газету «Безбожник» // *Колгоспник Христинівщини*. 1935. 20 червня.
- Піддубний, 1932 – Піддубний І. Парад христинівських «Ісусів» // *Христинівський залізничник*. 1932. – 21 лютого.
- Пушкін, 1936 – Пушкін О. С. Казка про попа і слугу його Балду // *Колгоспник Христинівщини*. 1936. 22 жовтня.
- Сіданіч, 2013 – Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці (1917 – 1930) // *Теорія та методика управління освітою*. 2013. Вип. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tmuo_2013_10_38
- Сільський клуб, 2011 – Сільський клуб на Черкащині закрили через збіг містичних обставин. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/8900-silskij-klub-na-cherkashhini-zakrili-cherез-zbig-mistichnix-obstavlin.html
- У Голяківці, 1937 – У Голяківці організували антирідзвняний суботник // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 20 червня.
- Ф.С., 1939 – Ф.С. Лекція про реакційну суть пасхи // *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 5 квітня.
- Частіше проводити, 1939 – Частіше проводити лекції на антирелігійні теми // *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 3 лютого.
- Чому 1932-й? – Чому 1932-й? URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=694
- Чучалін, 2014 – Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(3). С. 30–33.
- Шейнін, 1940 – Шейнін М. Ленін і Сталін про релігію // *Колгоспник Христинівщини*. 1940. 20 серпня.
- Шишаков, 1937a – Шишаков В. Наш зоряний світ // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 20 червня.
- Шишаков, 1937b – Шишаков В. Як попи переслідували науку про небо // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 20 червня.
- Ярославський, 1937 – Ярославський О. Антирелігійну пропаганду провадити систематично // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 24 жовтня.

REFERENCES

- Babenko, 2010 – Babenko L. L. Osoblyvosti antyrelihiinoi propahandy 1920-kh rokiv ta yii alternatyvy [Ukraine: Features of anti-religious propaganda of the 1920s and its alternatives] // *Filosofski obrii*. 24, S. 222 –235 [in Ukrainian].
- Bahryi, 1988 – Bahryi V. S. Ideino-polytycheskoe vospytanye starsheklassnykov v istorii sovetskoï shkoly (20-30-eh hh.) [Ukraine: Ideological and political education of high school pupils in the history of the Soviet school (1920s–1930s)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv. 1988. 148 s. [in Ukrainian].
- Vitrynska, 2014 – Vitrynska O. V. Radianska presa ta literatura 1920-30-kh rr. yak instrument vplyvu na relihiinu svidomist yevreiv Ukrainy [Ukraine: The Soviet press and literature of the 1920s–30s as a tool for influencing on the religious consciousness of the Ukrainian Jews] // *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»*. Ser.: Aktualni problemy istorii Ukrainy. 25, S. 3–14 [in Ukrainian].
- Vladimirov, 1940 – Vladimirov. Pro moral komunista [Ukraine: On the morality of a communist] // *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 13 zhovtnia [in Ukrainian].
- Dudka, 2005 – Dudka L. O. Spilka voiovnnykh bezvirnykiv v antyrelihiinii propahandi v Ukraini (20 – 40 roky KhKh st.) [Ukraine: The Union of Militant Infidels in Anti-Religious Propaganda in Ukraine (1920s–1940s of the 20th Century)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2005. 21 s. [in Ukrainian].
- Kotlomanitova, 2007 – Kotlomanitova H. O. Relihiine vykhovannia v istorii shkilnoi osvity Ukrainy (60-ti roky XIX st. – 30-ti roky XX st.) [Ukraine: Religious education in the history of school education in Ukraine (1960s of the 19th century – 1930s of the 20th century)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Poltava, 2007. 233 s. [in Ukrainian].
- Kurkulsko-popivskiy, 1932 – Kurkulsko-popivskiy velykden peretvoryty na udarni dni sivby! [Ukraine: Turn the Kurkul-Pope Easter into a foremost sowing day!] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 23 kvitnia [in Ukrainian].
- Lysenko, 1937 – Lysenko. Orhanizuvaty antyrelihiinu robotu [Ukraine: Organize anti-religious work] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 12 hrudnia [in Ukrainian].
- Lopushan, 2011 – Lopushan T. V. Problema ateistychnoho vykhovannia shkolariv pedahohichnii presi 20 – 30-kh rokiv KhKh stolittia [Ukraine: The problem of atheist education of schoolchildren in the pedagogical press of the 1920s–1930s of the 20th century]. *Khrystyianski tsinnosti v systemi pidhotovky vchytelia natsionalnoi shkoly: teoriia, tradytsii, praktyka: Uman: «Vizavi», S. 53 – 59 [in Ukrainian].*
- Oleshchuk, 1937 – Oleshchuk F. Lytse parazytiv (chym volodily monastyri i popy do revoliutsii [Ukraine: Faces of parasites (what monasteries and priests owned before the revolution)] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 22 chervnia [in Ukrainian].
- Oleshchuk, 1939 – Oleshchuk F. Paskha – shkidlyve relihiine sviato [Ukraine: Easter is a harmful religious holiday] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 5 kvitnia [in Ukrainian].
- Peredplachuete hazetu, 1935 – Peredplachuete hazetu «Bezbozhnyk» [Ukraine: Subscribe the newspaper «Godless»] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].
- Piddubnyi, 1932 – Piddubnyi I. Parad khrystynivskyykh «Isusiv» [Ukraine: Parade of Khrystynivka “Jesuses”]

// *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 21 liutoho [in Ukrainian].

Pushkin, 1936 – Pushkin O. S. Kazka pro popa i sluhu yoho Baldu [Ukraine: A fairy tale about a priest and his servant Balda] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 22 zhovtnia [in Ukrainian].

Sidanich, 2013 – Sidanich I. Osoblyvosti formuvannya zmistu dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei u period rozbudovy systemy shkilnoi osvity v ukrainskii sotsialistychnii radianskii respubliki (1917 – 1930) [Ukraine: Peculiarities of the content formation of spiritual and moral education of children during the period of education of the system of school education in the Ukrainian Socialist Soviet republic (1917–1930)] // *Teoriia ta metodyka upravlinnia osvitoiu*. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2013_10_38 [in Ukrainian].

Sil'skyi klub, 2011 – Sil'skyi klub na Cherkashchyni zakryly cherez zbih mistychnykh obstavyn [Ukraine: Village club in Cherkasy region was shut down through a series of mystical circumstance]. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/8900-silskij-klub-na-cherkashhini-zakryli-cherez-zbig-mistichnix-obstavyn.html [in Ukrainian].

U Holiakivtsi orhanizuvaly, 1937 – U Holiakivtsi orhanizuvaly antyryzdviyani subotnyk [Ukraine: Anti-Christmas subbotnik was organized in Holiakivtsi] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].

F.S., 1939 – F.S. Lektsiia pro reaktsiinu sut paskhy [Ukraine: Lecture about the reactionary essence of Easter] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 5 kvitnia [in Ukrainian].

Chastishe provodyty, 1939 – Chastishe provodyty lektzii na antyrelihiini temy [Ukraine: Give lectures on anti-religious topics more often] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 3 liutoho [in Ukrainian].

Chomu 1932-i? – Chomu 1932-i? [Ukraine: Why 1932?]. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=694 [in Ukrainian].

Chuchalin, 2014 – Chuchalin O. Antyrelihiina polityka radianskoï vlady u sferi osvity ta yii vplyv na vykhovannia molodi u 1920–1930-kh rr. [Ukraine: Anti-religious policy of Soviet government in the sphere of education and its influence on the education of young people in the 1920s–1930s] // *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istorii*, 1(3), S. 30–33 [in Ukrainian].

Sheinin, 1940 – Sheinin M. Lenin i Stalin pro relihiu [Ukraine: Lenin and Stalin about religion] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 serpnia [in Ukrainian].

Shyshakov, 1937 – Shyshakov V. Nash zorianyi svit. [Ukraine: Our star world] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].

Shyshakov, 1937 – Shyshakov V. Yak popy peresliduvaly nauku pro nebo [Ukraine: How priests persecuted the science of the sky] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].

Yaroslavskiy, 1937 – Yaroslavskiy O. Antyrelihiinu propahandu provadyty systematychno [Ukraine: Conduct anti-religious propaganda systematically] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 24 zhovtnia [in Ukrainian].

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 353.8+908 «1941/1944»:930

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269885

Людмила БАБІЙ,
orcid.org/0000-0001-6182-6701
аспірант ВДПУ ім. М. Коцюбинського,
викладач Вінницького центру
професійно-технічної освіти технологій та дизайну
(Україна, Вінниця)
liudababii024@gmail.com

РУМУНСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ВІННИЧЧИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті висвітлено історичні та історіографічні дослідження, які стосуються румунської окупаційної політики на Вінниччині в роки Другої світової війни. Представлено узагальнюючі праці дослідників історії Другої світової війни та особливості реалізації політики окупаційної влади. Проаналізовано праці присвячені румунському окупаційному режиму на землях «Трансністрії», особливості його реалізації в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. Як висновок автор вказує, що сучасна історична наука продовжує досліджувати особливості румунського «нового порядку» та становище підокупаційного населення. Серед наукових робіт, в яких розкрито цю проблему, можна виділити дослідження присвячені висвітленню загальних аспектів окупаційного режиму та особливостей проведення румунською адміністрацією економічної експлуатації регіону. Деяко менше робіт присвячені окремим сферам життя населення та їх регіональним особливостям.

Ключові слова: історіографія, румунський окупаційний режим, окупація, «Трансністрія», Вінниччина.

Liuda BABII,
postgraduate student at the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University
teacher of the Vinnytsia State Vocational Institution
of Technology and Design
(Ukraine, Vinnytsia)
liudababii024@gmail.com

THE ROMANIAN OCCUPATION REGIME IN VINNYCHINA DURING THE WORLD WAR II IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article highlights the state of historical and historiographical research related to the Romanian occupation policy in Vinnychina during the World War II. Summarizing works of researchers of the history of the World War II and peculiarities of the implementation of the policy of the occupation authorities are presented. An unbiased analysis of the works dedicated to the Romanian occupation regime in the lands of «Transnistria», the peculiarities of its implementation in the political, economic, social and cultural spheres was carried out. The main groups of works on the historiography of the problem are singled out and the personal contribution of their authors to its development is established.

The main methodological approaches to the study of this problem during the first half of the 21st century are considered. It has been established that in modern historiography, problems of regional specificity remain unexplored or understudied, which require detailed study and rethinking. The life of a Ukrainian village in Vinnychina under the conditions of Romanian occupation can be attributed to such a range of problems.

Attention is focused on the fact that the introduction into scientific circulation of new archival materials that have become available to researchers in recent years, the appearance of new monographs, the publication of collections of documents, the historiographical work of domestic scientists, makes it possible to reveal the specified

problem from a new angle, which became the problem of this articles.

It is noted that the historiography of the problem indicates the interest of scientists in the study of the occupation regime on the territory of Ukraine. Modern historical science continues to investigate the peculiarities of the Romanian «new order» and the situation of the population under occupation. It is worth noting that among the scientific works in which this problem is revealed, it is possible to single out studies dedicated to highlighting the general aspects of the occupation regime and the peculiarities of the economic exploitation of the region by the Romanian administration. Fewer works are devoted to individual spheres of life of the population and their regional features.

It is concluded that the historiographical analysis of modern Ukrainian scientific literature proves that the problem of the situation of the village in the conditions of the Romanian occupation is insufficiently covered in modern Ukrainian historiography, because precisely such a formulation of the problem has not yet been the subject of a comprehensive study by domestic scientists. However, it is claimed that the accumulated historiographic material, in particular of modern domestic scientists, creates a solid basis for the further development of research on this problem.

Key words: *historiography, Romanian occupation regime, occupation, «Transnistria», Vinnychnina.*

Постановка проблеми. В сучасному історіописанні недослідженими або малодослідженими залишаються проблеми регіональної специфіки, які потребують детального вивчення та переосмислення. До такого кола проблем можна віднести життя українського села на Вінниччині в умовах румунської окупації.

Введення в науковий обіг нових архівних матеріалів, які стали доступними для дослідників в останні роки, поява нових монографій, публікація збірників документів, історіографічний доробок вітчизняних науковців, дає можливість розкрити вказану проблему з нового боку, що й стало проблемою даної статті.

Аналіз досліджень. На сьогодні проведено низку досліджень присвячених історіографічному аналізу різних періодів вивчення румунського окупаційного режиму на території українських земель. Істориками було досліджено цю проблему як через призму радянської історичної думки, таке дослідження провів О. Осипенко (Осипенко, 2019), так і в контексті сучасного румунського дискурсу, це праці Т. Рендюка (Рендюк, 2011) та В. Стецкевича (Стецкевич, 2008).

Сучасні ж історіографічні дослідження вітчизняних істориків проблеми румунського окупаційного режиму північної Трансїстрії характеризуються фрагментарністю та невеликою кількістю. Вони або є складовою загальних історіографічних праць періоду румунської окупації, це, зокрема, дослідження Н. Дейнеки (Дейнека, 2011), М. Лободи (Лобода, 2009), О. Новосьолова (Новосьолов, 2009), А. Петрової (Петрова, 2011), або такі дослідження сфокусовані на окремому аспекті окупаційного життя, як робота Н. Шевченко (Шевченко, 2009). Загалом зазначені науковці вказують на недостатнє дослідження проблематики румунського окупаційного режиму як загалом, так і в різних сферах життя населення, зокрема це й стосується території Поділля.

Мета статті. Метою дослідження є з'ясування сучасного стану вивчення румунського окупаційного режиму на Вінниччині в роки Другої світової війни у вітчизняній історіографії, аналіз особливостей дослідження зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Оцінюючи стан розробки сучасної вітчизняної історіографії вказаної проблеми, варто зазначити, що українські дослідники Другої світової війни, торкалися теми румунської окупаційної політики в Україні в комплексі з німецькою, та часто просто вказували на факт,

що територія Бессарабії, Північної Буковини та «Трансністрії» були передані під румунське управління німецьким керівництвом. До прикладу дослідник П. Рекотов у статті «Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.)» (Рекотов, 1997) вказує на те, що формально Трансністрія до складу Румунії не входила, натомість Румунія отримала німецький мандат на тимчасову адміністрацію та експлуатацію краю. При чому на окупованих територіях велося законодавство «Старого королівства», а пости в центральних апаратах та всі посади префектів і протекторів довірили уродженцям краю (Рекотов, 1997). А. Новосолов у статті «Румунська окупація Трансністрії питання політичного статусу» доповнює свого колегу зазначаючи на тому, що німецька сторона виконувала роль консультанта в Трансністрії при цьому надавала необхідну підтримку румунській адміністрації (Новосолов, 2009).

Особливості реалізації румунської окупаційної влади є складовою дослідження Ю. Левченка (Левченко, 2017). У монографії представлені плани Румунії щодо українських земель та основні напрямки діяльності румунської окупаційної влади. Дослідник вказує на те, що порівняно з губернаторствами «Бессарабія» і «Буковина» в яких діяло румунське законодавство, в «Трансністрії» основні нормативно-правові акти, що видавалися окупаційною владою часто дублювалися з німецьких, призначених для окупованих східних територій, тоді як закони, які регламентували повсякденне життя населення були румунськими (Левченко, 2017).

Ряд дослідників відзначають невизначеність майбутнього статусу губернаторства «Трансністрія». О. Гончаренко у науковій праці вказує на те, що румунське керівництво сподівалося, що ця територія врешті-решт стане частиною їхньої країни, однак до завершення війни вирішення цього питання відкладалося (Гончаренко, 2010).

Сучасні українські історики вказують на те, що румунський окупаційний режим у порівнянні з німецьким був відносно м'якшим. Історик Я. Грицак у своїй монографії (Грицак, 1996) приходять до такого висновку. На думку науковця румунська окупаційна влада прагнула якнайшвидше асимілювати національні меншини, використовуючи силу державного апарату. Причому мова йшла не про масове винищення не-румунського населення, насамперед євреїв та циган (Грицак, 1996).

До схожого висновку приходять і вінницький історик С. Гальчак у своєму дослідженні «Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945)» (Гальчак, 2018). Автор зазначає, що румунський окупаційний режим був дещо ліберальним в порівнянні з німецьким, однак залишався таким же злочинним та експлуататорським (Гальчак, 2018). Таку ліберальність С. Гальчак простежує у різному ставленні окупаційної адміністрації до вивезення цивільного населення на примусову працю до Німеччини. В дослідженні ««Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам» (Гальчак, 2003) автор наводить точну кількість депортованих громадян по кожному району Вінницької області і приходять до висновку, що з тих району, які входили до складу «Трансністрії» було вивезено лише 1388 чол. (Гальчак, 2003), що набагато менше в порівнянні із частиною області, яку

контролювала німецька адміністрація. С. Гальчак виокремлює дані розбіжності і визначає їх у підходах до реалізації освітньої програми, зокрема автор виділяє відмінність у тому, що німецька влада вороже ставилася до розвитку освіти на окупованих східних територіях, в той час як румунська влада серйозно ставилася до цього питання та запроваджувала обов'язкове навчання для дітей (Гальчак, 2018). Також дослідник вказує на те, що румунська адміністрація по іншому підійшла до вирішення «єврейського питання», адже у німецькій зоні окупації таке вирішення означало остаточне знищення людей цієї національності, тоді як в «Трансністрії» єврейські гетто проіснували всю війну (Гальчак, 2003).

Крім цього у своїх численних наукових роботах історик С. Гальчак (Гальчак, 2000; Гальчак, 2001; Гальчак, 2006; Гальчак, 2008) досліджував особливості румунського окупаційного режиму в різних сферах життя населення саме на території Вінниччини. У дослідженнях науковиці А. Петрової (Петрова, 2005; Петрова, 2010; Петрова, 2010) доля подільського краю під румунською окупацією також займає вагомим місце. В авторефераті дисертації «Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944 рр.)» (Петрова, 2011) науковиця викладає головні висновки заданої проблеми. Ґрунтуючись на широкій джерельній базі було окреслено особливості запровадження окупаційного режиму на Поділлі, досліджено соціально-економічне життя в умовах окупації та охарактеризовано соціальні аспекти «нового порядку».

Досягненням сучасної української історичної науки стало видання Інституту Історії НАН України двотомно колективного видання «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси» під редакцією О. Лисенка (Лисенко, 2010), (Лисенко, 2011). У виданнях подається сучасне бачення мобілізаційних і режимних заходів радянського керівництва, стратегічних і фронтових операцій на території України, політики німецької та, зокрема румунської окупаційної влади, повсякденне життя цивільного населення в умовах окупації та багато інших важливих для переосмислення тем. У першому томі монографії окремий розділ присвячений окупаційній політиці румунської адміністрації у губернаторстві «Трансністрія». Колегія авторів серед яких Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков подають загальну характеристику соціально-економічної політики та буденного життя, культури та освіти, преси та пропаганди, геноциду та етноциду, боротьби з українським іредентизмом, радянським підпіллям та проявами непокори в губернаторстві «Трансністрія». Дане дослідження ґрунтується на вагомій джерельній базі та історіографії.

Важливим джерелом для дослідження насильства над цивільним населенням Вінницької області, що здійснювалося румунськими окупаційними структурами упродовж 1941-1944 рр. слугує збірник «Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944» (Васильєв та ін., 2020). Авторський колектив вперше вводить в науковий обіг документи, які засвідчують вбивства мешканців Вінниччини, євреїв та ромів, представників партійно-радянського активу. Збірник

складається з семи розділів, п'яти додатків, іменного та географічного покажчиків (Васильєв та ін., 2020).

Актуальними для нас є також наукові праці, в яких детально вивчається історія окремих населених пунктів. Одним із населених пунктів, який входив до складу румунської зони окупації був Томашпільський район Вінницької області. Краєзнавець І. Бабій у книзі «Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я)» (Бабій, 2018) дослідив історію Томашпільщини з давніх часів до сучасності. В одному із розділів роботи автором був описаний румунський окупаційний режим на цих землях, відзначена грабівницька політика румун та представлені спогади очевидців тих подій, які також відзначали лояльніше ставлення румун порівняно з німцями: «румун нагайкою нашмагав та й відпустив...» (Бабій, 2018).

Економічна складова експлуатації українських земель румунською адміністрацією не залишилась поза увагою вітчизняних науковців та стала складовою наукового доробку І. Ветрова, В. Щетнікова. Перший науковець у своїй монографії «Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941-1944» (Ветров, 2000) дослідив економічну складову німецької та, зокрема румунської окупаційної політики. Діяльність румунських військових дослідник оцінив, як відверте пограбування економіки краю, вказуючи на те, що мало хоч якусь цінність на землях «Трансністрії» підлягало конфіскації. Історик узагальнює тим, що економічна політика румунської адміністрації в зазначеному регіоні була спрямована на використання всіх ресурсів на задоволення потреб Румунії (Ветров, 2000). Про це також пише у своїй статті В. Щетніков (Щетніков, 2012), роблячи висновок, що така максимальна експлуатація природних та сировинних ресурсів краю, використання людського потенціалу через колоніальні методи господарювання відбулися через відсутність чіткої програми економічної політики регіону та невизначеність політичного статусу «Трансністрії» впродовж всього періоду окупації (Щетніков, 2012).

Дослідження грошової системи «Трансністрії» провели історики Ю. Левченко (Левченко, 2012) та О. Клименко (Клименко, 2011). Історик Ю. Левченко зауважує, що на окупованій території України були сформовані грошові системи, що виникли окремо в кожній адміністративній одиниці, дослідник це пояснює тим, що кожна з них мала свої особливості створення (Левченко, 2012). На території «Трансністрії» автор виділяє основними грошовими одиницями: радянські рублі та червінці, окупаційну марку та лей румунського національного банку (Левченко, 2012). О. Клименко ж, відзначає, що окупаційні марки були вилучені з обігу майже одразу після закінчення бойових дій з інших окупованих країн Європи, тоді як в окупованій «Трансністрії» вони випускалися до кінця війни, тим самим наносили місцевому населенню набагато більші матеріальні збитки (Клименко, 2011).

Не залишилось поза увагою науковців і життя села від час окупації. Цю важливу тему досліджували О. Осипенко (Осипенко, 2018), О. Перехрест (Перехрест, 2005; Перехрест, 2011). У монографії «Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище» О. Перехрест аналізує економічне та соціальне становище українського села в 1941-1944 рр., досліджує особливості

функціонування сільськогосподарської галузі та соціальне становище українського села в умовах окупації. Автор розкриває питання економічного становища сільського господарства в «Трансністрії», запровадження земельної реформи, за якої поняття «колгосп» було замінено на поняття «трудова громада». Також описано види і форми оплати праці селян, податкову та заготівельну політику окупаційної адміністрації, де селяни змушені були платити понад 30 різних видів податків і зборів (Перехрест, 2011).

Дослідження процесів румунізації та асиміляції проводить дослідниця І. Моторна у статті «Політика румунської адміністрації щодо молдован та українців в Трансністрії (1941-1944 рр.): процеси румунізації та асиміляції» (Моторна, 2015). Авторка приходить до висновку, що політика румунського уряду до українців, росіян та поляків мала набагато нижчий статус, ніж по відношенню до молдован. Політику румунізації дослідниця простежує як у сфері культури та освіти, так і у церковній сфері, богослужіння у якій проходило румунською мовою (Моторна, 2015).

Церковно-релігійні аспекти життя під час румунської окупації стали частиною дисертаційного дослідження В. Гордієнка. В авторефераті дисертації «Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)» (Гордієнко, 1999) історик пише, що на окупованих румунами українських землях створення Румунської православної місії було спрямовано на денаціоналізацію та румунізацію місцевого населення. Автор підкреслює, що православна церква в «Трансністрії» була використана для виконання завдань, які стояли перед окупаційною владою, як засіб впливу на населення для більш ефективного виконання завдань (Гордієнко, 1999). Ще одним істориком праці якого присвячені православним конфесіям і релігійному життю України в умовах румунської окупації є М. Михайлуца. Зокрема, вчений проаналізував заходи Румунської православної місії по відновленню діяльності православних храмів. Автор у своєму дослідженні відзначає монополізацію румунами духовного життя населення «Трансністрії», антиукраїнськість та примусове впровадження румунської мови в богослужіння (Михайлуца, 2011). Історик констатує заборону румунською адміністрацією різних релігійних форм від сект до релігійних об'єднань. На думку автора така боротьба проти сект була вираженням «монолістичної румунської православної церкви» (Михайлуца, 2007). Політичну та фінансову підтримку румунами діяльності церкви, сприяння зміцнення її авторитету відзначає історик Ю. Волошин у монографії «Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)» (Волошин, 1997).

Питання освіти на окупованих румунами землях України досліджувала Г. Кязимова (Кязимова, 2012). Головною політичною метою окупаційною влади, на думку науковиці, була боротьба з більшовицькою ідеологією та привернення населення на свій бік і для досягнення цієї мети не останню роль мала відіграти освітянська політика (Кязимова, 2012). Реалізація якої, як пише дослідниця, була матеріально не забезпеченою та переслідувала прагматичні цілі – підготовки переважно ремісників (Кязимова, 2012).

Останнім часом українська історіографія доповнюється дослідженнями, які

присвячені повсякденному життю людини під час воєнного часу. Одними із науковців, що плідно працюють в цьому напрямку є Т. Нагайко (Нагайко, 2007), В. Гребеньова. Якщо перший науковець у своїй роботі дослідив повсякдення сільських мешканців в умовах німецької окупації, то праця В. Гребеньової, зокрема, для заданої проблеми є цінною оскільки у ній було досліджено саме румунську окупацію Вінниччини. Авторка зауважує, що життєвий дослід у кожного різний, відтак з опрацьованих рукописних матеріалів визначає, що респонденти коли згадували румун, зазвичай порівнювали їх з німцями й наголошували, що «румуни завдали менше лиха» (Гребеньова, 2021). Також науковицею відзначена господарська політика румун із збереженням колгоспної системи, яка мало чим відрізнялася від політики радянської влади (Гребеньова, 2021).

Висновки. Таким чином, історіографія проблеми свідчить про зацікавленість науковців у дослідженні окупаційного режиму на території України. Сучасна історична наука продовжує досліджувати особливості румунського «нового порядку» та становище підкупаційного населення. Серед наукових робіт, в яких розкрито цю проблему, можна виділити дослідження присвячені висвітленню загальних аспектів окупаційного режиму та особливостей проведення румунською адміністрацією економічної експлуатації регіону. Деяко менше робіт присвячені окремим сферам життя населення та їх регіональним особливостям.

Історіографічний аналіз сучасної української наукової літератури доводить, що недостатньо висвітленою є проблема становища села в умовах румунської окупації, адже саме така постановка проблеми, ще не була предметом комплексного дослідження вітчизняних науковців. Однак, накопичений історіографічний матеріал, зокрема сучасних вітчизняних науковців, створює вагомий базис для подальшого розвитку досліджень даної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бабій, 2018 - Бабій І. П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я). Вінниця: Консоль, 2018. 380 с.
- Ветров, 2000 - Ветров І. Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944. Київ : Четверта хвиля, 2000. 232 с.
- Волошин, 1997 - Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.
- Гальчак, 2000 - Гальчак С. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941-1944 рр. // *Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. наук. ст.* Київ, 2000. Вип. 11. С. 195-204.;
- Гальчак, 2001 - Гальчак С. Особливості депортації цивільного населення з території Трансністрії на роботи до Німеччини. // *Архів. Документ. Історія. Сучасність.* Одеса, 2001. Т. 4. С. 102-105.;
- Гальчак, 2006 - Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії. // *Архіви окупації. 1941–1944.* Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 840-849.;
- Гальчак, 2018 - Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945) [Текст] : монографія. Укр. академія іст. наук [та ін.]. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2018. 656 с.
- Гальчак, 2008 - Гальчак С. Стан освіти у Північній «Трансністрії» (1941-1943). // *Зб. наук. пр. Вінниц. ДАУ.* Вінниця, 2008. Вип. 33. С. 270-284.
- Гальчак, 2003 - Гальчак С. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця : «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. 344 с.
- Гончаренко, 2010 - Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України. // *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси.* Т. 1. Київ : Наук. думка, 2010. С. 321-368.

- Гордієнко, 1999 - Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 17 с.
- Гребеньова, 2021 Гребеньова В. Повсякденне життя населення румунської зони окупації Вінницької області. Вінниччина в роки Другої світової війни до 80-річчя початку німецько-радянської війни. // *Матеріали XXXII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю*. Вінниця : «Нілан-ЛТД», 2021. С. 174-180.
- Грицак, 1996 - Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
- Дейнека, 2011 - Дейнека Н.В. Висвітлення румунського окупаційного режиму в губернаторстві «Трансністрія» в українській історіографії. // *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 101-105.
- Клименко, 2011 - Клименко О. О. Грошовий обіг у Трансністрії у роки німецько-румунської окупації (1941–1944). // *Архіви України*, 2011. С. 151-166.
- Кязимова, 2012 - Кязимова Г. Х. Освітнянське відродження в зоні румунської окупації (1941–1944 рр.) // *Інтелегенція і влада. Серія: Історія*, 2012. С. 135-139.
- Левченко, 2012 - Левченко Ю. І. Грошові системи на території України під час окупації (1941-1944 рр.). // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIII. С. 114-119.
- Левченко, 2017 - Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія; за наук. ред. К. П. Двірної. Київ : Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
- Лобода, 2009 - Лобода М. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України: (1941 - 1944 рр.) історіографія питання. // *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. НАН України, Ін-т історії України*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 31-44 .
- Михайлуца, 2011- Михайлуца М. І. Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941–1944 рр.). // *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 80-90.
- Михайлуца, 2007 - Михайлуца М. Румунське православ'я і сектантство в Південній Бессарабії і «Трансністрії» (кінець 1930-х-1944 рр.). // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць*. Вип. 16 / (На пошану С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці) / відп. ред. В.А. Смолій: в 2 ч. Ч. 1. Київ : НАН України, Ін-т історії. 2007. С. 350-359.
- Моторна, 2015 - Моторна І. В. Політика румунської адміністрації щодо молдован та українців в Трансністрії (1941–1944 рр.) : процеси румунізації та асиміляції. // *Записки історичного факультету*. №26. 2015. С. 133-143.
- Нагайко Т. - Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей). // *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. НАН України, Ін-т історії України*. Київ. 2007. Вип. 11. С. 148-165.
- Васильєв, Гула, Кравченко та ін, 2020 - Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В. Васильєв, С. Гула, П. Кравченко, Р. Подкур, В. Шнайдер. Київ : Видавець В. Захаренко, 2020. 564 с.
- Новосолов, 2009 - Новосолов О. В. Румунська окупація Трансністрії питання політичного статусу. // *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 12. 2009. С. 161-168.
- Новосолов, 2009 - Новосолов О. Румунська політика в Бессарабії, Буковині і Трансністрії в 1941-1944 рр.: історіографічний аспект. // *Юго-Запад. Одессика. Історико-краєведческий научный альманах*. 2009. Вип.8. С. 76-93.
- Осипенко, 2019 - Осипенко О. В. Аналіз економічної політики румунської адміністрації в сільській місцевості «Трансністрії» через призму радянської історіографічної думки. Історіосфера. // *Матеріали Чотирнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. Одеса : Ун-т Ушинського, 5–6 квітня 2019. С. 153-157.
- Осипенко, 2018 - Осипенко О. В. Сільське населення та «трудові громади» півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941-1944 рр.: соціально-історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2018. 266 с.
- Перехрест, 2005 - Перехрест О. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941-1944 рр.. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія. Історія*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 163-172.
- Перехрест, 2011 - Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
- Петрова, 2011 - Петрова А. І. До питання про історіографію окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944 рр.). // *Історичні науки*. Випуск 8. 2011. С. 229-238.
- Петрова, 2010 - Петрова А. І. Окупаційний режим на території Західного Поділля та його особливості (1941-1944рр.). // *Волинські історичні записки Житомирського державного університету імені І.Франка*, 2010. Т.5. С. 122-130.
- Петрова, 2011 - Петрова А. І. Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 18 с.
- Петрова, 2010 - Петрова А. І. Румунський окупаційний режим на Поділлі в 1941-1944рр. // *Науковий вісник*

- Одеського державного економічного університету. Науки : економіка, політологія, історія. 2010. № 7 (108). С. 78-88.;
- Петрова, 2005 - Петрова А. І. Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941-1944рр.). // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. М. Коцюбинського. Серія Історія: Збірник наукових праць*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 266-271.;
- Рекотов, 1997 - Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.). // *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90-101.
- Рендюк, 2011 - Рендюк Т. Румунська окупація території України у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами). // *Сторінки воєнної історії України*. 2011. Вип. 14. С. 193-202.
- Стецкевич, 2008 - Стецкевич В. В. Українські землі під румунською окупацією 1941-1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз). // *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. НАН України. Ін-т історії України*. Вип. 11. Київ. 2008. С. 176-190.
- Україна у Другій світовій війні. Т. 1., 2010 - Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2-х т. Т. 1. / ред. О. Є. Лисенко. Київ : Наукова думка, 2010. 735 с.
- Україна у Другій світовій війні. Т. 2., 2011 - Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : у 2-х т. Т. 2. / ред. О. Є. Лисенко. Київ : Наукова думка, 2011. 943 с.
- Шевченко, 2009 - Шевченко Н. В. Культурно-освітні проблеми під час німецько-румунської окупації (сучасна українська історіографія). // *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 3. С. 29-33.
- Щетніков, 2012 - Щетніков В. П. Економічна складова румунсько-німецької присутності в «Трансністрії» 1941–1944 рр. // *Сторінки воєнної історії України*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 15. С. 173-188.

REFERENCES

- Babii, 2018 - Babii I. P. Tomashpilskyi kraj: z davnikh chasiv do nashykh dniv (Z istorii Podillia ta Prydnistrovia) [Ukraine: Tomashpil region: from ancient times to the present day (From the history of Podillia and Transnistria)]. Vinnytsia: Konsol, 2018. 380 s. [in Ukrainian].
- Vietrov, 2000 - Vietrov I. H. Ekonomichna ekspansiiia Tretoho reikhu v Ukraini 1941–1944 [Ukraine: Economic expansion of the Third Reich in Ukraine 1941–1944]. Kyiv : Chetverta khvyliia, 2000. 232 s. [in Ukrainian].
- Voloshyn, 1997 - Voloshyn Yu. V. Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsyystskoi okupatsii (1941–1944 rr.). [Ukraine: The Ukrainian Orthodox Church during the Nazi occupation (1941–1944)]. Poltava, 1997. 127 s. [in Ukrainian].
- Halchak, 2000 - Halchak S. Vykorystannia rumunskoiu okupatsiinoiu administratsiieiu trudovykh resursiv Podillia u 1941-1944 rr. [Ukraine: The use of the labor resources of Podillia by the Romanian occupation administration in 1941-1944.] // *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty : zb. nauk. st.* Kyiv, 2000. Vyp. 11. S. 195-204 [in Ukrainian].
- Halchak, 2001 - Halchak S. Osoblyvosti deportatsii tsyvilnoho naselennia z terytorii Transnistrii na roboty do Nimechchyny. [Ukraine: Peculiarities of the deportation of the civilian population from the territory of Transnistria to work in Germany.] // *Arkhiv. Dokument. Istoriia. Suchasnist.* Odesa, 2001. T. 4. S. 102-105 [in Ukrainian].
- Halchak, 2006 - Halchak S. Polityka rumunskoi okupatsiinoi vlady na terytorii Pivnichnoi Transnistrii [Ukraine: The policy of the Romanian occupation authorities in the territory of Northern Transnistria] // *Arkhivy okupatsii. 1941–1944.* Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. S. 840-849 [in Ukrainian].
- Halchak, 2018 - Halchak S. Podillia v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945) [Tekst] : monohrafiia [Ukraine: Podillia during the Second World War (1939-1945)] Ukr. akademiia ist. nauk [ta in.]. Vinnytsia : Merkiuri-Podillia, 2018. 656 s. [in Ukrainian].
- Halchak, 2008 - Halchak S. Stan osvity u Pivnichnii «Transnistrii» (1941-1943). [Ukraine: The state of education in Northern «Transnistria» (1941-1943)] // *Zb. nauk. pr. Vinnyts. DAU. Vinnytsia*, 2008. Vyp. 33. S. 270-284 [in Ukrainian].
- Halchak, 2003 - Halchak S. «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsyystska katorha, opir ponevoliuvacham [Ukraine: «Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers] Vinnytsia : «Knyha-Veha» VAT «Vinoblrukarnia», 2003. 344 s. [in Ukrainian].
- Honcharenko, 2010 - Honcharenko O. Systema upravlinnia okupovanymy terytoriiamy Ukrainy [Ukraine: Management system of the occupied territories of Ukraine] // *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI st. Istorychni narysy.* T. 1. Kyiv : Nauk. dumka, 2010. S. 321-368 [in Ukrainian].
- Hordiienko, 1999 - Hordiienko V. V. Pravoslavni konfesii v Ukraini periodu Druhoi svitovoi viiny (veresen 1939 – veresen 1945 rr.) [Ukraine: Orthodox denominations in Ukraine during the Second World War (September 1939 – September 1945)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Kyiv, 1999. 17 s. [in Ukrainian].
- Hrebenova, 2021 - Hrebenova V. Povsiakdenne zhyttia naselennia rumunskoi zony okupatsii Vinnytskoi oblasti [Ukraine: Everyday life of the population of the Romanian occupation zone of Vinnytsia region]. Vinnychchyna v roky Druhoi svitovoi viiny do 80-richchia pochatku nimetsko-radianskoi viiny. // *Materialy XXXII Vinnytskoi vseukrainskoi naukovoï istoryko-kraieznavchoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu.* Vinnytsia : «Nilan-LTD», 2021. S. 174-180 [in Ukrainian].
- Hrytsak, 1996 - Hrytsak Ya. Y. Narys istorii Ukrainy : formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st. [Ukraine:

- An outline of the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation in the 19th and 20th centuries]. Kyiv : Heneza, 1996. 360 s. [in Ukrainian].
- Deineka, 2011 - Deineka N. V. Vysvitlennia rumunskoho okupatsiinoho rezhymu v hubernatorstvi «Transnistriia» v ukrainskii istoriohrafii [Ukraine: Coverage of the Romanian occupation regime in the Transnistria governorate in Ukrainian historiography] // *Chornomorskyi litopys*. 2011. Vyp. 3. S. 101-105 [in Ukrainian].
- Klymenko, 2011 - Klymenko O. O. Hroshovi obih U Transnistrii u roky nimetsko-rumunskoi okupatsii (1941–1944). [Ukraine: Money circulation in Transnistria during the German-Romanian occupation (1941–1944)] // *Arkhivy Ukrainy*, 2011. S. 151-166 [in Ukrainian].
- Kiazymova, 2012 - Kiazymova H. Kh. Osvitianske vidrozhennia v zoni rumunskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Ukraine: Educational revival in the zone of Romanian occupation (1941–1944)] // *Intelihentsiia i vlada. Serii: Istorii*, 2012. S. 135-139 [in Ukrainian].
- Levchenko, 2012 - Levchenko Yu. I. Hroshovi systemy na terytorii Ukrainy pid chas okupatsii (1941-1944 rr.) [Ukraine: Monetary systems on the territory of Ukraine during the occupation (1941-1944)] // *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2012. Vyp. XXXIII. S. 114-119 [in Ukrainian].
- Levchenko, 2017 - Levchenko Yu. I. Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynitsakh Ukrainy 1941–1944 rr. [Ukraine: Peculiarities of the implementation of the policy of the occupation authorities in the administrative-territorial units of Ukraine, 1941–1944.] : monohrafiia; za nauk. red. K. P. Dvirnoi. Kyiv : Vydvo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. 402 s. [in Ukrainian].
- Loboda, 2009 - Loboda M. Pratsykorystannia tsyvilnoho naseleння na okupovanii terytorii Ukrainy: (1941 - 1944 rr.) istoriohrafiiia pytannia. [Ukraine: Labor exploitation of the civilian population in the occupied territory of Ukraine: (1941 - 1944) historiography of the issue] // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy : zb. nauk. st. NAN Ukrainy*, In-t istorii Ukrainy. Kyiv, 2009. Vyp. 12. S. 31-44 [in Ukrainian].
- Mykhailutsa, 2011- Mykhailutsa M. I. Orhanizatsiia relihiinoho zhyttia v hubernatorstvi Transnistriia (1941–1944 rr.). [Ukraine: Organization of religious life in the governorate of Transnistria (1941–1944)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. № 2. S. 80-90 [in Ukrainian].
- Mykhailutsa, 2007 - Mykhailutsa M. Rumunskie pravoslavia i sektantstvo v Pivdennii Bessarabii i «Transnistrii» (kinets 1930-kh-1944 rr.) [Ukraine: Romanian Orthodoxy and sectarianism in Southern Bessarabia and «Transnistria» (late 1930s-1944)] // *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats*. Vyp. 16 / (Na poshanu S. V. Kulchyt'skoho z nahody 70-richchia vid dnia narodzhennia ta 50-richchia naukovoї pratsi) / vidp. red. V.A. Smolii: v 2 ch. Ch. 1. Kyiv : NAN Ukrainy, In-t istorii. 2007. S. 350-359 [in Ukrainian].
- Motorna, 2015 - Motorna I. V. Polityka rumunskoi administratsii shchodo moldovan ta ukraintsiv v Transnistrii (1941–1944 rr.) : protsesy rumunizatsii ta asimiliatsii. [Ukraine: The policy of the Romanian administration towards Moldovans and Ukrainians in Transnistria (1941–1944): processes of Romanianization and assimilation] // *Zapysky istorichnoho fakultetu*. №26. 2015. S. 133-143 [in Ukrainian].
- Nahaiko T. - Nahaiko T. Zhyttia selian na okupovanii terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (za materialamy tseentralnykh oblastei) [Ukraine: The life of peasants in the occupied territory of Ukraine during the Second World War (based on materials from the central regions)] // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy : zb. nauk. st. NAN Ukrainy*, In-t istorii Ukrainy. Kyiv. 2007. Vyp. 11. S. 148-165 [in Ukrainian].
- Vasyliiev, Hula, Kravchenko ta in, 2020 - Nasytstvo nad tsyvilnym naseleнням. Vinnytska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941-1944 [Ukraine: Violence against the civilian population. Vinnytsia region. Documents of state security agencies. 1941-1944] / Avtory-uporiadnyky: V. Vasyliiev, S. Hula, P. Kravchenko, R. Podkur, V. Shnaider. Kyiv : Vydavets V. Zakharenko, 2020. 564 s. [in Ukrainian].
- Novosolov, 2009 - Novosolov O. V. Rumunska okupatsiia Transnistrii pytannia politychnoho statusu [Ukraine: The Romanian occupation of Transnistria is a question of political status] // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 12. 2009. C. 161-168 [in Ukrainian].
- Novosolov, 2009 - Novosolov O. Rumunska polityka v Bessarabii, Bukovyni i Transnistrii v 1941-1944 rr.: istoriohrafichnyi aspekt [Ukraine: Romanian policy in Bessarabia, Bukovina and Transnistria in 1941-1944: historiographic aspect] // *Yuho-Zapad. Odessyka. Ystoryko-kraevedcheskyi nauchnyi almanakh*. 2009. Vyp.8. C. 76-93 [in Ukrainian].
- Osypenko, 2019 - Osypenko O. V. Analiz ekonomichnoi polityky rumunskoi administratsii v silskii mistsevosti «Transnistrii» cherez pryzmu radianskoї istoriohrafichnoi dumky [Ukraine: Analysis of the economic policy of the Romanian administration in rural areas of «Transnistria» through the prism of Soviet historiographic thought]. Istoriosfera. // *Materialy Chotyrdatsiatoi naukovoї konferentsii vykladachiv, zdobuvachiv vyshchoї osvity ta molodykh uchennykh Pivdenoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho*. Odesa : Un-t Ushynskoho, 5–6 kvitnia 2019. S. 153-157 [in Ukrainian].
- Osypenko, 2018 - Osypenko O. V. Silske naseleння ta «trudovi hromady» pivdnia Ukrainy v hubernatorstvi «Transnistriia» 1941-1944 rr.: sotsialno-istorychnyi aspekt [Ukraine: The rural population and «labor communities» of southern Ukraine in the governorate of «Transnistria» 1941-1944: socio-historical aspect] : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa, 2018. 266 s. [in Ukrainian].
- Perekhrest, 2005 - Perekhrest O. Zhyttia ukrainskoho selianstva v roky natsytskoi okupatsii 1941-1944 rr. [Ukraine: The life of the Ukrainian peasantry during the Nazi occupation of 1941-1944] // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii. Istorii*. Vinnytsia, 2005. Vyp. 9. S. 163-172 [in Ukrainian].

- Perekhrest, 2011 - Perekhrest O. H. *Ukrainske selo v 1941-1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche* [Ukraine: Ukrainian village in 1941-1945: economic and social situation]. Cherkasy : ChNU imeni B. Khmelnytskoho, 2011. 668 s. [in Ukrainian].
- Petrova, 2011 - Petrova A. I. *Do pytannia pro istoriohrafiiu okupatsiinoho rezhymu na Podilli (1941-1944 rr.)* [Ukraine: To the question of the historiography of the occupation regime in Podilla (1941-1944)] // *Istorychni nauky*. Vypusk 8. 2011. S. 229-238 [in Ukrainian].
- Petrova, 2010 - Petrova A. I. *Okupatsiinyi rezhym na terytorii Zakhidnoho Podillia ta yoho osoblyvosti (1941-1944rr.)* [Ukraine: The occupation regime in the territory of Western Podillia and its features (1941-1944)] // *Volynski istorychni zapysky Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni I.Franka*, 2010. T.5. S. 122-130 [in Ukrainian].
- Petrova, 2011 - Petrova A. I. *Osoblyvosti okupatsiinoho rezhymu na Podilli (1941-1944rr.)* [Ukraine: Features of the occupation regime in Podillya (1941-1944)] : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova. Kyiv, 2011. 18 s. [in Ukrainian].
- Petrova, 2010 - Petrova A. I. *Rumunskyi okupatsiinyi rezhym na Podilli v 1941-1944rr.* [Ukraine: The Romanian occupation regime in Podillya in 1941-1944] // *Naukovyi visnyk Odeskoho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu. Nauky : ekonomika, politolohiia, istoriia*. 2010. № 7 (108). S. 78-88 [in Ukrainian].
- Petrova, 2005 - Petrova A. I. *Stanovyshche na Podilli v roky nimetskoï okupatsii (1941-1944rr.)* [Ukraine: The situation in Podillya during the German occupation (1941-1944)] // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. M. Kotsiubynskoho. Seriia Istoriia: Zbirnyk naukovykh prats*. Vinnytsia, 2005. Vyp. 9. S. 266-271 [in Ukrainian].
- Rekotov, 1997 - Rekotov P. V. *Orhany upravlinnia na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944rr.)* [Ukraine: Governing bodies in the occupied territory of Ukraine (1941–1944)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1997. № 3. S. 90-101. [in Ukrainian].
- Rendiuk, 2011 - Rendiuk T. *Rumunska okupatsiia terytorii Ukrainy u 1941–1944 rokakh (za novitnimy rumunskymy dzherelamy)* [Ukraine: The Romanian occupation of the territory of Ukraine in 1941–1944 (according to the latest Romanian sources)] // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2011. Vyp. 14. S. 193-202 [in Ukrainian].
- Stetskevych, 2008 - Stetskevych V. V. *Ukrainski zemli pid rumunskoiu okupatsiieiu 1941-1944 rr. u suchasnomu moldavsko-rumunskomu dyskursi (korotkyi analiz)* [Ukraine: Ukrainian lands under the Romanian occupation of 1941-1944 in the modern Moldovan-Romanian discourse (brief analysis)] // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy : Zb. nauk. statei. NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy*. Vyp. 11. Kyiv. 2008. C. 176-190 [in Ukrainian].
- Ukraina u Druhii svitovii viini, 2010 - *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy: u 2-kh t. T. 1* [Ukraine: Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays: in 2 vols. Vol. 1.] / red. O. Ye. Lysenko. Kyiv : Naukova dumka, 2010. 735 s. [in Ukrainian].
- Ukraina u Druhii svitovii viini, 2011 - *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy : u 2-kh t. T. 2* [Ukraine: Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays: in 2 vols. Vol. 2.] / red. O. Ye. Lysenko. Kyiv : Naukova dumka, 2011. 943 s. [in Ukrainian].
- Shevchenko, 2009 - Shevchenko N. V. *Kulturno-osvitni problemy pid chas nimetsko-rumunskoi okupatsii (suchasna ukrainska istoriohrafiiia)* [Ukraine: Cultural and educational problems during the German-Romanian occupation (modern Ukrainian historiography)] // *Istorychni arkhiv. Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU im. Petra Mohyly*, 2009. Vyp. 3. S. 29-33 [in Ukrainian].
- Shchetnikov, 2012 - Shchetnikov V. P. *Ekonomichna skladova rumunsko-nimetskoï prysutnosti v «Transnistrii» 1941–1944 rr.* [Ukraine: The economic component of the Romanian-German presence in «Transnistria» 1941–1944] // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. Vyp. 15. S. 173-188 [in Ukrainian].

Інформація про авторів

БАБІЙ Людмила – аспірант ВДПУ ім. М. Коцюбинського, викладач Вінницького центру професійно-технічної освіти технологій та дизайну;

ГОЛОБОРОДЬКО Валентина – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ГОРОХІВСЬКИЙ Петро – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ГОЦЛОВСЬКІ Яцек – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

ДРУГАНОВ Віталій – студент III курсу історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КОМАР Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

ЛІСОВСЬКА Ольга – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

МАРЧЕНКО Олег – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

ОПАЦЬКИЙ Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ПАНЬКІВ Богдан – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, факультет історії, педагогіки та психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

СВЯЩЕНКО Зінаїда – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СКРИПНИК Олена – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СКУС Ольга – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СТЕЦИК Юрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

WÓJCIK Zbigniew – doktor nauk o kulturze fizycznej Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 9

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 30.12.2022 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 23,02

Тираж 100 прим. Замовлення № 1801

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com